

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६८

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता

बृहद्ब्रह्मसंहिता ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० रा० वेणुगावकर इत्युपनामकैः शंकरशास्त्रिभिः

संशोधितम् ।

तत्र

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३४

ख्रिस्ताब्दाः १९१२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकद्वयम् (१९१२)

आदर्शपुस्तकोद्योतपत्रिका ।

अस्या नारदपञ्चरात्रान्तर्गतबृहद्ब्रह्मसंहितायाः पुस्तकानि येः परहितैकपरतया प्रदत्तानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रदर्शयन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मुम्बापुरनिवासिनां रा. रा. लक्ष्मणमाई ग्रामळ इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः संवत् १९१३.

(ख.) इति संज्ञितम्—श्रीवेङ्कटाद्वयपत्यकास्थश्रीपद्मनगरस्थापितायां श्रीवेङ्कटेश्वरनिलय-मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम् । अस्य लेखनकालः शालिवाहन-शकाब्दाः १८३२.

समावेयमादर्शपुस्तकोद्योतपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारदपाञ्चरात्रान्तर्गता

बृहद्ब्रह्मसंहिता ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

ज्ञानानन्दस्वरूपाय कल्याणगुणराशये । प्रपन्नपारिजाताय सिन्धुजापतये नमः ॥ १ ॥
एकदा मन्दरद्रोण्यामासीनः कमलासनः । द्वयमावर्तयन्मौनी वैष्णवं रूपमुद्वहन् ॥ २ ॥
दिव्यक्षवो महाभागा मुनयो नारदादयः । आगताः परया मक्त्या गायन्तो यज्ञपूरुषम् ॥ ३ ॥
साष्टाङ्गं प्रणिपत्याथ संबद्धैर्कैरसंपुटाः । विविशुः स्वोचिते देशे प्रसन्ना मर्तुराज्ञया ॥ ४ ॥

ऋषय ऊचुः—

नमः कमलवासाय श्रेष्ठा(श्रेष्ठा)पानिदनाशिने । पितामहाय शुद्धाय प्रणतज्ञानदायिने ॥
संशयं नो महाभाग वृच्छामो यदि मन्यसे । कोऽन्योऽस्ति संशयच्छेत्ता त्वत्तोऽत्राऽऽश्च-
र्यरूपतः ॥ ६ ॥
त्वं कर्ता सर्वलोकानां किं जपन्निह तिष्ठसि । किमिदं धार्यते रूपं किमिदं मौनमा-
भितम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच—

शृण्वन्तु पुत्रा वचनं मदीयं गोप्यं परं भूतहिताय सत्पम् ।
कर्ता न चाहं जगतो भयन्तो विमोहिता दुस्तरयाऽजया हि ॥ ८ ॥
जिज्ञास्यमस्योद्भवनाशहेतु ब्रह्माद्वितीयं पुरुषामिधानम् ।
बृहद्गुणैकायनमादिभूतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
योऽनन्तशक्तिर्वलयोरुपाद्यः(व्यः) सर्वाश्रयः स्वाश्रयकामधेनुः ।
यस्यांशभूता हि वयं भवन्तः प्रवर्तयामः खलु लोकयात्राम् ॥ १० ॥
यश्चेतिता नोऽखिलविक्रियाना(णा)मन्तर्गतो नाधिगतो विकारैः ।
अप्रच्युतानन्तमुखावबोधः स्वाधारभूतः सकलावधिश्च ॥ ११ ॥
न यत्र कालो न समोऽस्य कश्चित्सर्वात्मभूतश्चिदचिच्छरीरः ।
अचिन्त्यलीलः करुणैकशीलः श्रीलालिताङ्गमर्म योनिभूतः ॥ १२ ॥
इयत्तया यस्य गुणान्विभूतीर्नामानि रूपाणि च चेष्टितानि ।
मनोवचोभ्यामधिगन्तुमीशिरे नाद्यापि सिद्धा मुनयोऽस्मदाद्याः ॥ १३ ॥
यच्छक्तयो विश्वमलं सृजन्ति रक्षन्ति निघ्नन्ति जनेषु विश्वम् ।
तन्नामरूपाकृतिभिः स्वयं च विमिष्टं चाऽऽस्ते हि महाविभूतौ ॥ १४ ॥
श्रिया च भूम्या ननु लीलया च समग्रयाऽऽराधितपादपद्मः ।
ऐश्वर्यविद्यायतशौर्यसौमगप्रागल्भ्यकारुण्यदयानिकेतः ॥ १५ ॥

विचित्रदिव्यामितभूषणायुधो विचित्रदिव्यामितवाहनान्वितः ।

विचित्रनित्यामितकेलिकेतनो विमुक्तनित्याभितपादपल्लवः ॥ १६ ॥

प्रधानकालोज्ज्वलसत्त्वबोधविमित्ररूपाचिदनन्यसंश्रयः ।

नित्यादिभेदोक्तचिदेकसंश्रयः स्वाधारभूतोऽद्वयशब्दवेद्यः ॥ १७ ॥

योऽसौ तृतीयः परतन्त्रयोर्द्वयोः स्वतन्त्रसर्वज्ञचिदेकविग्रहः ।

आत्मा च शेषी च सदैकरूपो निरूप्यते येन समस्तरूपम् ॥ १८ ॥

योऽसौ चतुर्विंशतिभिः कलाभिः प्राधानिकीभिर्विरचय्य देहान् ।

समूह्य तानाहु निविश्य देवो वैराजसंज्ञः पुरुषो बभूव ॥ १९ ॥

तस्याहमासं जटराज(द्य)कोशादानन्दमूर्तेरखिलस्य हेतुः ।

तस्याभिधानं प्रजपन्निहास्मि तदर्थसंधानपरो मुनिन्द्वाः ॥ २० ॥

मनोरथो(र्था)नुसन्धानं जपात्कोटिगुणं फलम् । प्रयच्छति महाभागा निरर्थादिषु
निश्चयः ॥ २१ ॥

न दानैर्न तपोभिश्च न स्वाध्यायैर्न चेष्टिभिः । अनुसंधानतः पुंसां यथाऽऽत्मा परितु-
प्यति ॥ २२ ॥

कायिकं वाचिकं पापं जपादेव विनश्यति । तस्यैवार्थानुसंधानमो(म)न्तरं हरते तमः ॥
बहिर्दीपप्रदानेन ग्र(गु)हस्य (बाह्यस्य) तमसः क्षयः । मन्दिरस्थेन दीपेन ह्यिषते ह्यन्तरं
तमः ॥ २४ ॥

नात्र कालविचारोऽस्ति होमतर्पणमार्जनम् । न्यासमुद्राङ्गदेवाश्च विनियोगो न संस्तवः ॥
दासवेश(प)श्च संस्कारो मुख्यः सिद्धान्तवर्त्मनि । अपेक्षितो मुमुक्षूणामनुसंधानसिद्ध्ये ॥
यथा जलसमुद्गारे गुणः कूपादपेक्षितः । तथाऽर्थभावनं सूत्रं परमात्माधसङ्गमे ॥ २७ ॥
अनुसंधानसिद्ध्यर्थं दासवेपो मया धृतः । द्विपरार्धावसानेऽपि मन्ये क्षणमिवायुषम् ॥ २८ ॥
संस्कृतोऽहं समुत्पाद्य विष्णुना प्रमविष्णुना । अधीतवेदोऽपि पुरा मन्त्रराजार्थसिद्ध्ये ॥
असंस्कृताय दातव्यं नैव शुद्ध्यर्थसाधनम् । द्रव्याख्यस्य महाभागा भगवाननुशास्ति माम् ॥
स देवो मामुपाहूय सद्यो नाभिसमुद्भवम् । उपादिदेश वेदं मां मनसैव दयानिधिः ॥
ज्ञानराशिः स्मृतो वेदो विदुः ज्ञान इति स्फुटम् । तत्र त्पाज्यानि ग्राह्यानि(णि) ज्ञानानि
नियसन्ति च ॥ ३२ ॥

पिता जातस्य बालस्य व्यवहारप्रसिद्ध्ये । प्रत्यक्षाणि घटादीनि बोधयत्यनुपूर्वशः ॥ ३३ ॥
अनित्यानि घटादीनि बोधयत्यनुपूर्वशः । संबन्धमात्मनश्चापि तथा संबन्धिना जनान् ॥
क्रीडनं धावनं वाक्यं रसगन्धविवेचनम् । शास्त्राध्ययनसत्कर्मचातुर्थ्य(यै)शास्त्रधारणम् ॥
पितैवोपदिशत्येनं ज्ञानाज्ञाने तथा ततः । वेदेन बोधिता मह्यं प्रवृत्तिः परमात्मना ॥ ३६ ॥
संगोप्य परमं धर्ममात्मानं येन यान्ति हि । नियोजितोऽहं तपसि प्रभुना(णा) विश्वस-
र्जने ॥ ३७ ॥

तेनैव दृष्टयानीशमात्मस्थमतिपर्यटन् । विज्ञाय तत्प्राप्तादेन बन्धनं विश्वकर्मणि ॥ ३८ ॥
प्रभुं विज्ञाय(प)र्वाचके कथं मे निष्कृतिर्भवेत् । मामुवाच चिरं चिन्त्य वत्स भीतिम-
पाकुरु ॥ ३९ ॥

मत्प्राप्तौ दर्शयिष्यामि विज्ञानं किमपि स्फुटम् । एवं तेऽवसरः साधो मदाज्ञापालनस्य
हि ॥ ४० ॥

धीजे षट्मिवाऽऽत्मस्थं विश्वं पश्य चराचरम् । तावद्वेदोदितं कर्म ह्यकामस्त्वं समाचर ॥
कर्तुं भावं परित्यज्य कर्तारं मामनुस्मर । कृतं मे चापि संबन्धं मा कृथाः पश्यसंभव ॥ ४१ ॥
ज्ञानेनानेन संलितो न भविष्यसि कर्हिचित् । मत्प्राप्तये वदिष्यामि परमैकान्ति(न्त)-
लक्षणम् ॥ ४२ ॥

धर्मं धर्मविदां श्रेष्ठ त्वं समाधत्स्व सांप्रतम् । इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विष्णुः सृष्टर्वास्त्वन्मुखा-
नहम् ॥ ४४ ॥

चिन्तामकरं भूयस्तदाज्ञापालने रतः । स्मरणादेव संप्राप्तो वैकुण्ठादमया सह ॥ ४५ ॥
पीतवासाश्चतुर्बाहुः श्रीवत्सहृदयो हरिः । धृतातपत्रव्यजनो दिव्यवैकुण्ठपार्षदैः ॥ ४६ ॥
जपशब्देर्नमःशब्देर्विष्वक्सेनादिभिर्नुतः । तदाऽहं प्रणतस्तस्मै कृतातिथ्याय विष्णवे ॥ ४७ ॥
विज्ञापयामास ब्रह्मो बद्धाञ्जलिपुटः पुरः । भवत्संप्राप्तये देवं परमैकान्तलक्षणम् ॥ ४८ ॥
देहि मे दयया धर्मं त्वयैव प्रतिबोधितम् । इति श्रुत्वा रमां विक्ष्य विहस्य च परस्परम् ॥
तूष्णीं बभूवतुस्तत्र दम्पती पितरौ प्रभू । अपृच्छमादिपुरुषौ विश्वयोनी श(स)नातनौ ॥
यचः श्रुत्वा जहसतुर्ममैवं सांप्रतं च किम् । ॥ ५० ॥

श्रीनाराण उवाच—

उपदिष्टा प्रिया पूर्वं मया कमलसंभव ॥ ५१ ॥
तदहं तेऽभिधास्यामि रहस्यं तु गृहाण तत् । एकदा शेषपर्यङ्के निविष्टो रमयाऽनया ॥
सहस्रमणिमाणिक्यद्युतिप्रद्योतितच्छदे । श्रीवत्सं कौस्तुभं मालामवलोक्य तनौ मम ॥
सामिलापस्मेरमुखस्पन्दिताधरमुज्जगौ । ॥ ५३ ॥

श्रीरुवाच—

जननाथ मम स्वामिन्सर्वकल्याणभाजन ॥ ५४ ॥
कटाक्षनिर्मिताशेषविश्वलील नमोऽस्तु ते । धीताम्वर घनश्याम नित्यानन्दैकविग्रह ॥ ५५ ॥
सर्वाधार विशेषस्ते तनौ योऽयं प्रकाशते । श्रीवत्सादिकृतः सोऽयं नास्ति तत्त्वत्रयात्परः ॥
तवैकदेशे त्रिगुणा प्रकृतिः पुरुषैः सह । सेवते पादलीलायां वैराजयपुत्रं हरिम् ॥ ५७ ॥
पातालतलमारभ्य सत्यान्तकृतविग्रहम् । तत्रैके पादमूलं ते तामसाः क्रूरबुद्धयः ॥ ५८ ॥
जीवाः प्रकृतिसंबद्धा बिलेषु निवसन्ति च । कर्मणस्तारतम्येन दुष्कृतस्य शुभस्य च ॥
शुभस्य तारतम्येन नाभेरूर्ध्वमुपासते । केचित्परिजनास्तत्र भूषणयुधदाहनाः ॥ ६० ॥
भोग्यभोगोपकरणा जीवानां च परस्परम् । अन्तर्धामित्वमेवैषामात्मा भोक्ता च भोजकः
बहिर्यामिणमप्येके सेवन्ते कृतिनो नराः । एवं कर्ममये लोके प्रकृत्या कर्मणा सह ॥ ६२ ॥
आत्मानं संश्रिताः सर्वे त्वां न जानन्ति केचन । एके तु ज्ञानिनस्तत्त्वत्रययाध्या(या)त्म
(त्म)वेदिनः ॥ ६३ ॥

चेतना एव जानन्ति कृपया येऽभिबीक्षिताः । तरु(रु)शैलनदीभूमिलोकधानूत्तरा नराः॥
 मोग्यमोक्षविभागेन संस्थिता मायिके पदे । गतागतं लभन्ते ते नानादुःखोद्यमाजनाः॥
 मायातो न निवर्तन्ते कर्मशृङ्खलयाऽन्विताः । अहंकारविमूढाश्च विषयासक्तमानसाः ॥
 आमूलकारणं जीवाः संचरन्ति समावृताः । ये तु मायाविनिर्मुक्ते वैष्णवे परमे पदे ॥
 निर्गुणे कालनिर्भिन्ने सदैकाकारसुन्दरे । ज्ञानानन्दमये साक्षाद्विष्ये नित्यामयोऽङ्घ्रि-
 (जिह्वा)ते ॥ ६८ ॥

अवितर्कं मनोग्राह्ये मितिहीने निरञ्जने । हेयातीते सदाभासे स्वप्रकाशे महोदये ॥६९॥
 निरावरणके नित्ये नित्यशुद्धे निरन्तरे । लोकातीते महालोके निर्मुक्तासत्तरङ्गके ॥ ७० ॥
 मोक्षैकानिलये शुद्धसत्त्वद्रव्यमये हरेः । प्राकृताः केचिदायान्ति विनिर्धूतमनोमलाः॥७१॥
 किं कृतं मुकृतं त्वेतैर्यमु(र्यं तु)देवेह संस्थिताः । एतेषां मुकृतं ब्रूहि दयया पुरुषोत्तम ॥
 श्रीवत्सो वनमाला च कौस्तुभो मुकुटस्तथा । श्रीवत्सकौस्तुभौ नित्यां हृक्कण्ठनिलये
 स्थितौ ॥ ७३ ॥

को विशेषोऽनयोः पार्श्वे प्रमारूपेण वतते । शरीरे ते महाराज तिष्ठन्ति ह्यनपायिनः॥७४॥
 अहं च भगवान्नाथ हृदयैकनिकेतना । यथा जाताऽस्मि भगवन्नेतन्मह्यं समादिश ॥७५॥

इति श्रीवृद्धसहस्रसिद्धिदायां प्रथमपादे ब्रह्मनारदसत्त्वादे सप्रदायप्रवृत्तिकथनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ७५ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

देव्याऽनयाऽहं प्रणयात्प्रसादितो विविक्तस्या सात्त्वतदिव्यमूर्तिः ।

अप्राकृतां तां त्रिविधां विमृष्टिं प्रावोचमव्याजमलं निबोध ॥ १ ॥

अप्राकृतमपि द्वेधा चेतनाचेतनं विधे । चेतनं नित्यमुक्तेति द्विविधं परिकीर्तितम् ॥ २ ॥

भूमिशैलतरुद्यानवापिकाकमलाकराः । अचेतनमिदं दिव्यं भूषणास्तरणादिकम् ॥ ३ ॥

अप्राकृतमपि द्रव्यं शुद्धसत्त्वाभिधं च यत् । चेतनद्रव्ययोगेन नानात्वं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

अचेतनस्यातिशयाच्चेतनमिहोच्यते । मोगोपकरणं तद्धि समं वै नित्यमुक्तयोः ॥ ५ ॥

अनन्तो गरुडो विष्वक्सेनो नित्याः प्रकीर्तिताः । मायासंबन्धरहिता विरुद्धाचरणोज्झिताः

एकरूपाः सदा षेवि परिचर्यापरायणाः । आवयोः पुरतो ह्येते प्रसावामृतकाक्षिणः॥ ७ ॥

यथाऽहं च र(त)थैवेते मदीया नित्यकिंकराः । कदाऽपि ज्ञानसंकोचो नेतेषां ननु विद्यते॥

संप्राप्य प्रकृतेर्योगं ज्ञानसंकोचमाश्रिताः । ममापकारिणो बद्धा भूत्वा मत्कृपया पुनः ॥

संप्राप्याऽऽचार्यशरणमुपायमवगत्य च । मदाज्ञाकारिणो भूत्वा ह्याजीवं प्राकृतां तनुम् ॥

हित्वा मुक्ता मयन्तीति द्विधा तेऽपि प्रकीर्तिताः । केवलाः सेवकाश्चेति केवलास्तनु-

वर्जिताः ॥ ११ ॥

सेवका द्विविधा ज्ञेयाः किंकरा रूपसेवकाः । कैकर्यं गन्धमाल्याविमार्जनालेपवर्तनम् ॥१२॥
 पक्ष्मपातासहमेमवीक्षणं रूपसेवनम् । एवमुक्ता महादेवि मम लोके विशन्ति हि ॥ १३ ॥
 शैलप्रासादहर्म्याणि सभासोपानभूमयः । गणिमण्डपकासारहंससारसपक्षिणः ॥ १४ ॥
 सिंहासनायुधस्थानयानभूषणभूतयः । नित्यमुक्ताः केवलाश्च जीवा एव न संशयः ॥१५॥
 सर्वे संकुचितज्ञानाः सर्वे सर्वार्थकारिणः । सर्वे समानसंमोगाः श्रीमन्तः परमं पदम् ॥१६॥
 स्वामिलापानुसारेण मत्प्रसादेन भूयसा । मत्तया मल्लोकमायान्ति भूत्वा सेवानुरूपिणः
 कर्मिणां न गतिश्चात्र नानादेवैकसेविनाम् । योगिनामपि नैवास्ति नानासिद्ध्यामिका-
 क्षिणाम् ॥ १८ ॥

मामेधं शरणं जाताः सर्वमायेन सिन्धुजे । अतीत्य दुस्तरां मायां केवलाः सेवका हि या
 बहवो मत्पदं प्राप्ताः सेवकाः सेवया मम । गमनागमनैर्मुक्ताः केवलास्तु भवन्ति हि ॥२०॥
 योऽयं विशेषः सर्वेशि तनौ मे तर्कितस्त्वया । तदहं वक्तुमुत्सहे नैव प्राणमिषाऽपि हि ॥
 रहस्यानां रहस्यं च सारात्सारतरं शुभम् । आत्मा मे जायते तस्य यस्पैतत्प्रवदाम्यहम् ॥
 नित्यं कौस्तुभसामीप्ये दृश्यते पत्यमाद्वयम् । मत्कौ मे मां समाराध्य प्रमारूपेण संस्थितौ
 नाहं वक्तुमलं चात्र विस्तरेण वरानने । निबद्धो धर्मपाशेन दुस्तरेण मयाऽपि हि ॥२४ ॥
 प्रणिपत्य ततो देधी मामुवाच दयान्विता । त्वमेव भवपान्थानां विश्राममुखवल्लरी ॥
 अज्ञानतिमिरान्थानां त्वमेव परमाञ्जनम् । मायाव्यालग्र(गु)हीतानां विषवैद्यस्त्वमेव हि
 भवदावानलज्वालासंतापकुलितात्मनाम् । त्वमेव करुणासिन्धो निवापनसुधासरित् ॥
 गोविन्द सुन्दरापाङ्ग पूर्णचन्द्राननद्युते । देहि मे परमं ज्ञानं यदि ते प्रीतिमाजनम् ॥२८॥
 तदाऽहं भ्रमेसंबद्धः सनद्धः संशयक्षये । विवशुरात्मनो धर्मप्रियाये प्रीतमानसः ॥ २९ ॥
 मत्काम्यां शङ्खचक्रान्यां पाचितोऽहं पुरा प्रिये । आयां विना न यत्त (?) एवं धर्म (?)
 भागवतं प्रभो ॥ ३० ॥

तच्छ्रुत्वा चायदं ताभ्यां वरं सर्वोपकारकम् । भवद्वारं प्रभवतु नरानां परमं पदम् ॥ ३१ ॥
 तस्मात्संकल्पसिद्ध्यर्थं कमले भुजमूलयोः । संधारये महामागे शङ्खचक्रे सनातने ॥३२॥
 श्रीरुवाच—

देयदेव दयासिन्धो वद मे विस्तरादिदम् । किमर्थं च कदा ब्रह्मंश्चकाद्यैरभियाचितः ॥
 श्रीनारायण उवाच—

पूर्वकल्पे महामाये त्वया संप्रार्थितो यदा । जीवानां देहदानाय स्वशक्त्याऽकरुणं जगत् ॥
 संपन्नेषु सपालेषु लोकेषु परमेश्वरि । स्वकर्मफलमोगाय समसज्जन्त भूयशः ॥ ३५ ॥
 मुक्तिद्वारं मुखं तेषां पिबद्धमजया हरेः । न ते पश्यन्ति विभ्रान्ताः संसारध्वान्तवर्त्मनि ॥
 परोर्द्धंमुखा भगवतो विषयस्वादलम्पटाः । तान्विलोक्य महात्मानश्चक्रशङ्कादिहेतयः ॥
 कृतवन्तस्तपश्चर्यां जपन्तो मामतान्द्रिताः । नित्यत्वान्नामिकाङ्क्षन्त इहामुत्रार्थसंपदः ॥
 तथाऽपि करुणाविष्टाः परदुःखेन कातराः । साधवो दीनहृदया निसर्गास्तु भवन्ति हि ॥
 शुद्धसत्त्वात्मकाः शान्ताः स्वानन्दावृतमानसाः । एकेन वपुषा विष्णोः पादपद्मोपसे-
 विनः ॥ ४० ॥

इतरेणैव वपुषा कुर्वन्ति परमं तपः । अति दीर्घेण कालेन प्रसन्नोऽहं समागतः ॥ ४१ ॥

श्रीनारायण उवाच—

किमर्थमिह तप्यध्वे हेतयो मम बलमाः । अष्टाक्षरमहाविद्यामुपासीना जितेन्द्रियाः ॥ ४२ ॥
नित्यानां नावशेषं हि प्राप्यं भोग्यं मनागपि । सत्यसंकल्पकामत्वादुच्यतामवशेषितम् ॥

हेतय ऊचुः—

जय लक्ष्मीपते देव सर्वकारणकारण । नित्यानन्द निजाधार नास्माकमवशेषितम् ॥ ४४ ॥
सदैकरूपास्ते पादपद्मैकरससेवितः(नः) । तथाऽपि जीवान्संलक्ष्य मुह्यामो माययाऽऽ-
वृतान् ॥ ४५ ॥

निस्तारं नैव पश्यामो दुस्तराद्भववारिधेः । वयं कर्तुं समर्था पि(हि) सर्वं मोक्षं विना
प्रमो ॥ ४६ ॥

मोक्षो हि ते हस्तगतो नान्यो द्वयोऽस्य हि प्रभुः । सर्वं कर्तुं समर्थाः स्मः प्रसादात्ते
रमापते ॥ ४७ ॥

तवाखिलजनावास मोहिन्या मायया सितम् । जगदेतन्न जानाति मोक्षद्वारं मनागपि ॥
रुदन्ति नरके केचित्केचिद्भोगनिपीडिताः । भ्रमन्ति मरुकान्तरे पिशाचा जलवर्जिताः ॥
स्वर्गार्थिनो भवन्त्येके कर्मैव प्रवदन्ति ते । अन्यदेवसमत्वेन त्वामेकं समुपासते ॥ ५० ॥
आत्मानं त्वदभेदेन मायया भेदमाश्रिताः । विमुक्तकर्ममार्गास्ते तम एवामिष्यन्ति हि ॥
त्वमात्मा सर्वजीवानां सखा च त्वं रमापते ॥ ५३ ॥

कोऽन्यो मोचयिताऽमीषामुपायं देहि सत्तम ॥ ॥ ५४ ॥

प्राचोचं तदहं देवि चक्रं तेजोमयं महत् । वत्स संचिन्तितं सम्पत्त्वमेवोपायतां व्रज ॥ ५५ ॥
आत्मानमनुसंधत्स्व साक्षान्मत्पीतिभाजनम् । मया संलालितं पाणौ दीनानामनुकम्पया
आधारः सर्वविद्यानामविद्यां नाशयाम्यहम् । कृत्वा स्वतेजसो भिन्नं त्वामेकं सदृशं
मया ॥ ५७ ॥

तेजसा तव तीव्रेण मायैषा मामुपस्थिता । नापि शक्ताऽभिमवितुं दृह्यमाना समन्ततः ॥
सर्वदा धारयाम्यङ्ग करे सर्वेश्वरोऽप्यहम् । कृत्वा स्वतेजसो भिन्नं त्वामेकं सदृशं मया ॥
त्वां विना न करोम्यङ्ग संहारं दुष्टचेतसाम् । प्रत्यक्षं पश्यतां सम्पत्स्वतन्त्रोऽपि सुदर्शन
खण्डिता धारया ह्येते दैत्यदानवराक्षसाः । यास्यन्ति मत्पदं शुद्धं विना ज्ञानजपाध्वरैः ॥
त्वामाह प्रथमा वाणी मम पाणिविभूषण । पवित्रं नेमिं चरणं मुक्तिद्वारं महौजसम् ॥
ये तु संश्रद्धया सम्पत्सन्ताप्य दहने मुजे । दक्षिणे धारयिष्यन्ति स्यात्सेम्यः परमा गतिः ॥
मां प्रकोप्य पदं गन्तुमिच्छन्ति मम धेष्णवम् । तानाशु धारया तेऽहं हत्वा दद्यां परां
गतिम् ॥ ६४ ॥

प्रसाद्य मामितो ये तु गन्तुमिच्छन्ति मानवाः । प्रताप्याऽऽचार्यरूपेण नयामि परमां
गतिम् ॥ ६५ ॥

सुदर्शन गतिर्तृणां द्विधा संनिश्रिता मया

॥ ६६ ॥

तापेण (न) धारया वाऽपि सतामप्यसतामथ । गतिर्नास्ति गतिर्नास्ति गतिर्नास्ति
त्वया विना ॥ ६७ ॥

त्वं नासि नासि नासीति ह्याचार्येण मया विना । सुदर्शनं तवानन्तरूपाणि स्मर सांप्र-
तम् ॥ ६८ ॥

मदाज्ञयाऽखिलं विश्वमवष्टभ्यावभाससि । प्रकृतस्ते ह्यनन्ताख्यो ममाऽऽधारतया स्थितः ॥
संकर्षणो हि भगवान्पा(नुपा)स्ते मागतन्द्रितः । त्वद्वृषेण करे स्थित्वा मम संकर्षणा-
त्मक ॥ ७० ॥

अविद्यामशुभं दुष्टान्कर्षसि त्वमशेषतः । शोभनं दर्शनं ज्ञानं प्रयच्छसि मम प्रियान् ॥
अतः सुदर्शनं नाम धारणाञ्जुजमूलके । त्वमेव सूर्यरूपेण निरस्य तम उत्कटम् ॥ ७२ ॥
निर्मलं ज्ञानमावे(ध)त्से चाक्षुषं द्वादशात्मकम् । कश्यपाद्वितेभूत्वा कलयाऽऽदित्यसंज्ञया
पाषाणधकारनीराणि कर्षसीति निरन्तरम् । यावत्तव करस्प[र्श]तापेनाऽऽतापिता तनुः ॥
कर्मणां नाधिकारोऽस्ति तमश्चण्डालसंगमात् । न देवानां राक्षसानां नराणामपि सत्तम ॥
करस्पर्शं विना तावदधिकारोऽस्ति कर्मणि । क्षेमोद्भवानां शशा(सस्या)नां करस्पर्शनं
काश्यप ॥ ७६ ॥

संस्कारो जायते लोके स्पृष्टाता(ना)मन्यजैरपि । स्वर्गादिसाधनं सर्वं सूर्यरूपस्य ते
नृणाम् ॥ ७७ ॥

उदयादुदयं याति लीयन्ते निशिचारिणः । अगत्वा शरणं ये तु मृता विप्रादयो जनाः ॥
मेतयोनिगतानां तु तेषामात्मविशुद्धये । घृषोत्सर्गं प्रकुर्वन्ति कृत्वा चक्रेण लाञ्छनम् ॥
तरिष्यन्ति तमस्तेऽपि शिक्षेयं मामकी मृत । अनायुधासो ह्यसुरा न देवा इति वै श्रुतिः ॥
इहामुत्र च तेषां वा आसुरो भाव उच्यते । आसुरो विद्यते भावो यावदेषां द्विजन्म-
नाम् ॥ ८१ ॥

न तावदधिकारोऽस्ति मयाऽऽराधनकर्माणि । नाधिकारोऽर्चने यावन्मोक्षाशा विद्यते
कुतः ॥ ८२ ॥

मुक्तिद्वारं त्वमेवाथ सहस्रारं निशामय । श्रद्धया धारयिष्यन्ति मम चक्रं सुदर्शनम् ॥ ८३ ॥
ज्ञात्वा सर्वपदार्थेषु शुद्धिस्तेषां पदे पदे । शालायां माजने वस्त्रे गृहोपकरणेषु च ॥ ८४ ॥
चमसोलूप(ख)ले पीठे पक्वान्ने चक्रमुल्लिखेत । पशुपुत्रकलत्रेषु यानवाहनभूमिषु ॥ ८५ ॥
सुदर्शनं तवाङ्केन प्राकृतत्वं न यास्यति । मामकीयो(नो) जनो लोमान्मोहाद्वैपाश्च लज्जया ॥
नाङ्कयिष्यति यो मूढस्तस्य नैवास्ति सद्गतिः । अङ्कनं मम चक्रस्य वत्स मत्प्रीतिकारणम्
यथा कलानिधेः सम्पुद्गदयः क्षीरवारिधेः । अन्तकाले त्वमेवैकः संकर्षणमुखात्पुनः ॥
उत्थायानलरूपेण त्रैलोक्यं प्रतपिष्यसि । संकर्षणांशजो रुद्रस्त्वमेवाम्बकरोचिषा ॥
नूनं संहरसि प्राज्ञ विश्वं विश्वैकमेवज । जातरानलरूपेण चक्रं चारु मदाज्ञया ॥ ९० ॥
जग्धमन्नमशेषाणां क्षणान्नपसि मस्मसात् । कालान्तकस्वरूपेण यमरूपेण देहिनाम् ॥
संशोधयसि दण्डेन सुदर्शनं पुनः पुनः । वैष्णवानां प्रपन्नानां हिताय विबुधोत्तम ॥ ९२ ॥
रूपं कृत्वा तवैवैष संस्थितः पन्नगेश्वरः । अम्बरीषेति विख्यातो राजा भुवि भविष्यसि ॥

तस्य त्राता मुनेः कोपात्सुदर्शनं भविष्यति । सर्वाणि कालरूपेण यमसूर्यमवात्मना ॥
 त्वं दण्डयसि भूतानि न जानन्ति सुदर्शनं । ज्ञानं न जायतेऽग्रीपामन्यरूपेण वैदिकम् ॥
 न पदं मम विदुषातं वैष्णवं प्रकृतेः परम् । ज्ञानिनो ये त्वया स्पृष्टा तापादिविधिना रहः
 अज्ञाश्च धारया संख्ये यास्यन्ति पदवीं मम । द्वादशारेण तप्तेन बलयत्रयशोभिना ॥
 ज्वालाचतुष्कयुक्तेन पूता यान्ति ममाऽऽलयम् । सुदर्शनं महाज्वालं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 अज्ञानान्धस्य मे देव विष्णोर्मागं प्रदर्शय । इति संप्रार्थ(थर्व)यो बाहौ गायत्र्या चाव-
 धारयेत् ॥ १११ ॥

स एव वैष्णवो लोके मत्सेवारहितोऽपि हि । अग्रे पुनीहि मे गात्रं सुदर्शनसमाश्रितः ॥
 विमर्शं कवचत्वेन प्रभा गात्रमुपेतु मे । मनुजाद्यवतारेषु लोकसंग्रहकाम्यया ॥ १०१ ॥
 धारयिष्ये भुजे दिव्यं बह्निपूतं सुदर्शनम् । वट्टको वामनो भूत्वा मेखलाजिनदण्डधृत् ॥
 कश्यपादङ्कयित्वाऽङ्गं करिष्ये देवरक्षणम् । वशिष्ठमुनिशार्दूलालीपप्रमुखा नृपाः ॥
 धारयिष्यन्ति मूलोके महाशस्त्रं सुदर्शनम् । रामो राजीवपत्राक्षो भूत्वा दशरथात्मजः ॥
 धृत्वा तत्तापसीं मुद्रां देवकार्यं करिष्यति । परमैकान्तिकं धर्मं वायुपुत्रो महाबलः ॥
 प्राप्स्यन्ति जानकीजानेः सुग्रीवाद्यास्तथाऽपरे । विभीषणो महातेजाः प्रह्लादो जनको
 ध्रुवः ॥ १०६ ॥

यमः शिवः कुमाराश्च भक्ता ये भूतभाविनः । पाञ्चजन्यं मया प्रोक्तः प्रद्युम्नांशसमु-
 ज्ज्वलः ॥ १०७ ॥

वामे भुजे मुमुक्षूणां स्थित्वा मन्मार्गदो भव । चक्राङ्किता भविष्यन्ति पाता यास्यन्ति
 चापरे ॥ १०८ ॥

मुक्तिद्वारमितो नास्ति विना चक्राङ्गधारणम् । गदापद्मे महावीर्ये भुजयोरुभयोरधः ॥
 स्थित्वा मत्प्राप्तिकामानां कियतामशुभक्षयः । मया प्रबोधिताः सर्वे बद्धाञ्जलिपुटाः
 पुरा ॥ ११० ॥

आनन्दनिभृताः प्रोचुर्दासाः स्म इतिवादिनः ॥ १११ ॥

जितं जितं तेऽक्षरबद्धसंश्रय श्रीकान्त वैकुण्ठयतेऽखिलेश्वर ।
 प्रपन्नवित्रासविनाशनक्षम क्षमालालिताङ्घ्रे भव नो भवाय ॥ ११२ ॥
 सुरद्वमोद्यानविहारशालिने नवाम्बुदश्यामरुचे मधुद्विषे ।
 कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससे नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११३ ॥
 भुजङ्गराजाङ्गरमाङ्गशाधि(यि)ने सुगन्धिपङ्काङ्कितचारुवक्षसे ।
 आपीनदोर्दण्डविखण्डितारये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११४ ॥
 विहङ्गराजाङ्गनिरूपिताङ्घ्रये समस्तवेदोदितचारुकीर्तये ।
 मन्दस्मितासारनिवार्तितार्तये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११५ ॥
 अगण्यपुण्यैकगृहीतमा(ना)म्ने धाम्ने गुणानां महतां महीयसे ।
 भक्तापितोरस्थलपुष्पदास्त्रे नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११६ ॥

व्यग्राय संम्य(न्य)स्तमरैकवीक्षणोऽनुपायतापन्नजनोपकारिणे ।

दुष्टेषु दावानलचण्डतो(रो)चिपे नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११७ ॥

गाम्भीर्यसौन्दर्यद्वयैकसिन्धवे कारुण्यवात्सल्यगुणौघधार्ये ।

माङ्गल्यशीर्योर्जितद्विष्यकीर्तये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११८ ॥

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकारिणे विहारिणे कार्यविहारभूमये ।

अनेकरूपाकृतिनामधैभव नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११९ ॥

इति चक्रकृतं स्तोत्रं श्रुत्वा प्रीतोऽखिलेश्वरि । अद्वयमयं ह्येतं पठतामुत्तमं स्तवम् ॥

श्रुत्वा मे चक्रचिह्नं ये स्तवेनानेन वैष्णवाः । स्तोष्यन्ति वितरिष्येऽहं तेषामाशु मनो-

रथम् ॥ १२१ ॥

अतः काते(न्ते) त्वया कार्या श्रद्धा मद्यक्रधारणे । संधारय मुमुक्षूणां प्रपन्नानां ममाऽऽ-

ज्ञया ॥ १२२ ॥

ओमित्युवाच सा देवी चक्रशङ्खौ मुजह्वये । प्रयोजनान्तरं हित्वा मन्त्रराजमथो वृधौ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां पुरातनगीता नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९८

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीरुवाच—

वैवदेव जगन्नाथ रहस्यं मे प्रकाशय । वासभावं प्रपन्नाऽस्मि स्वामी त्वं मे वृषानिधे ॥१॥

श्रीनारायण उवाच—

एककल्पान्तरे देवि भगवत्तत्त्वकाम्यया । तपश्चकार विप्रर्षिः श्रीवत्सारूपो महामनाः ॥२॥

यत्र नारायणो देवो नरेण सहितोऽधुना । आस्थाय परमं योगमाकल्पान्तमिहास्ति वै ॥

वैष्णवाख्ये महाक्षेत्रे द्वाविडेपु पुराऽभवत् । विष्णुधर्मेति विख्यातो राजा परपुरंजयः ॥

धार्मिकः परमोदारो विनिवृत्तमनोमलः । स च जिज्ञासया विष्णोश्चकार नियमं नृपः ॥५॥

त्यक्षे कलेवरं नूनं न पश्यामि जनार्दनम् । वासुदेवं रमाकान्तं सर्वशेषिणमच्युतम् ॥६॥

समागताः प्रबोधाय सर्वेऽत्र पुरवासिनः । श्रीवत्सारूपोऽपि तं श्रुत्वा संप्राप्तस्तुल्यवेदनः ॥

श्रीवत्स उवाच—

राजन्कथं निपतितो भूमौ दर्भमपासने । किं चिकीर्षसि सत्यं नो वद धर्मविदुत्तम ॥ ८

विष्णुधर्मोवाच—

अवश्यं यत्तु कर्तव्यं तत्तु न कियते नरेः । तदहं कर्तुमिच्छामि नानर्यं चोपयानु मे ॥ ९

धर्मवृक्षस्य देहस्य फलमेतद्विनिश्चितम् । यदनेन जगन्नाथः परमात्माऽवलोक्यते ॥ १०

अविज्ञातस्य यस्यैव प्रपत्ये नियमो मतः । तमविज्ञाय देहेऽस्मिन्नेकत्पादनेन किम् ॥ ११ ॥
स्वरूपमात्मनो लक्ष्यं ब्रह्माख्यं तद्विना मनाक् । सुखं न विद्यते ब्रह्मन्देहभूतस्य मे क्वचित् ॥
यदिदं दृश्यते लोके श्रूयते द्विजसत्तम । परिणामस्वभावा हि प्रकृतिर्बहुरूपिणी ॥ १३ ॥
विद्युदध्रानलज्वाला नैकरूपा विभाव्यते । तथा सर्वेषु भावेषु दृश्यमानेषु पश्यताम् ॥ १४ ॥
यदाधारः स्फुरत्येव संसारः क्षणमञ्जुरः । स चाऽऽधारो न वृष्टश्चेद्वृथा मज्जीवनेन किम्
यस्य भासा विभातीदं यदन्यैर्नावभासते । तदविज्ञातमेवं चेद्वृथा मज्जीवितेन किम् ॥
सर्वस्यावधिमूर्तं यस्याप्यमन्ते यदेव हि । तद्व्याप्यमिह प्राप्य किं मे प्राप्तं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
यस्याऽऽनन्दमात्राभिरुपजीवन्ति वै प्रजाः । तमानन्दमसंप्राप्य वृथा मज्जीवि-
तेन किम् ॥ १८ ॥

यस्यैश्वर्येण विभूतं जगदेतच्छराश्वरम् । तस्यैश्वर्यमविज्ञाय किं वृथा जीवितेन मे ॥ १९ ॥
यस्य पादजलं पुष्पं त्रिजगत्प्रपुनाति हि । तदेकसंभयं हित्वा किं वृथा जीवितेन मे ॥
यस्य दास्यैकनिरता ब्रह्मरुद्रादयोऽमराः । तस्य दास्यं परित्यज्य किं वृथा जीवितेन मे ॥
चेदशस्त्रपुराणार्थं न हृद्यार्थाय कल्पते । अहहमात्मनस्तत्त्वं विदित्वा तु सुखी भवेत् ॥
चक्षुषोर्हि फलं साक्षाद्वैकुण्ठस्थावलोकनम् । भवणं तस्य वचसां फलं श्रोत्रस्य मानद ॥
अवघ्राणं नस्तस्य फलं तच्चरणाम्बुजयोः । तदुच्छिष्टरसास्वादो रसनायाः फलं त्विदम् ॥
तदङ्गस्पर्शमाधुर्यपरमानन्दसंगमः । त्वचः फलं महाभाग तद्विना जीवितेन किम् ॥ २५ ॥
प्राणेन्द्रियमनोदेहानात्मानमपि योऽनिशम् । संजीवयति तं हित्वा वद किं जीवितेन मे ॥
त्रिपाद्विभूतिर्धो देवः कन्दर्पायुतसुन्दरः । सर्वशोपी रमानाथस्तं हित्वा जीवितेन किम् ॥

यस्याक्षिपक्षमपरिवर्तितविष्यमेतदाविर्बभूव विविधामिधमादिसर्गं ।

योऽन्तर्निवेशयति कूर्मं इवाङ्गवर्गमस्याङ्गसङ्गमपहाय किमन्यसङ्गैः ॥ २८ ॥

श्रीयत्सवेदसिद्धान्त उपाभावि गुरोर्मुखात् । प्राप्यो भाग्यो हरिर्नान्यः सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
तमुत्सृज्य गतं चेतः कृपणः सोऽभिधीयते । नान्यस्मिन्साधनं देहे प्रातये परमात्मनः ॥
उपायं नैव पश्यामि येन पश्यामि केशवम् । अतो विनिश्चितं वत्स शरीरस्येव मोक्षणम्
नृपस्य वचनं श्रुत्वा श्रीवत्सोऽपि महामनाः । उवाच वचनं चारु नृपतेः प्राणपोषणम् ॥

श्रीवत्स उवाच—

एवमेव महाबाहो मयाऽपि सुदृढीकृतम् । प्राणान्न धारयिष्येऽहमनालोच्य महेश्वरम् ॥
तदा मामभवद्व्याणी राजन्काऽप्यशरीरिणी । धर्ममूलमिमं देहं हुतं न त्यक्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
इतो गच्छ मम क्षेत्रं नरनारायणाश्रमम् । उपायं गदिता तेऽद्य स देवो दीनवत्सलः ॥
यावद्वन्तु मनश्चक्रे तावदेव श्रुतं मया । विष्णुधर्मा तनुं त्यक्तुमुदितः केन हेतुना ॥ ३६ ॥
तद्ददुः चाऽऽगतश्चात्र राजन्नाश्रुत्य ते वचः । आवयोस्तु व्यथैवैका निश्चिता जगतीपते ॥
बहुभिर्घोषितोऽहं वै साधनैरात्मदर्शनैः । न तेरहं महीपाल वृष्टवानीश्वरं हरिम् ॥ ३८ ॥
सांख्यैः संबोधितः सम्पृक्तत्त्वनिर्णयवर्त्मना । विज्ञातोऽयं मया ह्यात्मा पञ्चविंशो य
ईरितः ॥ ३९ ॥
नैव प्रापं परं स्वस्मात्पद्भिर्पं(शं) पुरुषं नृप । यदाधारमिदं सर्वं सदसच्छब्दशब्दितम् ॥

ततोऽहं चिन्तयन्नासं विदात्मा न करोति हि । प्रकृतिर्जडरूपेयं कुतः सृष्टिरियं मता ॥
 पशंसंयोगात्पुमानेयं प्राकृतं भावमाश्रितः । अस्वतन्त्रो ह्ययं तस्मात्कर्ता कोऽस्य विधीयते ॥
 कर्तृत्वं प्रकृतेर्नैव सा जडा पुरुषाश्रिता । उभयोः परतन्त्रत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते ॥
 योऽयं प्रकृतिसंयोगात्कर्ता स्यात्तादृशोऽस्म्यहम् । विश्वकर्ता कथं न स्यामिति संक-
 ल्पितं मया ॥ ४४ ॥

विज्ञातः प्रकृतेर्मिन्नः सामर्थ्यः तस्य नेक्ष्यते । अतः प्रकृतिर्हीनोऽपि विश्वकर्ता न
 शस्यते ॥ ४५ ॥

एतत्संशयविच्छिद्यै शरणं कं प्रजाम्यहम् । नास्ति मत्तः परः कोऽपि मद्विजातीयरू-
 पवान् ॥ ४६ ॥

एवं संतप्यमानस्य चिरकालं विपश्चितः । उपस्थितः समभयत्संक्षापात्पुरुषः परः ॥ ४७ ॥
 स चाऽऽह मामवन्तं शोचमानं मुदारुणम् । किं शोचसि महामाग परित्थानमुखा-

भ्युजः ॥ ४८ ॥

एवमुक्तोऽहमानस्य(भ्य) पभापे विधृताञ्जलिः । नाहं पश्ये त्रिमुयने मम संदेहनाशकम्

पुरुष उवाच—

जानेऽहं नरशार्दूल ह्यनुक्तोऽपि तपेज्जितम् । योगप्रभावात्सिद्धोऽहं सामर्थ्यं त्वमिहे-
 च्छसि ॥ ५० ॥

पलाशवत्पुष्करस्य निर्लिप्तः पुरुषो ह्ययम् । योगेनैवाऽऽत्मनः सिद्धिं यथा विन्दति
 तच्छृणु ॥ ५१ ॥

योगप्रभावेन(ण)हरिः संसृते सचराचरम् । पालयत्येव योगेन संहारत्येव वै यथा ॥

योगीश्वर्यमिव सर्वं वृद्धयते भूयते च यत् । चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगशब्देन शोच्यते ॥
 सर्वज्ञत्वं जनेशत्वं सर्वगतत्वं स्मृतिस्तथा । सर्वं भवति योगेन नास्ति योगात्परः प्रभुः ॥

निधयो नय योगेन योगेनैवाह सिद्ध्ययः । योगेनैवास्य तिष्ठन्ति पितरो मुनयः सुराः ॥

योगेन यश्च भूतानि प्रधानं पुरुषं तथा । अत्येति सर्वभूतानि योगस्थो नात्र संशयः ॥

योगोपायेन विपर्ये सर्वैश्वर्यधरो मय । कर्ता समस्तविश्वस्य संकल्पेन मधिप्यसि ॥ ५७ ॥

तेनोप्य(य)शिक्षितं योगमुपातिष्ठमतान्दितः । यमादिभिर्योगपथैः सुसंपन्नो निरामयः ॥

अविदं तेन योगेन सर्वेषामन्तरं गतम् । कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मन्ये निरुपमं प्रभुम् ॥ ५९ ॥

सर्वेभ्यो विसर्जातीयस्वभावबलपौरुषः । करोमि निजसंकल्पसिद्धिमेतदचिन्तयम् ॥ ६० ॥

संकल्पात्ससृजे दिव्यं महाकाशे मनोहरम् । लोकमत्पूजिताकारमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ ६१ ॥

नानावर्णमणिघातसंनिबद्धमहीतलम् । मन्दारपारिजातादितकला(रा)जिविराजितम् ॥

विचित्रगिरिरयम्रिसंल्लिप्तगमनाङ्गुणम् । स्फुरत्कल्लारकासारविहारियनिताजनम् ॥ ६३ ॥

स्फुरन्नामीकरोत्तुङ्गगोपुरोद्धतकेतुकम् । सौधाग्रौ(ग्रो)दग्रं (य)माणिक्यचर्चितध्वान्तदि-

क्तम् ॥ ६४ ॥

तावच्चतुश्चरणपीठतले लुठन्तो साष्टाङ्गपातपरिपूतशरीरयष्टी ।

आवां विलोक्य मनाकृपया मवाग्नेः संतप्यते चरणमूलमुपाभयन्तौ ॥ १६ ॥
नमोऽनन्ताय देवाय सुरासुरनताद्भ्ये । मुक्तिप्रदाय मुक्ताय सात्वतानन्ददायिने ॥ १७ ॥
आवधोस्तव पादाब्जपरिचर्यामभीप्सताः । गुणत्रयातिरिक्ता नो गतिः केन मधेदिह ॥

भीनारायण उवाच—

त्रिधा गतिरिह प्रोक्ता कर्मिणां ज्ञानयोगिनाम् । सात्वतानां तृतीया हि गतीनामव-
धिर्हि सा ॥ १९ ॥

त्रिलोक्ष्यां कर्मिणां प्रोक्ता तद्वहिर्ज्ञानयोगिनाम् । संन्यासिनां समाख्याता ब्रह्मलोक-
मयी गतिः ॥ २० ॥

मन्येवार्पितचित्तानां शान्तानां मामभीप्सताम् । परमेकान्तिनां वत्सी गुणातीता गति-
मता ॥ २१ ॥

वैकुण्ठदास्पयुक्तानां दासवेयोपशोभिनाम् । दासदासेति लपतामपूर्वा गतिरिष्यते ॥ २२ ॥
निवर्त्य सर्वतः सङ्गं संबन्धमपि देहजम् । प्रयोजनान्तरं हित्वा माभेकं शरणं गताः ॥ २३ ॥
ते प्राप्नुवन्ति माभेव ममेवात्यन्तवल्लभाः । मासृते नामिकाङ्क्षन्ति प्राणादप्यतिवल्लभम् ॥
शीवस्त योगसंसिद्ध राजञ्जानैकमाजन । सरहस्थं प्रयच्छामि सिद्धान्तज्ञानमुत्तमम् ॥
यस्याहं रूपभेदेन जनानां हितकाम्यया । आस्थितो वेष्णवं क्षेत्रं नरेण सहितः सदा ॥
तदेकं कारणं ब्रह्म वेदान्तप्रतिपादितम् । नाहं वक्तुमलं तस्य प्रमार्थं शतजन्मभिः ॥ २७ ॥
गुणास्तस्य परिच्छेद्यमैश्वर्यं भूतिवैभवम् । नेवं वस्तु परं येन परिच्छेदोऽस्य जायते ॥
यत्र नायमसौ देवो न देशस्तादृशः क्वचित् । अतो वेशपरिच्छेदः पुरुषस्य न विद्यते ॥
यत्र नायमसौ देवो न कालस्तादृशः क्वचित् । अतः कालपरिच्छेदः पुरुषस्य न विद्यते ।
आश्रयान्तरसंछन्त्यो नाऽऽश्रयो विद्यते क्वचित् । निराश्रयाश्रयक्षेप परमात्माऽद्वयो मतः ॥
आधेयमत्र सकलं चिद्विच्छिद्यदसंज्ञितम् । आधारभूतमप्येकमद्वयं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३२ ॥
आधेयनामभिस्तस्य नामानि विलसन्ति हि । मत आधारइत्येव नानावस्थाकृतानि हि ॥
आधेयरूपै रूपाणि नानावस्थाकृतानि वै । स्वमकाशस्वरूपस्य विलसन्ति परात्मनः ॥
प्रकाश्यमत्र सकलं चिद्विच्छिद्यदसंज्ञितम् । प्रकाशतेऽस्य संमासा तस्मादेष प्रकाशकः ॥
प्रवर्त्य सकलं ह्येतदयमेकः प्रवर्तकः । प्रवर्तकत्वगुणको नाम्नां चापि प्रवर्तकः ॥ ३६ ॥
नियन्ता त्वेष सर्वेषां नियम्यानां च सर्वशः । नियन्तृत्वं गुणस्तस्य तथा नाम प्रकीर्तितम्
आधेयं कार्यतां याति ह्यवस्थान्तरभेदतः । कारणं तत्र चान्वेति कालकर्मप्रवर्तितम् ॥
कारणं सर्वकार्याणां जनकः परमो मतः । जन्यं हि सकलं ह्येतन्नामतो गुणतो हि सः ॥
तस्येदं सकलं वस्तु चिद्विच्छिद्यदसंज्ञितम् । तदीयं किमिति प्रश्ने ह्युत्तरं शेष एव हि ॥
शेषः शेषीति विख्यातो दासः स्वामी स एव हि । चेतनस्तत्र यो भोगो ह्यचिद्भोगे-

कसाधनः ॥ ४१ ॥

चिद्विच्छेपभूतो हि तदायत्तस्थितिः सदा । तच्छेपरससंप्राप्तो विज्ञेयो मनसैव हि ॥

आभितादिकसंज्ञां हि संपातो गुणतोऽपि सः । स्वामाविको ह्ययं भेदो मतो मे शेष-
शोषिणोः ॥ ४३ ॥

उभयोरात्मभूतोऽयं स्वतन्त्रो धारको हरिः । धेरको मारको लिप्तो भोजको मोगव-
र्जितः ॥ ४४ ॥

छायातपस्वरूपेण प्रविष्टो विहगामिधौ । अचेतनायां प्रकृतौ चेतनायां तु सैव हि ॥

उभयोर्विसजातीयस्वभावगुणवैभवः । भेदो निरूपितो ह्येष ह्यभेदस्तच्छरीरतः ॥ ४६ ॥

अतोऽनन्यार्हसंबन्धं जीवात्मपरमात्मनोः । विचिन्त्यैवं विमुक्तोऽभूः श्रीवत्स जगतीपते ॥

अचिश्यो(त्सु)मोग्यभूतं हि प्राकृतेऽप्राकृतेन च । अनर्हमात्मनो ज्ञात्वा स्वाप्नविद्युल्ल-
सोपमम् ॥ ४८ ॥

अप्राकृतेन वेहेन नैष्कर्म्येण द्विजोत्तम । स्वस्यानन्यार्हमोग्यं हि विद्धि देवं रमापतिम् ॥

स्वतन्त्रमात्मनो देवं कारुण्यादिगुणान्वितम् । तदीयस्याऽऽत्मनोऽनन्यसाधनं साधु
साधय ॥ ५० ॥

प्राकृतेषु पदार्थेषु तथा चाप्राकृतेषु च । समस्तेषु स्वकीयत्वस्पृहामात्यन्तिकीं त्यज ॥

प्राकृताप्राकृतेष्वेवं चिदचित्सु निरन्तरम् । सर्वशक्तिगुणोपेतं भगवन्तमवस्थितम् ॥ ५२ ॥

भावेनाऽऽस्त्यन्त(न्ति)केनैव भज तेभ्यो धिलक्षणम् । तस्मात्तथे सदा वत्स पाषदस्ति
कलेवरम् ॥ ५३ ॥

अखण्डतैलधारावद्विच्छिन्नस्मृतिः पुमान् । अभ्येति परमात्मानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥

गृणु वत्स प्रवक्ष्यामि साधनं स्मृतये हरेः । अधिकारानुरूपेण कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते रहस्योपदेशो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३४९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

येदोक्तं कर्म कुर्यत्सु चेतनेष्विच्छया हरेः । ईहते मुक्तये लोके सहस्रेषु च कश्चन ॥ १ ॥

विक्षिप्तं हि मनस्तस्य विषयास्वाप्नेन हि । नैकदा वशमायाति विना महदनुग्रहात् ॥

अतः सर्वात्मना वत्स मन्दुर्माकाङ्क्षया प्रियम् । आचार्यं शरणं सम्यक्संभ्रयेत विचक्षणः

देहशुद्धिं विधायाथ यथाज्ञं परमात्मनः । मन्त्रराजं द्वयं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ॥ ४ ॥

श्रीसूक्तं पावमानं च भूमिसूक्तं तथाऽपि च । स्वर्णधर्मानुवाकं च द्वादशाणं समभ्यसेत् ॥

श्रीवत्स उवाच—

भगवन्देहशुद्धिर्हि कीदृशी केन जायते । मन्त्रराजस्य माहात्म्यं मन्त्रराजश्च को भवेत् ॥

श्रीनारायण उवाच—

श्रुत्वा शास्त्रमशेषेण प्रवृत्तिं वा तथेतराम् । निवृत्तिं हृदये कृत्वा परधर्माय सज्जितः ॥

विरक्तो वा गृहस्थो वा सकामोऽकाम एव च । तापादिना विमुक्तः स्यात्पातकैः कोटि-

जन्मजैः ॥ ८ ॥

एषा वैष्णवसिद्धान्ते सत्किंया परमा मता । सुदर्शनाग्निर्ना यस्य शरीरं हि विशोध्यते ॥
 वन्द्याञ्जलिपुटे शिष्यं ब्राह्मि ब्राह्मीतिवादिनम् । विशोध्य पञ्चगव्येन कुशैर्गात्रेषु मार्ज-
 येत् ॥ १० ॥

वाराहतनुसंभूताः कुशाः कर्मप्रवर्तकाः । विशोध्यन्तु पाद्वेष्पु मार्जनाद्विष्णुनामभिः ॥ ११
 वासुदेवोऽच्युतोऽनन्तः प्रहृम्नो ह्यनिरुद्धकः । कृष्णो रामो हरिर्विष्णुरुपेन्द्रो गरुड-
 ध्वजः ॥ १२ ॥

वैकुण्ठो वामनश्चक्रशङ्खपद्मगदाधरः । तार्थिपादो हृषीकेशः पुण्डरीकनिमेषणः ॥ १३ ॥
 श्रीभूलीलापतिर्देवः प्रणवाद्या नमोन्तकाः । तं वै विशोध्यन्त्वन्ते पापेभ्यः शरणागतम् ॥
 अन्धेण द्वादशार्णेन शोधयेच्च कुशोदकैः । क्षुरकेण शितेनाऽऽशु मुण्डनं तस्य कारयेत् ॥
 द्वापयेद्भारुणैर्मन्त्रैस्तिलामलकमिश्रितैः । मगवत्पादसलिलैस्तुलसीदलसङ्कृतैः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा विहृष्टं कौपीनं कवचेन समाहितः । मन्त्रराजेन गायत्र्या द्वादशार्णेन वाग्यतः ॥
 उपवीतं पुनर्दद्याद्भगवत्कर्मसिद्धये । शिष्यार्थं प्रार्थयेद्देवं जय लक्ष्मीपते हरे ॥ १८ ॥
 तवाऽऽज्ञालङ्घ्यं धीनमन्यशेषाभिमानिनम् । कुलजात्यभिमानेन मोहितं देवमापया ॥
 स्वतन्त्रमकृतप्रज्ञमन्यश्चैश्वर्यचिन्तकम् । आधेयस्त्वंस्वमावादिस्वरूपज्ञानविष्णुतम् ॥ २० ॥
 अप्रपन्नममर्षाद्वमकृतार्थं गतत्रयम् । स्वीकुरुष्वैनमब्जाक्ष शरणार्थिनमर्थद ॥ २१ ॥
 परमक्तिपरज्ञानपरप्रेमैकभाजनम् । कृत्वा निजेषु देवेश जानीहि भवमेवज ॥ २२ ॥
 स्वीकुरुष्व महादेव पादमूलमुपस्थितम् । प्रणतं प्रणताधार कैकर्ये विनिवेशय ॥ २३ ॥
 कर्मणा भ्राम्यमाणोऽयमनेकाधिमहार्णवे । नानोपासनविभ्रान्तो नानासिद्धान्तवर्त्मना ॥
 प्रपन्नो भगवत्पादमूलं मायागुणात्परम् । विदित्वा परमोदारगुणायतनमायतम् ॥ २५ ॥
 एवं संप्रार्थ्य पितरौ जगतः परमेश्वरी । आचार्यः पूजयेद्भक्त्या तापसंस्कारसिद्धये ॥
 ज्ञानबाद्योपहारीश्च स्तवनीराजनादिभिः । पौरुषेण तु सूक्तेन पायसेनानले हुनेत् ॥ २७ ॥
 पीठमुद्गाययेद्ब्रह्मावाधारादिभिरेव च । वैकुण्ठपार्यदेयुक्तं देवेशं तत्र भावयेत् ॥ २८ ॥

स्फुरन्मकरकुण्डलं कमलकोशरक्तेक्षणं विमुक्तजनसेवितं जलजकाणिकासंस्थितम् ॥
 किरीटमणिदीपिकावलिबिलीनशोकानलं पिशङ्गपटसङ्गिनं सजलनीरदाङ्गच्छविम्
 असीमगुणशेखरिं विधिमुखामरैः सेवितं निर्धीतविमलम्रजं दधितया वयोव्रजकिणम् ।
 लसद्भुजचतुष्टयं धृतपावित्रशङ्खाम्बुजं गदां गदिनमाश्रये वलयिनं रमारोजितम् ॥
 एवं ध्यात्वा प्रजुहुयान्मन्त्रराजेन धैषणवैः । शङ्खं चक्रं विशोध्याथ मन्त्रैः पञ्चासृतैरेथ ॥
 संपूज्य भगवत्पादं निधाय परमायुधे । प्रार्थयेच्छिष्यसंस्कारसिद्धये प्रणवो गुरुः ॥ ३४ ॥
 सुदर्शन महाज्वाल नारायणवरायुध । एष ते स्वामिनः पादे परिचर्यासमुद्यतः ॥ ३५ ॥
 स्वामिन्ननुगृहीतस्ते धीक्षितः कृपया मृशम् । यदसौ सर्वमुत्सृज्य कैकर्यायोपसंस्थितः ॥
 संसाधय यथायोग्यं प्रभोः पादार्चनाय च । यथा भवेत्सुरश्रेष्ठ ज्येष्ठः सर्वायुधेषु हि ॥ ३७ ॥
 कर्मणा देहयोगेन संगेनामेध्यसेवया । अयोग्यत्वमपोहाशु ज्वालयता दासतां नय ॥ ३८ ॥
 चित्स्वरूपेण देहादिभिर्भो यद्यप्ययं जनः । तथाऽपि देहयोगेन हान्यशेषत्वरक्षसा ॥ ३९ ॥
 संस्पृष्टो नष्टसंशुद्धिर्नाधिकारी परार्चने । कैकर्यार्हान्यथाऽभ्यर्च्येतथा कुरु नमो नमः ॥ ४० ॥

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसंचय । शरणार्थो भवेत्सद्यः श्रीमत्पाद्भुगार्चने ॥ ४१ ॥
 कैकर्यं देहि देवेश दीनस्य शरणार्थिनः । प्रताप्य चक्रशङ्खाभ्यामद्भकयेज्जुगमूलयोः ॥
 पवित्रेण विशुद्धात्मा यदि हीनकुलोद्भवः । द्रवाधिकारी भवति पूज्यो बन्धोऽमरैरपि ॥
 चक्राङ्कितस्य देहोऽयं यत्र कुत्र पतेदिह । तत्रैव तीर्थं भवति यत्सतीर्थं कलेवरम् ॥ ४४ ॥
 वैष्णवस्यैक एवाऽऽत्मा ह्यात्मानं प्रपुनान्ति हि । दर्शनस्पर्शनध्यानाद्देहः पातकिनो बहून् ॥
 शङ्खचक्राङ्कितं गात्रं दयाया माजनं हरेः । अतिवर्तितुमप्येवं न भवन्ति यमादयः ॥ ४६ ॥
 संबन्धादेव संसिद्धिस्तीर्थाणां मुनिभिः स्मृता । चक्रलाञ्छितदेहस्य बन्धोऽस्ति मरणा-
 धि ॥ ४७ ॥

सृतं शरीरं विप्रस्य शङ्खचक्रादिलाञ्छितम् । न संत्यजति देवेशः सत्यं सत्यं वदाम्यहम्
 उक्तलेपु पुरा कश्चिद्ब्राह्मणो गौतमान्वयः । सोमशर्मेति विख्यातो देवदेवाङ्गुपारमः ॥ ४९ ॥
 स्वाध्यायशीलो नितरामग्निहोत्रपरः सदा । अन्यदेवसमं देवं मनुते पुरुषोत्तमम् ॥ ५० ॥
 अन्यशेषेण देवेशं विष्णुशेषेण चापरम् । यजते निर्विशेषेण शिवशक्तिमहेश्वरान् ॥ ५१ ॥
 तेषां कृपाविशेषेण जातः सर्वसमृद्धिमान् । पराजयो न शङ्काम्यो न भयं राजवस्तुतः ॥
 निर्दयो नामयत्तस्य नानाकामहतात्मनः । रजसा घोरसंकल्पास्तमसाऽऽलक्ष्यपीडिताः ॥
 मयन्ति पुरुषा विप्र विना सत्यनिषेवणात् । तस्य विप्रस्य महती समृद्धिर्विवृधे गृहे ॥ ५४ ॥
 तस्यां तस्य मद्योत्रको जातो निरयवर्धनः । परदाररतो ह्यासीत्परद्रोहपरायणः ॥ ५५ ॥
 परनिन्दासमासीनो विच्युताच्युतचिन्तनः । लोभेन परिभूतस्य नित्यनैमित्तिकोत्सयाः ॥
 यिनष्टा नष्टमावस्य यौवनं जरया यथा । एवं विनष्टधर्मस्य पापेनाभिहतस्य च ॥ ५७ ॥
 राजमिर्दस्युमिस्तस्य यिनष्टाः सर्वसंपदः । स्वजनेश्च परित्यक्तो जायापुत्रसमन्वितः ॥ ५८ ॥
 वृत्त्यर्थं पर्यटन्मूढो मागधं देशमाश्रितः । प्रलुप्तनित्यकर्मत्वान्निरतो हि महावने ॥ ५९ ॥
 मृतः सर्वेण संदष्टः प्रेतयोनिमवाप सः । जायापुत्रो मृतं दृष्ट्वा नष्टधर्मकलेवरम् ॥ ६० ॥
 संस्कृत्य विपिने नाऽऽस्तां कर्तुं पित्र्यमलं द्विज । स च प्रेतः क्षुधाव्याप्तो गच्छन्तो वनि-
 तात्मजौ ॥ ६१ ॥

जघास निर्दयो मौढ्याग्नेतयोनिमुपास्थितः । अयस्ते प्रेततां प्राप्ता बलापान्धजनान्बहून्
 जघ्नुस्ते ते समभवन्प्रेताः प्रेताक्षिता(नो)जनाः । दृष्ट्वा कस्याश्च सरितस्तीरेऽश्वत्थतरुं
 च तैः ॥ ६३ ॥

निवासमकरोत्तत्र प्रेतैः परिवृतो ह्यसौ । एवं निवसतस्तस्य भेतरूपहतद्युतेः ॥ ६४ ॥
 गतो बहुतिथः काल आत्कलेयस्य सुवतः । कोऽपि वृन्दावनाद्विप्रः प्रवृत्तो नीलपर्वतम् ॥
 द्रष्टुं नारायणो यत्र नित्यं संनिहितो द्विज । ब्राह्मणो हरिर्शर्मेति वैष्णवः ससुतो मुनिः
 संतप्तचक्रपूताङ्गरतूलसीमालया वृतः । नारायणं जगन्नाथमनन्येनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 सेवते परया भक्त्या यथा स प्राप्यते हरिः । आगतः सरितस्तीरे विशो मार्गवशाद्यम् ॥
 हरिशर्मा महाभागो मागधं तीर्थतानयत्(न) । मृतः कालवशात्तत्र नारायणमनुस्मरन् ॥
 दग्धं पुत्रेण तद्गात्रं नीत्वाऽश्वत्थतले महत् । तद्गात्रधूमसंपर्कात्सोमशर्मा महाखलः ॥
 विमुक्तः कर्मपाशेन सपुत्रो भार्यया सह । प्रेतास्त्वन्धे गताः केचिद्दिहर्तुं च दिगन्तरे ॥
 विमुक्तः कर्मपाशेन तावत्प्रेताधिपोऽभवत् । प्रदक्षिणीकृत्य तनुं हुताशनगतां मुनि(ने) ॥

प्रणनाम मुदा युक्तः साष्टाङ्गमवनीतले । स चाऽऽप दर्शनादस्य जन्मान्तरगता स्मृतिम् ॥
 अन्यदेवसमत्वेन योऽमजद्गुरुध्वजम् । निरीक्ष(क्षि)तः स्तुतः सद्यः कोऽयमश्वत्थमूरुहात्
 अवतीर्य समायातः पितुर्देहं स भाषयत् । केयं स्त्री कः कुमारोऽयं केऽन्ये सर्वाशिनो यथा
 जयशब्दं नमःशब्दं कुर्वन्तः परितश्चिताम् । कौतुकेन समाविष्टः पृष्ट(म)च्छ पितुरन्तिके ॥
 के यूयं मत्पितुर्गात्रं ज्वलन्तं परितः स्थिताः ॥ ७६ ॥

सोमशर्मावाच—

धर्यं प्रेतगणा वत्स हरिमक्त्या(क्त्य)वमानिनः । विष्णो सामान्यबुद्ध्याऽहमेतेषु गुरुतां
 गतः ॥ ७७ ॥

मदङ्गसंश्रयादेते पान्थाः प्रेतत्वमागताः । गता हि बहवोऽस्माकं हायनाः शाश्वतीः
 श(स)माः ॥ ७८ ॥

नोया(पा)पमिह संप्राप्ता दग्धाः कोपाग्निना हरेः । धूमेनानेन मुक्ता हि तिष्ठामो मार्यया
 सह ॥ ७९ ॥

अयं मे तनयो मौढ्यान्मयैवाऽऽपादितोऽनया । मात्रा सह महाभाग स्मृतिर्मे दर्शनादभूत्
 वेदाध्ययनसंपन्नः सोमशर्मा पुराऽभवत् ॥ ८० ॥

नानादेवैकनिरतो विष्णुभक्तिविवर्जितः । सुरामिपपशू(शु)वातेरर्चिता चण्डिका मया
 बलिदानं कृतं काले तर्पिता भूतभैरवाः । विष्णुः सामान्यबुद्ध्या मे द्वारदेवेषु पूजितः ॥
 हसिता वैष्णवा नित्यं शङ्खचक्राङ्गधारिणः । श्रद्धया पादतीर्थं मे न धृतं वदनाम्बुजे ॥
 न देवः प्रणतो मूर्ध्ना हरिर्वैकुण्ठनायकः । तामसानां हि देवानां सेवनं मनसा कृतम् ॥
 तेन कर्मविपाकेन प्रेतराजः पुराऽभवम् । न जाने धूममाहात्म्यं कीदृशं ते पितुर्द्विज ॥
 आख्याहि पुत्र यदि ते विज्ञातं स्यादशेषतः ॥ ८५ ॥

पुत्र उवाच—

नाहमप्यत्र माहात्म्यं प्रेतभावविमोचनम् । ॥ ८६ ॥

पितुर्धूमस्य जानीयां केन जातं हि कर्मणा । उभौ प्रेतद्विजौ तत्र मनसा पुरुषं परम् ॥
 जग्मतुः शरणं शीघ्रं संशयच्छेदनाय च । तदानीमेव श्रीवत्सो वनमालागदाधरः ॥ ८८ ॥
 पीतवासाश्चतुर्बाहुः संप्राप्तो गरुडासनः । नमस्कृतः स्तुतो देवस्ताभ्यां परमया मुदा ॥
 पृष्टः प्रोवाच भगवान्मेघगम्भीरया गिरा । वैष्णवस्य तनुः साक्षाद्विष्णुरूपा मयोदिता ॥
 निवसामि सदैवाहं मच्चक्रेणाङ्किता यदि । मच्चकूपतदेहस्य यच्च पादोदकं महत् ॥ ९१ ॥
 विरजायाः समं विद्धि महापातकनाशनम् । यावत्कलेबरे चक्रं सजीवस्य मृतस्य वा ॥
 तावत्तिष्ठति मे तेजो नाशयद्यमर्किकरान् । प्रेतत्वं नैव विन्देत मृतस्य मम शास्-
 नात् ॥ ९३ ॥

सूतकं नैव भवति स्पर्शदीपो न विद्यते । लोकसंरक्षणार्थाय शिष्यैः पुत्रैश्च बान्धवैः ॥
 मदाज्ञापालनं कार्यं मन्त्रदृष्ट्या न वै कश्चित् । वैष्णवस्य शरीरस्य न दाहः क्रियते यदि
 न तेन दुर्गतिं गच्छेच्चक्रं तत्र प्रशास्ति हि । सर्पव्याघ्रविषाघातचौरवारिविपूचिकाः ॥
 चक्राङ्कितस्य नेच्छन्ति दुर्गतिं यमर्किकराः । श्मशाने मागधे देशे श्लेच्छदेशेऽन्यजां गणे ॥

मृतस्य वेहं चकदेहस्य सत्यं सत्यं न दुर्गतिः । विष्णुमक्तेशरीरस्य गङ्गाद्याः सरितः
सदा ॥ ९७ ॥

सेवन्ते पार्षदा मूत्वा निजदोषापनुत्तये । मिद्यते त्यज्यते वाऽन्यः संस्कारो वेहिनां तनौ
तुलसीनलिनाक्षैश्च मण्डितो बल्लभो मम ॥ ९९ ॥

अतो विमुक्तिं संप्राप्ता वैष्णवाङ्गविधूपिताः । प्रेताः संबन्धिनो ह्येते मज्जक्तस्य न संशयः
काष्ठपापाणरचितगृहोपकरणानि च । पुनन्ति चक्रयुक्तानि न कुतो वैष्णवी तनुः ॥

दासी दासाश्च मत्पाश्च चिह्निताश्चक्रवाहिना । शुद्धा भवन्ति विप्राणां परिचर्यादिकर्मसु
पक्वांश्च चक्रसंयुक्तं सेवितं पुरुषेण हि । प्रपच्छति मनःशुद्धिं महापातकिनामपि ॥

माधुरं मण्डलं पुण्यं तत्र घृन्वायनं घरम् । तत्रापि वैष्णवत्वं हि तत्रैकान्तित्वमुत्तमम् ॥
एकान्त्ययं मम प्रेष्ठः पिता ते द्विजसत्तमः । तत्संघन्धादिमे प्रेता मुक्ता नात्र विचारणा ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो देवः प्रेतो धैमानिकोऽभवत् । समार्यः समुतो हृष्टो हृष्ट्या वैकुण्ठ-
नायकम् ॥ १०६ ॥

स च विप्रो मुदा युक्तो घृन्वायनं समापयौ । श्रीघृन्वायनमाहात्म्यं श्रुत्वा चैकान्तित्वै-
भवम् ॥ १०७ ॥

पूर्णार्थो दर्शनाद्विष्णोर्नीलाद्रिं प्राणिपत्य च । श्रीवत्स एषा संशुद्धिश्चक्रेण कथिता तव
दिग्भ्यः समागताः प्रेता अश्वत्थमवलोक्य च । तर्कयामासुरत्यन्तचिन्ताकुलितचेतसः ॥

क गतः सगणोऽस्माकं प्रेतराजो महाबलः । निर्दोषो दृश्यते नूनं विजने कः समागतः ॥
निर्धूमाङ्गारनिचर्यां चित्तमालोक्य सत्वरम् । आजग्मुस्त्वरितास्तत्र तानन्वेष्टुमितस्ततः ॥

प्रायः केनापि नः स्वामी मन्त्रज्ञेन विपश्चिता । निर्दग्धः सगणस्तस्य चित्तैषा प्रति-
भाति हि ॥ ११२ ॥

यद्यमत्र प्रवेक्ष्यामो दृष्ट्वा किं जीवितेन नः । अनाथानामिवाऽऽर्तानां यणिजां योतवाहि-
नाम् ॥ ११३ ॥

प्रविष्टा मस्मसंश्लेषात्सद्यो मुक्तकलेधराः । विमानं घरमाकृष्ट्य तेऽपि सर्वे दिवं ययुः ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां तापघ्नस्कारकपर्णं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४६३॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

मन्त्रराजस्य महांत्स्यं श्रीवत्स ह्यवधारय । मननाश्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्र उदाहृतः ॥१॥

ॐकाराद्यो महामन्त्रो राजते मन्त्रराजिषु । वस्वक्षरार्थदः पुंसां द्वितीयः कल्पपादपः ॥

कल्पवृक्षः कामधेनुश्चिन्तामणिमुखानि किम् । अनुकुर्वन्ति श्रीवत्समन्त्रराजं विमुक्तिदम्

सार्धकोटिमहामन्त्रा नानाशक्तिसमन्विताः । सेवका इव सेवन्ते मन्त्रराजं दिवानिशम्

यथा नारायणं देवं त्रयस्त्रिंशच्च कोटयः । उपासते तथा सर्वे मन्त्रमष्टाक्षरं द्विज ॥ ५ ॥
 ऋषिर्नारायणोऽहं वै देवता च श्रियः पतिः । बीजमोङ्कारमित्याहुरैश्वर्यं शक्तिरेव च ॥
 साध्यो नारायणः साक्षात्सर्वाधारो बृहद्गुणः । श्रीवैकुण्ठमहालीलानायको विश्ववन्दितः
 स्वरूपभूतकैकर्ये विनियोगे नमो नमः । धर्मार्थकाममोक्षेषु कोऽपि कामानुसारतः ॥ ८ ॥
 महापद्मादिनिधयो ह्यणिमाद्याश्च सिद्धयः । मन्त्रराजस्य पुरतश्चरन्ति सचिवा इव ॥ ९ ॥
 न देवदानया नैव यक्षराक्षसगुह्यकाः । न चाभिमवितुं शक्ता मन्त्रराजपरायणम् ॥ १० ॥
 त्रिपदो मन्त्रराजोऽयं धमुवर्णविभूषितः । ये जपन्ति महाभागास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः
 अकारेणाप्यकारेण मकारेण विभूषितम् । ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म शिरोभूतं महामनोः ॥ १२ ॥
 अकारः परमः शेषी शेषभूताविहापरौ । तयोराधारभूतो हि निराधारो निरामयः ॥ १३ ॥
 स्वतन्त्रो धामुदेवाख्यो विकृतप्रकृतौ स्थितः । व्यक्ताव्यक्तव्यवस्थायां भेदाभेदमुपैति हि
 अव्यक्तप्रणवं ब्रह्म व्यक्तमादित्रयं पृथक् । तत्राधोऽपरिणामीति द्वितीयः परिणामवान् ॥
 द्वयोरधीनः पुरुषस्तृतीयः पञ्चविंशकः । उकारेण विनिर्मुक्तो जीवो ब्रह्मात्मकः स्वयम् ॥
 प्रकृत्यभिनिवेशेन साक्षात्परमपूरुषम् । नोपैति पुरुषो जीवः पञ्चविंशो ममात्मकः ॥ १७ ॥
 आद्यश्च पुरुषः शेषी सच्चिदानन्दलक्षणः । स्वतन्त्रः सर्वगः शश्वदात्मभूतो द्वयोर्मतः ॥
 उपाधिभूता प्रकृतिश्चतुर्विंशतिभेदमाक् । अपरः पुरुषो ज्ञेयो बद्धमुक्तः सनातनः ॥ १९ ॥
 चतुर्विंशतिभेदेषु कादिष्वनुगतो हरिः । धारको ह्यात्मभूतोऽसावन्तर्यामितया स्थितः ॥
 धार्यत्वेन स्थिताः सर्वे तनुभूताः शरीरिणः । कखादिसंज्ञा दधते जीवयोगेन बीजताम् ॥
 कस्यामादिविभागेन व्यक्तमेतच्चयात्मकम् । प्रजतं मातृकायन्त्रे पूजितं सर्वकामदम् ॥ २२ ॥
 अप्रच्युतपदारूढं जीवब्रह्मैककेवलम् । जपतामच्युतं धाम प्रयच्छति न संशयः ॥ २३ ॥
 ओमित्येकाक्षरं बीजं प्रकृत्या पुरुषेण च । केवलं प्राकृतो जीवो जपतामखिलस्त्रिद्विदः ॥
 सर्वाधारोऽयमोङ्कारो बद्धमुक्तादिसंश्रयः । धर्मार्थकाममोक्षाणामेकः कल्पतरुः स्मृतः ॥
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुपर्णाविति संज्ञितौ । कादिवृक्षलताविष्टौ मुक्तिमुक्तिफलप्रदौ ॥
 भोक्ता च भोजकश्चैको भोग्यभूतमथापरम् । त्रिविधः पुरुषस्त्वेवं मन्त्रमात्रेषु तिष्ठति ॥
 भुनक्ति बिन्दुरूपेण प्रकृतिं पुरुषाभिताम् । केवलायां न भोगोऽस्ति जडत्वात्मकृतौ
 मनाक् ॥ २८ ॥
 केवलं पुरुषं पूर्णमकाराक्षरसंज्ञितम् । भुनक्त्यपूर्णः पुरुषः पूर्णत्वं प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥
 बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय
 कल्पते ॥ ३० ॥
 विशत्यकारः सर्वेषु सत्तारूपेण पुंगव । मकारो बिन्दुरूपेण परिस्फुरति स्त्रयन् ॥ ३१ ॥
 भोग्यभूता हलः सर्व उकारप्रकृतौ स्थितः । कारणे प्रणवे साऽपि लीना चोकार-
 संज्ञया ॥ ३२ ॥
 पुरुषोऽपि प्रकाशेन व्यापकः पञ्चविंशकः । स्वरेण बिन्दुरूपेण भगवन्तमुपाश्रितः ॥
 स्वशेषभूतभूतानामाश्रयः परमेश्वरः । प्रणवाख्यः परो देव उभयत्र च दीव्यति ॥ ३४ ॥
 न चैश्वर्यं विना कापि सेव्यते नोपदिश्यते । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म न्यासिभिः समुपास्यते ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्नेहं स याति परमां गतिम् ॥
उपदेशोऽयमखिलश्रुतिस्मृतिमिरुच्यते । फलं नूपाधिसंत्यागः स्वरूपस्य परा गतिः ॥३७॥
वत्स तेऽहं प्रवक्ष्यामि ध्यात्वा नानं भगवद्भिरः । उपदेक्ष्याम्यहं चास्मै नारायार्जुनरूपिणे ॥
विशिष्टमपरैर्वर्णैरेकाक्षरमिहोच्यते । अतोविशिष्टमद्वैतं वर्णेषु प्रणवो मतः ॥ ३९ ॥
प्रणवं ध्याहरेत्प्राज्ञो मामेकं ब्रह्म संस्मरन् । पर्येकं चिदचिद्युक्तं बृहद्वृणयुतं तथा ॥४०॥
प्रणवब्रह्मणोरैक्यं वाच्यवाचकमेवतः । श्रुते स मात्रिकं चिध्वं शब्दमेकाक्षरो मनुः ॥४१॥
यतश्चेमानि भूतानि जीवन्ति च यतः पुनः । प्रलीयन्ते यतो यस्मिन्स्तद्ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ॥
शक्तिरूपसमाधारे कार्यं तिष्ठति कारणे । ततोऽवस्थान्तरं प्राप्य बहिरन्वेति पूर्ववत् ॥४२॥
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म द्वयं वै विश्वकारणम् । शब्दब्रह्मसमाराध्यं परब्रह्माधिगच्छति ॥४३॥
एवं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनुशासनम् । ब्रह्मविद्भूयति ब्रह्म इत्येषा च परा श्रुतिः ॥४४॥
वाचकं तु पदं वाच्यं प्राप्यं भोग्यं समाभयम् । ब्रह्मावगम्यते साक्षाद्विभूय प्रतिबन्धकम् ॥
साधनं प्रणवाभ्यासो मम ध्यानसमन्वितः । आजीवं सैव भक्तिर्हि शरीरं प्रतिबन्धकम् ॥
त्यजन्नेहं च यो याति स याति परमां गतिम् । परमं पुरुषं दिव्यं कारणं चिदचिन्मयम् ॥
गतिस्तस्य परं साम्यं याति प्राप्नोति मानवः । तदा विद्वान्पुण्यपरापे विधूयोपाधिर्जितः ॥
उपैति परमं साम्यमिति वेदान्तनिश्चयः । साम्यं प्राप्नोऽपि परमं प्रणवाभ्यासचिन्तनैः ॥
न प्राप्य पुरुषं प्राप्यं तदा सर्वं निरर्थकम् । तत्प्राप्तौ च पुनर्यत्स साधनं प्रणवानुगा ॥
भक्तिकैवल्यभावेन यदा मामभिकाङ्क्षति । अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥
तस्याहं सुलभो वत्स नित्ययुक्तस्य योगिनः । कैवल्यादखिलार्थेषु यस्य नो विक्षते मनः ॥
अनन्यचेता भवति यो मामेवमनुस्मरेत् । तस्यैवाहं च सुलभो नान्ययोगयुजोऽपि वा ॥
यतो वै नित्यसंयोगो मयि तस्य प्रवर्तते । मच्चिन्तनयुते नान्यसाधनं विद्यते ततः ॥५५॥
अतस्तत्पार्थबोधाप द्वितीयं पदमुच्यते । साधनान्तरसंसिद्धिं नमःशब्दो निरस्यति ॥
अहंकारपरित्यागो मनसैवोपचर्यते । ममत्वे तु मकारः स्यान्नकारस्तन्निषेधने ॥ ५७ ॥
अतो नैवास्य कर्तृत्वं केवलं शरणं विना । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥५८॥
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो भोक्षयिष्यामि मा शुचः । इत्यहं नमसोऽह्यर्धमुपदिक्ष्ये नराय च ॥
नरोऽयं स्थमरन्यासं मय्येव वितरिष्यति । पारतन्त्र्यानुसंधानात्स्वस्य तच्छेषकृपिणः ॥
कर्तृत्वं च कुतो यस्मात्सर्वधर्मोपपादनम् । अतो भगवता प्रोक्तं स्वकर्तृत्वं विहाय च ॥६१॥
मामेकं साधनं ज्ञात्वा भद्राज्ञापालनं कुरु । मत्प्राप्तिपतिबन्धेभ्यो ह्यहमेव विमोचिता ॥६२॥
मा शुचः सर्वपापेभ्यः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । सकृदेव प्रपन्नप्य तवास्मीति च याचते ॥
अमयं सर्वभूतेभ्यो ददामीति व्रतं मम । अथ प्राप्यं च भोग्यं च नारायणवतीरितम् ॥
नारं जीवसमूहोऽयमयनस्तस्य यो भवेत् । नारायणः स भवति परमं प्राप्य मुच्यते ॥६५॥
स्वाधारमन्तरं नैव गन्तव्यं विद्यते क्वचित् । आधेयस्य न चाऽऽधार आधेयान्यस्य पुत्रक
पक्षिणामयनं नीडं सर्वतश्चरतामपि । नराणामयनं तद्देव नारायणः स्मृतः ॥ ६७ ॥
नरा बद्धाश्च मुक्ताश्च बलाश्च अपि च स्मृताः । सर्वेषां मयनं साक्षादाद्यो नारायणो
हरिः ॥ ६८ ॥

नराज्जातानि जीवानि नाराणीति जगौ श्रुतिः । अयते तत्र यः साक्षादात्मा नारायणो
मतः ॥ ६९ ॥

य आत्मनीति वाक्येन ह्यन्तर्पामितया स्थितः । प्रवर्तयति मृतानि कृतीनामाश्रयो हि सः
कार्याणामयनं साक्षाज्जीवस्य च परस्य च । प्रकृतिरपि कालस्य सत्त्वस्थं च परायणम् ॥
ज्ञानस्य धर्मभूतस्य होश्वर्यादिगुणस्य च । आश्रयो वत्स नितरामेष एव नरोत्तमः ॥ ७२ ॥
यदेपामयनं साक्षादेपां निलपनं पदम् । निलीय यच्च तिष्ठन्ति यस्मादेतत्प्रजायते ॥ ७३ ॥
आधेयानाममावस्य न पदं परमेश्वरः । किंतु सूक्ष्मस्वरूपस्य नामरूपवद्विष्कृतेः ॥ ७४ ॥
सदेव सौम्येदमग्र आसीदेपेति या श्रुतिः । वदत्याश्रयनाज्ञैव ह्याभितं सूक्ष्मतः स्थितम् ॥
अव्यक्तादसदेवेति शून्यमिति न चोच्यते । नासच्छून्यमिदं वत्स बीजे वटमिव स्थितम् ॥
कालेच्छाकर्मयोगेन (ण) त्रिगुणेन यदा पुनः । प्राकृतं व्यक्तिमायाति कार्यात्प्राक्सूक्ष्मतः
स्थितम् ॥ ७७ ॥

केवलेशेच्छया नित्यमुक्तानां स्वात्ममुक्तये । अप्राकृतमिदं दिव्यं व्यक्तिमायाति शाश्व-
तम् ॥ ७८ ॥

प्राकृताप्राकृतानां च नित्यमुक्तात्मनामपि । बन्धानां केवलानां च प्राप्य एव न संशयः
प्रकृत्या सह संयोगः प्राकृतानां लयेषु च । तथा प्रकृतिमुक्तानां साक्षाद्योगो निरूपितः
तत्र केवलानामात्मस्वरूपेण व्यवस्थितिः । भक्तानां दिव्यरूपेण भगवत्परिशीलनम् ॥
एवमाश्रयमाश्रित्य त्यजेदन्यत्प्रयोजनम् । चतुर्थी निर्दिशत्येतच्छ्रीवत्स मनसा स्मर ॥ ८२ ॥
अनन्याहं च संबन्धं वक्ति प्रणय एव हि । अनन्यसाधनं वक्ति द्वितीयं पदमुत्तमम् ॥ ८३ ॥
प्राप्यं नारायण इति चतुर्थी द्विजसत्तम । निर्दिशत्येषु युक्तानां तथाऽनन्यप्रयोजने ॥ ८४ ॥
एवं नारायणपरो मन्त्रराजमर्हन्निशम् । योऽनुस्मरति पूतात्मा याति विष्णोः पदं परम् ॥
सायभेतदधीयानः पापं दिनकृतं महत् । मध्यंदिनमधीयानः पापं प्रातः कृतं महत् ॥ ८६ ॥
प्रातरेतमधीयानः पापं रात्रिकृतं महत् । भस्मी करोति तत्सर्वं तूलराशिमिवानलः ॥ ८७ ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि गुरुतल्पाधिरोहणम् । स्वर्णस्तेयं सुरापानं तत्समानि बहूनि च ॥
अष्टाक्षरप्रजप्तारं चक्रशङ्खादिधारिणम् । वृद्धा विलयमायान्ति नीहारा इव गोपतिम् ॥
प्रजप्त्वा मन्त्रराजेन जलमष्टोत्तरं शतम् । प्रोक्षणात्कुशपत्रैश्च पेशाच्चतुर्विंशति ॥ ९० ॥
ब्रह्मराक्षसवेतालकूष्माण्डग्रहजातयः । नारायणेतिमन्त्रेण पलायन्ते दिशो दश ॥ ९१ ॥
एकादश्यां व्रतं कृत्वा सहस्रतुलसीदलेः । नारायणेन मनुना पूजयन्पुरुषोत्तमम् ॥ ९२ ॥
महापूर्जां प्रकुर्वीत रात्रौ जागरणं चरेत् । अयुतं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रराजमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
द्वादश्यां चरुणा हुत्वा सहस्रं मधुसर्पिषा । भोजयेत्परमाग्नेन विप्रान्द्वादश संत्स्रया ॥
महामागवताञ्छान्तान्दक्षिणाभिः प्रपूज्य च । प्रार्थयेन्मनसोऽभीष्टं वत्सरात्समवाप्नुयात् ॥
भ्रष्टा (ष्टोऽ) धिकारमाप्नोति वन्द्या च लभते सुतम् । गुर्विणी जनयेत्पुत्रं कन्या विन्दति
सत्पतिम् ॥ ९६ ॥

महारोगात्प्रमुच्येत बन्धो मुच्येत बन्धनात् । धनार्थं धनमाप्नोति विद्यामाप्नोति विस्तृ-
ताम् ॥ ९७ ॥

पुष्कलं ज्ञानमाप्नोति बुभुक्षुः प्रेमलक्षणम् । निष्कामो भक्तिमाप्नोति संवत्सरावि-
धानतः ॥ १८ ॥

कार्तिके कमलाकान्तं कमलैलक्षसंख्यया । वस्वक्षरेण संपूज्य स्वामीष्टं साधयेन्नरः ॥
अन्तःकरणसंशुद्धिमचिरात्समवाप्नुयात् । जातीपुण्यैस्तु हवनात्कविर्भवति वत्सरात् ॥
नष्टबुद्धिश्च विकलो जटो बुद्धिमवाप्नुयात् । अष्टोत्तरशतीः शङ्खैर्दुग्धेनाऽऽपूरितैस्तथा ॥
तुलसीशर्करोपेतैः क्षापयेन्मनुनाऽमुना । सहस्रनामभिः पुण्यैः पूजयेत्परया धिया ॥ १०२ ॥
नैवेद्यं पापसं सर्पिर्दत्त्वाऽमीष्टं सुसाधयेत् । द्वादशैर्दिवसैरोगान्मण्डलान्निगडग्रहात् ॥ १०३ ॥
मुच्यते वत्सरादराज्यं प्राप्नुयाच्छुद्धिर्भूतम् । वस्वक्षरेण यो भुङ्क्ते प्रतिग्रहसं द्विजोत्तमः ॥
अश्वमेधसहस्राणि कलां नार्हन्ति पौडशीम् । पङ्क्तिभोजनजादूपादस्पृश्यस्पर्शना-
दपि ॥ १०५ ॥

अष्टयारं जपादस्य मुच्यन्ते वैष्णवा नराः । प्रतिग्रहमवात्पापादयाज्यस्य च याजनात् ॥
यत्पापं जायते येषां तेषामष्टाक्षरो गतिः । नारायणेति वदनाद्यस्य चोत्पद्यते ध्वनिः ॥
तस्य पापानि नश्यन्ति यथांसीव घनध्वनेः । श्रीवत्स बहुनोक्तेन किमिदानीं महामते ॥
वस्वक्षरस्य महात्म्यं नालं वक्तुमहं क्षमः ॥ १०८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां पुरुषोत्तमीत्यायां श्रीवत्सचरितेऽष्टाक्षरमाहात्म्यं

[नाम] षष्ठोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ५७१ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

एवं नारायणमनुं समाराधय शाश्वतम् । यदि गन्तासि वैकुण्ठं यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥
द्वयमावर्तयेन्नित्यं मनुसंधानमाचरन् । नास्य देवान्तराकाङ्क्षा प्रपन्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥
द्वयं हि पदपदं प्रोक्तं पञ्चविंशाक्षरं द्विज । ग्रहणादेव निर्मुक्तो जायते यमशासनात् ॥ ३ ॥
अष्टाक्षरं द्वयं चैव यस्य चेतसि वर्तते । स मनुष्यो न विज्ञेयः पार्यदमवरो हरेः ॥ ४ ॥
नवाक्षरं पदं त्वार्थं द्वितीयअ(म)क्षरं मतम् । तृतीयमक्षरं चैव चतुर्थमक्षरं तथा ॥ ५ ॥
पञ्चाक्षरं पञ्चमं तु चरमस्य क्षरं मतम् । अष्टाक्षरं तु विषदं चरमं द्वादशात्मकम् ॥ ६ ॥
प्रपन्नानां धनमिदं पाथेयं मुक्तिमिच्छताम् । आत्मप्रदं केवालिनां ज्ञानदं ज्ञानुमिच्छताम् ॥
द्वयं त्रयं च चरमं संज्ञेयं द्विजसत्तम । प्रापकानां च मन्त्राणां विज्ञेया मम पुत्रका ॥ ८ ॥
कर्मज्ञानोपासनाख्या साध्योपायाः प्रकीर्तिताः । सिद्धोपायस्तु चरमे निर्दिष्टः कृपया
मया ॥ ९ ॥

वैष्णवो हि परो धर्मो वत्स वेदेषु निश्चितः । विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगदेतच्चराचरम् ॥
विष्णोश्चतुर्मुखो जातस्तस्मात्पञ्चमुखो मतः । सहस्रशीर्षः पुरुषो वैराङ्गवै समपद्यत ॥
योऽवष्टभ्य त्विमदं सर्वं सत्यलोके विराजते । गुणावतारो लोकानां हिताय पुरुषोत्तमः ॥

यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासाचक्रिरे मुदा । सगुणः पुरुषो विष्णुः श्रीमूलीलास-
माश्रयः ॥ १३ ॥

तत्र साधारणो धर्मो नानादेवैश्च सिध्यति । अदृश्ये भावनातीति गुणत्रयविवर्जिते ॥ १४ ॥
वासुदेवे भगवति सत्त्वद्रव्यशरीराणि । अनन्यभावयोगेन भावना नोपजायते ॥ १५ ॥
अर्च्यते साधनधिया हरिर्यज्ञाङ्गयूपवत् । तेनापूर्वं भवति स एव परमेश्वरः ॥ १६ ॥
प्रपच्छति स एवास्य सुखं स्वर्गादिकं वरम् । धर्मावर्थश्च कामश्च धर्मश्चैव प्रवृत्तिदः ॥
प्रयोजनान्तरं हित्वा तेनैव पुरुषोत्तमम् । युज्यन्ते यज्ञपुरुषो वैष्णवो धर्म उच्यते ॥ १८ ॥
एष साधारणो धर्मो निष्कामो ज्ञानवर्धनः । तस्मादुत्पद्यते चान्यो धर्मो भागवतो महान्
ज्ञात्वा भगवतो रूपं सर्वत्रास्तितया स्थितम् । धारकः श्रेयकः साक्षाद्वासुदेवः सनातनः ॥
सर्वानन्दमयो नित्यो नित्यलीलानिकेतनः । सर्वावधिः सर्वशेषी सर्ववेदान्तसंमतः ॥ २१ ॥
तस्माद्वन्पन्नैकरूपं मायाकार्यमिदं जगत् । अनित्यं मृगतुप्पामं गन्धर्वनगरोपमम् ॥ २२ ॥
कर्तृत्वं च फलं हित्वा भवेदमिति कर्मणि । कुर्याद्वेदोदितं कर्म वैष्णवं तत्प्रकीर्तितम् ॥
श्रवणादीनि कर्माणि विष्णोरेव करोति यः । वत्सैव वैष्णवो धर्मः श्रोतव्यादिश्रुतीरितः
एवं साधारणा धर्मा वैष्णवा बहवो मताः । संबन्धापादनं विष्णोरसाधारणमुच्यते ॥
दासो भूत्वा यजेदेवं पञ्चसंस्कारसंस्कृतः । वैष्णवः परमेकान्ती ह्येकान्तीति त्रिधा मतः ॥

श्रीवत्स उवाच—

वैष्णवः परमेकान्ती ह्येकान्ती यस्त्वयोदिताः । तेषां लक्षणमारख्याहि नारायण नमोऽस्तु ते

नारायण उवाच—

देवान्तरं परित्यज्य श्रीविष्णोः शरणं गतः । अकामो मोक्षकामो वा सकामो वा द्विजो-
त्तम ॥ २८ ॥

विष्णो च वैष्णवेष्वेव निबद्धहृदयः सदा । अन्तः करणशुद्धयर्थं पञ्चरात्रानुसारतः ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णाश्रमविभागशः । संसेवते विशुद्धात्मा गृह्यं कर्म परित्यजेत् ॥
मलिनीकरणं यक्त्वा लोकनिन्दाकरं तथा । प्रतिकूलमनाज्ञप्तं सदाचारबहिष्कृतम् ॥
धृत्वा भागवतं वेपं जन्मकर्मात्सयादिकम् । करोति विमलं प्राज्ञो वैष्णवः परमो मतः ॥
अपमेव तदात्मानं ज्ञात्वा देहादिवर्जितम् । निर्लेपमक्षरं शुद्धं परिणामविवर्जितम् ॥ ३३ ॥
सच्चिदानन्दमुन्मुक्तपट्टतरङ्गमनामयम् । अवस्थात्रयनिर्लिप्तं विकाररहितं ध्रुवम् ॥ ३४ ॥
स्वरूपभूतविज्ञानमयमच्युतमस्फुटम् । उपाधिभेदरहितं शान्तं स्वप्रमया ततम् ॥ ३५ ॥
उपाधिकृतसंकोचरहितं स्फटिकोज्ज्वलम् । सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
अप्रधूप्यमनौषम्पमप्रतर्क्यमगोचरम् । स्वरूपभूतसामर्थ्यसंपन्नं सत्यविक्रमम् ॥ ३७ ॥
सत्प्रसंस्कल्पनित्यात्मगुणाश्रयमनुत्तमम् । भगवच्छेषभूतं हि ज्ञात्वा कृत्यात्ममुच्यते ॥ ३८ ॥
एवमात्मस्थितिं प्राप्य ह्यनात्मासंगवर्जिते । एकान्ते चाऽऽत्मनो रूप एकान्ती संस्थितो

बुधः ॥ ३९ ॥

वेदधर्मैरसंस्पृष्टो मानामानविवर्जितः । स्वात्मभूतनिजाधारपरमात्मपरायणः ॥ ४० ॥
निवृत्तानात्मसंबन्धिजनसङ्गरतिः सदा । प्रतिकूलजनाज्ञादिपङ्क्तिभोजनवर्जितः ॥ ४१ ॥

आचार्योपासनरतो देहाहंकृतिनिर्गतः । एकान्ती स्वस्वरूपस्थो यम प्रीतिकरो मतः ॥४२॥
 परमैकान्तिनं विन्दि वत्स स्वात्मानमच्युतम् । स्वाधारभूतमद्वैतमक्षरं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥४३॥
 सेवते परया भक्त्या प्राप्यमोग्यधिषा सदा । वेहादेकान्तभूतोऽयं प्रत्यगात्मा द्विजोत्तम ॥
 तस्मादेकान्तभूतो हि परमात्मा सनातनः । तस्यैकवदनोऽस्मिन्निश्चिन्तयनाम्बुजः ॥४५॥
 यस्याऽऽनन्दकलालेशलिहो ब्रह्मादयोऽमराः । तस्याऽऽनन्दनिधेर्मक्तिः परमैकान्तित
 मता ॥ ४६ ॥

परमैकान्तिको ज्ञेयो ममाऽऽत्मा तस्य चाप्यहम् । मद्धानुसुखविच्छेदक्षणाविक्रमक्षमः
 यस्य ज्ञानकलालेशज्ज्ञानिनोऽखिलचेतनाः । तस्य ज्ञाननिधेर्मक्तिः परमैकान्तित मता
 यस्य कर्तृत्वसामर्थ्यात्कर्तारो जडचेतसः । तस्य कर्त्रवधेर्मक्तिः परमैकान्तित मता ॥
 यस्यैश्वर्यकलालेशादीश्वराश्च सुरासुराः । तस्यैश्वर्यनिधेर्मक्तिः परमैकान्तित मता ॥५०॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानां राशीभूतकलेयरात् । क्षेत्रज्ञलक्षणाक्षस्य धारकादात्मनः परः ॥५१॥
 पञ्चविंशको हरिः साक्षात्परमात्मा परायणः । कल्याणादिगुणोपेतो निर्गुणः प्रकृतेः परः
 निरञ्जनो निरालम्बो निर्धिकारो निरामयः । धाव्यनोगोचरैश्वर्यो नित्यमुक्तजनाश्रयः ॥
 आविष्कृतमहालीलः कोटिब्रह्माण्डनायकः । शुद्धसत्त्वतनुः श्रीमाङ्गभीमूलीलापतिः
 प्रभुः ॥ ५४ ॥

दिव्यायुधो दिव्यजनो दिव्यलोककृतालयः । दिव्यबाहनभूपाढ्यो दिव्यभोगमहत्प्रभुः ॥
 यस्य लोकगुणांशानां विभूतीनामनेकशः । प्राकृतेऽप्यनुभूयन्ते जनानां मुक्तिहेतवे ॥
 सत्प्रलोकस्तथा श्वेतद्वीपदुग्धाब्धिसंज्ञकाः । द्वारकामथुरायोध्याश्रीरङ्गमलयाद्रयः ॥
 लोकालोकाचलाक्षेत्रे तमसः परतः परः । नरेण सहितो यत्र सदैव निवसाम्यहम् ॥५८॥
 यथाऽव तपसा युक्तो मुनिवेषधरो द्विज । सर्वैश्वर्ययुतस्तत्र श्रीमूलीलासमन्वितः ॥५९॥
 तपोरेवांशभूतो हि सितकृष्णरुचाबुधो । अवतीर्य यदोर्वेशं भुवो भारं हरिष्यतः ॥६०॥
 अतन्तगरुडादीनां स्थानानि च बहून्यपि । वैकुण्ठस्यांशभूतानि ह्युपास्यानि मुमुक्षुभिः
 मोक्षस्य द्वारभूतानि तत्तन्मूर्तिप्रपत्तिः । अदृश्ये निर्गुणे ब्रह्मण्यनन्ते पुरुषोत्तमे ॥ ६२ ॥
 वासुदेवे भगवति रतिरुपद्यते कथम् । विना तद्द्वारभूतानां विभूतीनामुपासनम् ॥ ६३ ॥
 महावैकुण्ठलोकस्य सत्प्रलोक उदाहृतः । अंशभूतो हि वैकुण्ठः शुद्धसत्त्वगुणोद्भयः ॥
 वैकुण्ठो ब्रह्मलोकश्च द्विधा भिन्नो महामते । वैकुण्ठो भगवान्विष्णुर्वह्मलोको विधिः
 स्मृतः ॥६५॥

तत्र ब्रह्मा महामागः परमैकान्तिको मतः । अधिकारावधिः प्राज्ञस्तदाज्ञां पालयान्स्थितः
 वैकुण्ठस्थं हरिं साक्षात्सेवते रमया सह । अन्ते तस्मिन्निवसति महामागवतो यतः ॥
 ब्रह्मलोकं समाश्रित्य तिष्ठन्ति मुनयश्चिरम् । हेरण्यगर्माः पुरुषा न्यासिनो विगतपणाः ॥
 तेभ्यो भगवतो भक्तिं संदिशन्त्यनयायिनीम् । अन्ते ते ब्रह्मणा साकं प्रविशन्ति परं
 पदम् ॥ ६९ ॥

महावैकुण्ठलोकस्य वैकुण्ठोऽयं महामते । महाविभूतिभूतश्च साक्षाच्चारायणाश्रयः ॥७०॥
 इतश्च सनकादीनां शापाद्भूमिं गमिष्यतः । जयश्च विजयश्चोभौ द्वारपो भगवानिव ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥७२॥

श्वेतद्वीपाभिधं स्थानं द्वितीयं विष्टरं हरिः । परमैकान्तिनो यत्र सेवन्ते विगतैषणाः ॥
 अनिन्द्रिया निराहाराः मुक्तास्ते चन्द्रवर्चसः । क्षणाक्षिपक्षमसंपातवियोगसहनाक्षमाः ॥
 कर्मणां न गतिर्यत्र प्राकृतानां च देहिनाम् । न गतिर्योगिनां विप्र परमैकान्तिनां पदे ॥
 श्वेतद्वीपाधिपं देवं श्रीयत्स मुकृतोज्ज्वलम् । विद्धि मे प्रकृतिं सूक्ष्मां चिन्तयामि निर-
 न्तरम् ॥ ७६ ॥

द्वारकाद्या महापुर्यो वैकुण्ठाशसमुद्भवाः । परमैकान्तिनां सेव्या यत्राऽऽस्ते भगवान्स्व-
 यम् ॥ ७७ ॥
 परमैकान्तिनां स्थानं वासुदेवेऽखिलात्मनि । यो यस्य तस्य सोऽप्यस्ति किं बहूक्तेन
 पुत्रक ॥ ७८ ॥

वैष्णवः कर्मनिष्ठश्चेज्ज्ञानयोगसमन्वितः । अन्तर्यामिस्वरूपेण कर्मणा पूजयेद्भरिम् ॥
 अन्तर्यामितया कर्म कुर्वतां कर्मिणामिह । ब्रह्मप्राप्तिर्विनिर्दिष्टा ब्रह्मानुध्यानतो द्विज ॥
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥८१॥
 विष्णोरङ्गतया ये च यजन्ते मुषि देवताः । तेऽपि तं यज्ञपुरुषं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥
 एके भगवतो देवास्त्रित्यमावरणेषु च । उपासकास्ते कथिता वैष्णवा लोकपावनाः ॥
 अनुसंधाननिरता ज्ञानिनो भगवत्पराः । परमैकान्तिनो ज्ञेया ह्यखण्डध्यानधारिणः ॥८४॥
 अकारत्रयसंपन्नाः परमैकान्तिनो मताः । धन्याः सुदुर्लभा लोके नित्यं तेभ्यो नमो नमः ॥
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्स्वतः
 गृहस्थाश्च विरक्ताश्च आर्ताश्च प्रविभेदतः । प्रपन्ना भगवद्भक्ता द्विविधाः परिकीर्तिताः
 त्यक्तलोका विरक्ताश्च न्यासिनो द्विजसत्तमाः । अद्वेषमाभिताः शान्ता मामेकं पुरुषो-
 त्तमम् ॥ ८८ ॥

भजन्ति ध्यानयोगेन परिचर्यापरायणाः । त्रिदण्डिनः सोपवीताः शिखिनो जितमारुताः
 उपासकाः कर्मिणश्च ज्ञानिनोऽपि द्विजोत्तमाः । गृहस्था बहवो जाता नारायणपदाल-
 यम् ॥ ९० ॥

ध्रुवस्तूपासनेनैव जनकः कर्मवर्त्मना । सकाद्याश्च प्रह्लादो ज्ञानाद्यास्पन्ति सद्गतिम् ॥
 भवन्तो यदि नैर्गुण्यं स्थानं मम मनोरमम् । कालव्यालविषास्पृष्टमश्वघण्डं गन्तुमि-
 च्छतः ॥ ९२ ॥

सारययोगविनिर्धूतमायाजवनिका रतिः । संप्राप्तात्मगतस्तात शरणं याहि सद्गुरुम् ॥
 त्वं तु निर्मुक्तविषयो योगेन द्विजसत्तमः । मुच्यसे विषयासक्तः श्रीमदाचार्यसंश्रयः ॥
 कृताचार्यमरस्यासौ सो नेहेताप्यन्यसाधनम् । किं न संप्राप्यतेऽग्रीष्टमसद्गतिना पथा ॥
 संप्राप्य दासवेषं त्वं भज भत्स्वामितामतिम् । मच्छेषतामुपादत्स्व पारतन्त्र्यं ॥

विचिन्तय ॥ ९६ ॥
 नारायणपदाम्भोजं शरणं याहि मा चिरम् । प्रतिकूलजनावासं मनसाऽपि न संश्रय ॥
 राजंस्त्वमपि संत्यक्तराज्यलक्ष्मीमदः सदा । अनुसंधत्स्व मामेकमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
 भोग्यान्तरमतिं त्यक्त्वा साधनान्तरसन्मतिम् । स्वातन्त्र्यमन्यशेषत्वं हित्वा मच्छरणो
 भव ॥ ९९ ॥

धीवत्सराजानाब्रूचतुः—

जनकं सर्वलोकानामाधारमलङ्घ्यतिम् । कं पावः शरणं नाथ त्रैलोक्यैकगुरुं हरिम् ॥
अविज्ञातोऽपि सूतानामन्तर्यामितया स्थितः । देहेन्द्रियमनःप्राणान्संयोजयसि कर्मसु ॥
अतस्त्वमेव नो देव मन्त्रराजं ह्यं तथा । चरमं वैष्णवं भावं देहि दीनार्तिमञ्जन ॥ १०२ ॥

नारायण उवाच—

यद्येवं पावके ह्यस्मिंस्तीर्थभूते मयन्तिके । स्नातामारादवप्स्यत्य भवन्ती शरणागतौ ॥
तौ तथा चक्रतुस्तस्मिन्हृदे पावकसंज्ञके । स्वर्णघर्मानुवाकं च पावमानं तथैव च ॥ १०४ ॥
पठन्तं पुरुषं कंचिद्दृष्ट्वाते घनप्रमम् । तौ सूक्ते दधतुस्तस्मात्तस्मिन्नेव जले तदा ॥
उद्धारणादमू तत्र श्रीविष्णोर्दिव्यपार्षदान् । समानवपुषः शान्तान्पीतकौशेयघाससः ॥
किरीटिनः कुण्डलिनः शङ्खचक्रगदाधरान् । मालिनो विशदस्मेरशिशिरीकृतलोचनान्
मो मोध्वन्प्रतीकाशहासमासितदिङ्मुखाः । के यूयमिह संविष्टाः किं जपन्तो निरा-
मयाः ॥ १०८ ॥

दृष्ट्वातुः श्रियाः सूक्तं पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । जपतः परया मक्त्या ताब्रूचतुरथो हि तान् ॥
किमिव स्थानममलं मनो येन प्रसीदति । इति विज्ञातुमिच्छासो यदि योग्या ब्रूयन्तु नः

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां नृसिंहीतायां धीवत्सवरिते परमधर्मकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां संमष्ट्यङ्काः ॥ ६८१ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पार्षदा उचुः—

वयं भूचारिणो जीवाः कोटिकल्पानुचारिणः । भगवन्मायया रन्द्धा ह्यासन्कल्पान्तरेषु च
नानाविधशरीराणि रचयन्तः स्वकर्मणा । उपर्यधस्ततो लोकांश्चरन्तो दुःखमागिनः ॥
कदाचिद्वैषयोगेन प्रमुञ्छा ह्यमवप्सुरा । सङ्गो भागवतस्याऽऽसीद्येनेमां प्रापिता गतिम् ॥
शुभाशुभविभागेन लोकोऽयं द्विविधो मतः । शुभेन कर्मणा लोकः शुभोऽपमशुभोऽ-
न्यथा ॥ ४ ॥

कर्मजन्यमिदं सर्वमनित्यं प्राकृतं ह्ययम् । अद्वयं भगवद्भ्राम तृतीयं प्रकृतेः परम् ॥ ५ ॥
वैष्णवं लोकमित्याहुः सत्यं कर्मविवर्जितम् । उपासनेकलभ्यं तन्मुक्तनित्यैरुपाश्रितम् ॥
ज्ञानिनां प्रेमयुक्तानां परमेकान्तिनामसौ । नारायणो जनैर्गम्यः श्रुतवन्तो वयं ततः ॥
तदर्थमिह संप्राप्ताः श्रीमन्नारायणाश्रमम् । दीक्षां भागवतीं प्राप्य हरिं स्वेच्छानुसारतः
सेवया मो महामागी गता नः कालसंततिः । संप्राप्य रूपसादृश्यं मन्त्रराजप्रभावतः ॥
एके तस्य विहाराय वाञ्छन्ति द्रुमजन्मताम् । येषां पुण्यस्रजो देवो वक्षसा धार-
यिष्यति ॥ १० ॥

एके विहारमूर्मित्वमाकाङ्क्षन्ति मनीषिणः । श्रीमच्चरणविन्यासैर्दंपती विहरिष्यतः ॥
एके चन्दनकर्पूरकेशरादिविभूतयः । सेवितुं तत्र वाञ्छन्ति यत्र देवो रमापतिः ॥ १२ ॥

एके धीणामृदङ्गादिशय्यास्तरणभावनाम् । इच्छन्ति प्रेमवसतौ भगवत्प्रीतये सदा ॥
 मयूरीभृङ्गविहगहंससारसकोकिलाः । इच्छामो भवितुं तत्र यत्र नैश्वर्यं वनम् ॥ १४ ॥
 गायका नर्तकाश्चैव वादकाश्चानुभावकाः । वयं भवितुमिच्छामो दिव्यलीलासुधाम्बुधौ
 घलयाङ्गदभृङ्गारमञ्जरीरसना हरेः । पीतशैवालजम्बालवालुकाहर्मचत्वरः ॥ १५ ॥
 कदाऽपि भगवत्सेवावियोगो नोपसर्पतु । इतिहेतोर्महामार्गो सूक्ते द्वे परिवर्तयन् ॥ १७ ॥
 तिष्ठामो न वयं विद्मो निवृत्ताः कति वासराः । स्थलं वैश्वानरं नाम बह्विबीजसमुद्भ-
 वम् ॥ १८ ॥

मन्त्रराजमविज्ञाय चक्रशङ्काङ्कनं विना । विना सूक्तद्वयं नास्य सिद्धिर्भवति वैष्णवी ॥

श्रीवत्सराजानावूचतुः—

कूपया कथयध्वं नौ सूक्ते द्वे ब्रह्मसाधने । आराध्येते कथं चैते भगवत्पदसिद्धये ॥ २० ॥
 किंनामनी च किंदेवे विनियोगः कथं तयोः । कथं चाऽऽराध्यते ताम्यां भगवान्पुरुषो-
 त्तमः ॥ २१ ॥

त ऊचुः—

एको नारायणो देवः श्रीमान्कमललोचनः । एका च परमा शक्तिः सर्वकार्यकरी हरेः ॥
 अनन्तशक्तिसंपन्ना सा परा परमेश्वरी । संतिष्ठते सदा तस्मिन्स्वाश्रमे पुरुषोत्तमे ॥
 शालिपोते यथा शालिरुष्णत्वं पावके यथा । तथा हरौ रमा साक्षात्प्रभव शशिसूर्ययोः ॥
 नित्याऽनपायिनी शश्वद्विभिन्ना नैव दृश्यते । कारणे सर्वजगतामाधारे पुरुषोत्तमे ॥ २५ ॥
 सर्गादौ भिद्यते रूपं तथोरेकं द्विधा कृतम् । पञ्चोपनिषदां चैकं नादात्मकमथापरम् ॥
 नादात्मकं तु यद्रूपं तत्तु बीजद्वयात्मकम् । श्रीबीजं प्रणवं चैकं मूलाधारे प्रतिष्ठितम् ॥
 प्रणवं पौरुषं बीजं विद्धि तत्त्वत्रयात्मकम् । श्रीबीजं तु भियः प्रोक्तं समस्तैश्वर्यसाध-
 नम् ॥ २८ ॥

प्रणवावयवैः सृष्टिस्त्रिविधा द्विजसत्तम । स्वरा हलस्तथाऽन्तस्था नवभेदैः समन्विताः ॥
 वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धकः । चत्वारः केशवाद्यास्तु द्वादश स्वरमूर्तयः ॥
 एषा षोडशधा सृष्टिर्दया श्रीविष्णुरूपिणी । अकाररूपस्य हरेर्निर्धेयं परमात्मनः ॥ ३१ ॥
 हलस्तु प्रकृतेः सृष्टिरुकाराक्षरसंज्ञया । चतुर्विंशतिभेदेन कादिरूपा महात्मनः ॥ ३२ ॥
 पञ्चविंशो मकारोऽयं पुरुषो नववर्णकः । एवं हि पौरुषे बीजे स्थितं वर्णात्मकं जगत् ॥
 वासुदेवादिमूर्तीनां चतुर्णां शक्तयस्तु याः । तथैव च केशवादीनां द्वादशापि प्रकीर्तिताः ॥
 बीजभूतभियो रूपा विज्ञेया मन्त्रपारगैः । एवं षोडशधाभिन्नं श्रीबीजं नामतः शृणु ॥
 लक्ष्मीर्गिरा रतिश्चोषा वासुदेवादिशक्तयः । श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया
 रमा वृषाकपिर्धन्या पृथ्वी यज्ञा तथेन्द्रा । शक्तयः केशवादीनां संप्रोक्ता मुनिपुंगवैः ॥
 उत्पत्तिस्थितिकर्तारौ बीजभूतौ सनातनौ । आत्मनो वाचकौ वाच्यौ पञ्चोपनिषदा-
 त्मकौ ॥ ३७ ॥

संहारे कारणाकारे नादे व्याकृतरूपिणौ । वाच्या वाच्याकृतो लीनौ सर्वाधारे सनातने ॥
कार्यादौ निलये स्वस्य सृष्ट्वा विश्वं हृदम्युजात् । प्रविष्टः प्राणरूपेण ह्यन्तर्यामितया
तथा ॥ ४० ॥

नादातीति परं ब्रह्म ह्यन्तर्यामितया स्थितम् । नादात्मकं शब्दमयं प्राणरूपेण संस्थितम् ॥
समष्टिव्यष्टिरूपेण ते रूपे परमात्मनः । प्रतिदेहं स्थितो व्यष्ट्या समष्ट्या परमे पदे ॥
छन्दोरूपं हरेः पार्श्वमासते संस्तुवन्नमुम् । तेनैव प्रोक्तवान्धर्मं परं चापरमेव च ॥ ४३ ॥
परं मागयतं धर्मं यन्नित्यस्यात्मकं मतम् । प्रवृत्तिलक्षणं चान्यद्वपरं धर्ममुच्यते ॥ ४४ ॥
तद्धर्मपालनायाथ मुनिभूपतिभिर्मुनिः । स्थापयामास लोकानां हितैषी भगवान्हरिः ॥
कदाचिद्वंपती तौ तु रूपे द्वे परमाद्भुते । वृधतुः कृपया भूयो मूलमन्त्रेण दृष्टये ॥ ४६ ॥
वाग्भिः षोडशभिर्लक्ष्मीः स्वरूपं जगृहे मुदा । अष्टादशात्मकं रूपं भगवान्भूतमाधनः ॥
श्रीसूक्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं पौरुषं मतम् । ऋषी तपोस्तु तावेव श्रीबीजं प्रणवं तथा ॥
छन्दोऽनुष्टुप्समाख्यातं देवते ते ज वंपती । विनियोगस्तु सर्वत्र पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ४९ ॥
सूक्तं मूर्तिपरं ब्रह्म सदोपास्यं मनीषिभिः । आभ्यामाराधयेद्देवं श्रीमन्नारायणं मुदा ॥
सर्वैरपि समाराध्या पश्ययेतौ च दम्पती । वेदवाक्यैस्तथाऽप्येते सूक्ते साधारणे द्वयोः ॥
विष्णोराराधनार्थाय पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । वेद्या आराधनायैतच्छ्रीसूक्तं तु श्रिया कृतम् ॥
द्वे सूक्ते प्रातरुत्थाप स्मृत्वा मनसि वंपती । पठेदनन्यशरणः परमैकान्तितामिषात् ॥
सूक्तयोरनयोस्तात प्रकारद्वयमुत्तमम् । उपधारय वक्ष्यामि यदि ते मनसि स्पृहा ॥ ५४ ॥
तुलामकरमेवे वा शुक्लवारे विशेषतः । अष्टमीदिनमारभ्य द्वावश्यन्तं प्रपूजयेत् ॥ ५५ ॥
क्षीराब्धितनयां देवीं रक्ताम्भोजनिवासिनीम् । महालक्ष्मीं महाविद्यां महामयविना-
शिनीम् ॥ ५६ ॥

नारायणाङ्कसंरूढां किशोरीं कनकप्रमाम् । त्रिजगन्मातरं गौरीं मातुलिङ्गधरां श्रियम् ॥
सप्तम्यां प्रातरुत्थाप गुरुं नत्वा विधानतः । अनुज्ञां देहि भगवन्महालक्ष्म्याः प्रसाधने ॥
संपादय महामाग मण्डपं मणिवेदिकाम् । पूजाद्रव्याणि सर्वाणि कुण्डं च यजनाय वै ॥
वृत्तानुज्ञस्तु गुरुणा मन्त्रस्नानं विधाय च । प्रणयेत्षोडशस्तम्भं मण्डपं वेदिकोज्ज्व-
लम् ॥ ६० ॥

वरपेद्वाह्मणाञ्जुष्टान्महाभागवताञ्जितम् । पाठार्थं तु महादेव्याः सूक्तं वै लक्षपाठतः ॥
पाठपेत्परया भक्त्या अष्टम्यादिदिनत्रयम् । पञ्चामृतेन संस्ताप्य पूजयित्वाऽर्हणोत्तमैः ॥
पायसेन तु नैवेद्यं पकान्नैर्विविधैस्तथा । गन्धपुष्पाक्षतैश्चैव स्तवनीराजनादिभिः ॥ ६३ ॥
रात्रौ जागरणं कुर्यान्नृत्यगीतमहोत्सवैः । एकादशीमथाऽऽरभ्य वह्निकार्यं समाचरेत् ॥
दशांशेन प्रजुहुयान्मूलमन्त्रेण वाग्यतः । लक्षं प्रजुहुयाद्वाऽपि पायसेन हविष्यमुक्त्वा ॥ ६५ ॥
द्वादश्यां पूजयेत्सर्वं वैष्णवान्भोजयेद्द्विजान् । अङ्गनवरणसंयुक्तां सयानायुधमूपणाम् ॥
पूजयेत्परया भक्त्या महालक्ष्मीमनन्यधीः । सर्वान्कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमा-
ग्मयेत् ॥ ६७ ॥

प्रणवाविमृचं सप्त्यलक्ष्मीसूक्तस्य वैष्णवः । कल्पयेद्यजने देव्याः क्रमादावाहनादिषु ॥

वेद्यां प्रकल्पयेत्पीठं तत्र पद्मं तु संलिखेत् । पूरयेद्विविधैर्वर्णैस्तद्विधिं चावधारयेत् ॥
 भक्ते षोडशधा क्षेत्रे चतुर्भिर्मध्यमैः पदैः । प्रागादिकैः प्रकारैश्च विदधीत नवाम्बुजम् ॥
 मध्यमं कमलं कार्यमष्टपत्रं यथा शृणु । चतुर्धा भ्रामयेत्सूत्रं वर्जयित्वाऽष्टमं बहिः ॥
 पद्मसंधिस्थसूत्रेण विक्क्रमेण दलाटकम् । पद्मान्तराणामष्टानामेवमेवविधिर्भवेत् ॥ ७२ ॥
 कर्णिककेशरं पत्रं संधिपत्रमिति क्रमात् । सूत्राणामन्तरे मूयः क्षिपेत्सूत्राष्टकं तथा ॥
 बहिर्द्वारपुतं कार्यं कोणशोभादिसंयुतम् । चतुर्वर्णं रजोपेतं नवपद्मं प्रकल्पयेत् ॥ ७४ ॥
 तस्मिन्नावाहपेलक्ष्मीमन्तर्यामं विधाय हि । हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ॥
 घटे सुवर्णघटिते राजते ताम्रजेऽपि वा । मृन्मये वाऽपि संपूर्णे दध्ना क्षीरेण वारिणा ॥
 तत्र मामभ्युतोत्सङ्गे निविष्टां पद्ममालिनीम् । शरच्चन्द्रसुधासारशिशिरस्मेरशोभिताम् ॥
 अनिर्वक्ष्यामनौपम्यामनन्तां विश्वभाषिनीम् । आमोदमिव पुष्पाणां द्विविधानां प्रमा-
 मिव ॥ ७८ ॥

विनिष्क्रान्तुमशक्यां तामनन्यां पुरुषोत्तमात् । नित्यानपायिनीमेव भावयित्वा निजा-
 न्तरे ॥ ७९ ॥

प्रसन्नवदनां गौरीं किशोरीं कमलालयाम् । चतुर्भुजाम्बुजकरां मातुलिङ्गकरद्वयाम् ॥
 पद्मगर्भनिर्मां कान्तामसितायतलोचनाम् । स्फुरत्कटककेयूरहारकुण्डलमण्डिताम् ॥
 गम्भीरनाभीत्रिवलीविभूषिततनूदराम् । सुकंकशहठोत्तुङ्गन्पीनवृत्तघनस्तनीम् ॥ ८२ ॥
 चरद्विरेफपटलसमाक्रान्तालकावलीम् । आरक्ताधरविभ्रान्तलंसन्मुक्ताफलद्विजाम् ॥
 अर्धचन्द्रललाटस्थराजमानविशेषकाम् । सर्वलक्षणसंपन्नां कृष्णकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ८४ ॥
 वरदां पद्भुजकरां पद्ममालाविभूषिताम् । विष्णुवामभुजाभिलष्टां भक्तामीदृप्रदायिनीम् ॥
 ध्यात्वा मां संमुखं कुर्यान्मन्त्रमूर्तिं सनातनीम् । घटस्थहेममूर्तौ तामानयेत्पद्ममालिनीम्
 ऋग्भ्यां हिरण्यपूर्वाभ्यां प्रपद्येत हरिप्रियाम् । सान्त्वयेच्च पराभ्यां चेतदभेदेन संस्थि-
 ताम् ॥ ८७ ॥

पञ्चम्या च प्रपन्नोऽयं प्रसन्नां भावयेद्विषा । ततस्तामसितापाङ्गीमावाहनपुरःसरम् ॥
 मुद्राणां पञ्चकेनैव मूलमन्त्रेण मन्त्रबित् । यजेज्ज्वलनसूर्येन्दुमण्डले कमलालयाम् ॥
 करन्यासं विना देहन्यासं देव्याः समाचरेत् । ऋग्भिः सूक्तस्य मूलेन युक्ताभिः क्रम-
 शोऽम्पसेत् ॥ ९० ॥

स्नानपठे समारोप्य पाद्यार्घोचमनीयकम् । मधुपर्कं प्रदद्यात्तु दन्तकाष्ठादिपूर्वकम् ॥
 सुगन्धतेलसंस्तिक्तां मुहुस्तेन समन्विताम् । कुर्यादानन्दिनीं देवीं दीप्या दारय(?)तीं
 तमः ॥ ९२ ॥

ततो नानाविधैः स्नानैः सर्वौषधिसमन्वितैः । कपायगन्धदूर्वादकुशोदकनकोदकैः ॥ ९३ ॥
 तीर्थोदकैश्च शुद्धोदैस्तथा पञ्चामृतेन च । संस्त्राप्य परमेशानीं सुगन्धोद्वर्तनेन ताम् ॥
 उष्णोदकेन संस्त्राप्य केशान्संशोष्य मुद्रया । पुनराचमनं दत्त्वा वस्त्रेणाङ्गं प्रमृज्य च ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैर्देवीं भूषणैर्विविधैस्तथा । सिन्दूरालक्तकालेयलीलाञ्जनमुखैर्वजेत् ॥

प्रतिस्नानं प्रदातव्यं पाद्यार्घ्याचमनाविकम् । निमित्तके विशेषेण विभवे सति सर्वदा ॥
 गन्धं तैलं च चूर्णं च शालिगोधूमसंभवम् । हरिद्राचूर्णसंमिश्रमीपत्यञ्जकमावितम् ॥
 उद्धर्तनार्थेनोदेन स्नानार्थं शालिसंयुतम् । उष्णाम्बुचन्दनं चन्द्रभितं लेपनार्थकम् ॥
 क्षीरं दाधि घृतद्रव्यं मध्वैक्षवरसस्तथा । सुगन्धामलकाम्मश्च लोघतोयं ततः परम् ॥
 रक्तचन्दनतोयं च रजनीवारि चोत्तमम् । ग्रन्थिपर्णपत्रः पश्चात्ततश्च तगरोदकम् ॥ १०१ ॥
 म्रियंगुजटिलाम्मश्च तथा सर्वौषधीजलम् । पत्रपुष्पफलाम्मांसि बीजगन्धोदकं तथा ॥
 हेमरत्नसरिर्त्तीर्थकेवलाम्बूनि च क्रमात् । स्नानीयाम्बुसमेतानि देयान्यम्बून्यमूनि तु ॥
 स्नातशिष्टाम्बुसंपूर्णं हरिद्राशालिसंभृतम् । सगादिसंयुतं कुम्भं हस्ते कृत्वा परत्र तु ॥
 सिद्धार्थैर्धूपधरपात्रं धारयित्वा तु मूर्धनि । बहिः क्षिपेत्ततो दद्यात्सुधीते चाङ्गशाटिके ॥
 केशोदकापकर्षार्थमम्बरं देहवारिहृत् । अन्तरीयोत्तरीये द्वे सुधीते वाससी शुभे ॥ १०६ ॥
 भाविते गन्धधूपेन दद्याद्भद्रासनं ततः । अलंकारासनं पश्चाद्वेपं देव्यै सुवृत्तमम् ॥
 तत्र सर्वं प्रदातव्यमर्घ्यपाद्यादि पूर्ववत् । विवेचनं तु केशानां कङ्कतेन प्रशोधनम् ॥ १०८ ॥
 तैलेन मर्दनं मूर्धस्ततश्चूडोपकल्पनम् । अलंक्रिया तु कर्तव्या मूलेन मनुना पृथक् ॥
 कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरक्षोदमिश्रितम् । चन्दनं तु प्रदातव्यं शीतलं सुखवर्धनम् ॥ ११० ॥
 स्रजो नानाविधा देवाः सात्विकैः कुसुमैश्चिताः । अङ्गरागं च हृदये दद्याद्वज्रनमीक्षणो ॥
 सीमन्तालङ्कृतिं कुर्यादादर्शं दर्शयेत्ततः । चामरव्यजने छत्रं गर्जाश्च परितो न्यसेत् ॥
 ज्वालदङ्गारनिचये कृष्णागुरुमनिन्दितम् । दाहयेद्भूमधारामिर्दिक्रान्तमधिवासयन् ॥
 ज्वालयेत्परितो दीपान्गव्याज्येन मुदाऽन्वितः । नैवेद्यं पायसं छन्दं राजते माजने कृतम् ॥
 घृतशर्करयोपेतं सितखण्डैरलङ्कृतम् । अपूपमोदकामीष्टशाकराजिविराजितम् ॥ ११५ ॥
 हेमपात्रगतं नीरमुशीरशशिवासितम् । एलाचूर्णमहामोदमोदितं विनिवेदितम् ॥ ११६ ॥
 अवैष्णवजनास्पृष्टमनवेक्ष्यमवैष्णवैः । नीराजनादिना पूतमभूमिस्थं निवेदयेत् ॥ ११७ ॥
 धेन्याऽभुतीकृतं द्रव्यं प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकेः । मूलेन पुटितं चैव अन्त्रेणैवामिराक्षितम् ॥
 तुलसीमिश्रितं सर्वं घण्टां वामेन वादयन् । निवेदयामि मन्त्रान्ते प्राणाहुतिमथाऽऽचरेत् ॥
 किञ्चित्किञ्चिन्मुखे देयं ततः कवलमुद्रया । ध्यायन्सावरणां देवीं नारायणकृताश्रयाम् ॥
 ततश्चान्तःपटं दत्त्वा श्रीसूक्तं प्रजपन्बहिः । मूलं पोडशवारेण मध्ये नीरं निवेदयेत् ॥
 वृष्टिदोषविघातार्थं दीपं पिट्ठेन निर्मितम् । भ्रामयेत्सर्पैर्धुक्तं मुदा प्रोत्तानपात्रगम् ॥
 भोजनं भावयित्वाऽथ दत्त्वाऽऽपोशनमुत्तरम् । करोपमर्दनं देयं सुगन्धद्रव्यसंयुतम् ॥
 स्वस्थाने स्थाप्य देवेशं ताम्बूलं पूगपूरितम् । प्रदेयं परया मत्स्या मुखवासनकं परम् ॥
 ततो मालां महालक्ष्म्यै तुलसीकुसुमोज्ज्वलाम् । कुसुमाञ्जलिमादाय दद्याच्छिरसि
 पादयोः ॥ १२५ ॥

प्रदक्षिणानमस्कारक्षमापणगुणस्तवैः । प्रतोष्य परया भक्त्या निवेद्याथ मनोरथम् ॥
संमोज्य परमाग्नेन मत्स्या भागवताक्षरान् । द्वावृथां दक्षिणां दद्याद्गुरुं संपूजयेत्ततः ॥
एवं कृते महादेव्याः समाराधनकर्मणि । अत्येतिदुष्कृतान्घोरान्परमानन्दमागमयेत् ॥

इति श्रीनारदहोत्रादिनाम्नां सुदर्शनपीताम्नां श्रीनारदचरिते मुक्ताविभवे महात्म्य-
समाराधन नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ८०८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

पार्षदा ऊचुः—

व्रतं देव्याः प्रवक्ष्यामो वार्षिकं द्वादशान्निकम् । सर्वेषामधिकारोऽस्ति वैष्णवानां विशेष-
यतः ॥ १ ॥

अकृत्वा तु व्रतं देव्या मासि माद्रपदे सिते । तामसीं योनिमाप्नोति वारिद्र्यमधिम-
च्छति ॥ २ ॥

शुक्लाष्टमीं समारम्य जनः प्रौढपदस्य हि । वंशतीपूजनं कुर्याद्वचस्पथापनपूर्वकम् ॥ ३ ॥
लक्ष्मीणां षोडशं पूज्यं केशवादिसमन्वितम् । प्रत्येकमेकमतिमाश्रयमङ्गलघोषणीः ॥
विधिं तस्य प्रवक्ष्यामो जीवानां हितकाम्यया । यस्यानुष्ठानमात्रेण श्रीविष्णोर्बल्लभो
भवेत् ॥ ५ ॥

शक्तयः केशवादीनां द्वादशानां पृथक् पृथक् । चतस्रो ह्यनिरञ्जनादिशक्तयः समुदाहृतः
एकैका मत्स्यहं पूज्या क्रमात्तत्पतिना सह । ऋचा त्वैकैकया तत्तन्नाममन्त्रेण पूजयेत् ॥ ७ ॥
कुर्यात्षोडशधा शुद्धिमात्मनः साधकोत्तमः । उपचारैः षोडशभिः पृथग्भूतः प्रपूजयेत् ॥
अथ वा मत्स्यहं पूज्याः षोडश विष्णुबल्लभाः । महाराजोपचारेण यावत्कृष्णाष्टमी भवेत् ॥
वचस्पथं प्रकृत्योस्तु द्वयं षोडशसंरचया । संपूज्य मोजयेद्भक्त्या परमाग्नेन वैष्णवः ॥
प्रदक्षिणानमस्कारदक्षिणाभरणादिभिः । प्रतोष्य सूक्तपाठे तु कारयेद्दिभवे सति ॥ ११ ॥
यथा षोडशसंरचाकदिवसैर्लक्ष्यतामियात् । अयुतं पाठयेद्वाऽपि मत्स्यहं वा शतं शतम् ॥
न त्यजेत्पाठमेकं तु मयेऽपि समुपास्थिते । पाठाभाये प्रजप्तत्वं भिषो मन्त्रं पडक्षरम् ॥
तेनैव पूजयेद्देवीं परिवारसमन्विताम् । पूजार्थमथ नामानि तासां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनीकमलालया । रमा वृषाकपिर्धन्या पृथ्वी यज्ञा तथे-
न्द्रिा ॥ १५ ॥

शक्तयः केशवादीनां महालक्ष्म्यंशमूर्तयः । उषा रतिर्गिरा देवी लक्ष्मीर्ज्ञेया तु षोडशी
एवं षोडशथ भिक्षा महालक्ष्मीस्तु या स्मृता । सा तु सप्तदशी ज्ञेया निर्मला कारणा-
मिका ॥ १७ ॥

प्रथमे दिवसे देवी श्रीसंज्ञा केशवाभिया । समाराध्या च देव्यामास्थिते मन्त्रपूजिते ॥

द्वितीये दिवसे लक्ष्मीनारायणकृतालया । तृतीये कमला देवी माधवेन समन्विता ॥
 चतुर्थदिवसे पद्मा गोविन्दकृतकेतना । पञ्चमे पद्मिनी पूज्या विष्णुना कमलालया ॥
 मधुसूदनसंयुक्ता षष्ठे सप्तमके रमा । द्विविक्रमेण संपूज्या वृषाकपिरथाष्टमे ॥ २१ ॥
 वामनेन समं पूज्या नवमे श्रीधरेण च । धन्यानाङ्गी समाराध्या पृथ्वी तु दशमे यजेत् ॥
 हृषीकेशेन यज्ञाख्या पद्मनाभेन रुद्रके । इन्दिरा द्वादशे पूज्या दामोदरकृताथया ॥ २२ ॥
 त्रयोदश उपा देवि अनिरुद्धेन संयुता । प्रद्युम्नेन रतिस्त्विन्द्रे गिरा संकर्षणेन हि ॥
 षोडशे दिवसे प्राप्ते सुधीर्लक्ष्मीं निशामुसे । पूजयेद्वासुदेवेन कृतेन मनुना मुया ॥ २५ ॥
 कदलीस्तम्भसंघाते नववस्त्रविभूषिते । मण्डपे पूजयेद्देवीं दिक्षु दिग्गजमण्डिते ॥ २६ ॥
 अथ बिल्ववने देवीं चतुर्बाहुसमन्विताम् । चामरैर्धीज्यमानां च सिक्तामेनां कुशा-
 म्बुमिः ॥ २७ ॥

त्रिपाद्भिभूतिनिलयां भूलीलाभ्यामुपासिताम् । महालक्ष्मीं सप्तदशीं महाविष्णोश्च सं-
 निधौ ॥ २८ ॥

कलामिश्र कलामिश्र पूर्वोक्तामिः समन्ततः । स्वयं सप्तदशी तत्र स्वाश्रया परमेश्वरी ॥
 नित्यमुक्तैर्जनैर्गुप्ता लोकपालाङ्गनागणैः । आनन्दकन्दकमले नियण्णा ज्ञाननालिके ॥
 स्फुटप्रकृतिपत्रे च विकारमयकेसरे । मातृकाकर्णिके पूर्णपरानन्दमधुघते ॥ ३१ ॥
 परमात्मात्मान्तरात्मज्ञानात्मपरिवारिते । दिव्यतेजस्त्रयोपेते लक्ष्मीबीजयरादके ॥ ३२ ॥
 महामाया महाविद्या महायोगिन्येधीश्वरी । महालक्ष्मीर्महादेवी महाशक्तिर्महेश्वरी ॥
 सर्वाधारमयी शान्ता कान्ता विष्णोर्यशस्विनी । दिव्यायुधधरा देवी शङ्खचक्रगदाब्ज-
 भाक् ॥ ३४ ॥

यस्या अंशकलामिश्र त्रिगुणाः कोटिशक्तयः । स्वयं तु निर्गुणा शक्तिर्नादातीता परा-
 मिधा ॥ ३५ ॥

मत्स्यादिशक्तयस्तत्र सात्त्विक्यः कायंलक्षणाः । उमाद्यास्तमसोद्विक्ता गायत्र्याद्यास्तु
 राजसाः ॥ ३६ ॥

पालिका नाशिकास्तयस्या जगदुत्पादनक्षमाः । तामिः स्वांशकलामिश्र सेव्यते परमे पदे
 अप्राकृताभिर्नित्यामिः केशवादिकशक्तिमिः । दिव्यसृष्टिप्रसूताभिरप्रसूता समर्च्यते ॥
 या कालकलनातीता भीता या सामगायकैः । उमादितामसीनां तु भैरवी कालिकादयः
 शक्तयः कोटिशः सन्ति यावत्यः पिशिताशनाः । मद्यप्रियाः करालास्थाः श्मशानकृ-
 तकेतनाः ॥ ४० ॥

निष्कामैर्वा सकामैर्वा वैष्णवैर्न निरीक्षिताः । सात्त्विक्यस्तु सदोपास्या वैष्णवैर्विष्णुना
 समम् ॥ ४१ ॥

तत्र दुर्गा सकामैस्तु कृष्णाधिष्ठानृदेवता । निष्कामैर्वैष्णवैः सेव्या महालक्ष्मीर्हरेः प्रिया
 नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसंभवा । किञ्चित्कार्यं समुद्दिश्य गोपवृद्धैस्तु पूजिता ॥
 गोपीमिः कृष्णकामामिः कृष्णालुब्धधरा यतः । सूते सर्वार्थनिचयं जनैराराधिता सती

सकामैर्वैष्णवैश्चाथ विष्णोराज्ञापुरःसरम् । सात्विकैरुपहारैश्च चक्राद्यष्टमुजायुधा ॥
 एकान्तिमस्तु लक्ष्मींशं सेवन्ते रमया सह । वीर्यामानं न गृह्णन्ति सालोक्याविचतुष्टयम् ॥
 सर्वविद्यामयी साक्षात्त्रिगुणा परमे पदे । महालक्ष्मीर्महामाया पूजनीया हि षोडशे ॥
 तस्या ध्यानं प्रवक्ष्यामि ह्यभिषेकविधिं तथा । कृते यस्मिन्समाप्नोति शाश्वतं पद्ममुत्तमम् ॥
 बिरजायाः परे पारे निर्गुणे परमे पदे । नित्ये निरत्यये रम्ये प्राकृतेः परिर्वर्जिते ॥ ४९ ॥
 नित्यानन्दमहाधासि घने दिव्यं विचिन्तयेत् । सर्वैश्वर्यबलज्ञानमयमूरुहमण्डितम् ॥ ५० ॥
 चम्पकाशोकपुंनागपाटलेरुपशोभितम् । लवङ्गमाधवीचित्त्ववेषदारुसमेरुभिः ॥ ५१ ॥
 मन्दारपारिजाताद्यैः कल्पवृक्षैः सपुष्पकैः । चन्दनैः कर्णिकारैश्च मातुलुङ्गैश्च वटजुलैः ॥
 दाडिमीलिकुचाङ्गोलैः पूगैः कुरवकैरपि । कदलीकुन्वमन्दारनालिकैरेरनुत्तमैः ॥ ५२ ॥
 मालतीमल्लिकाजातिकेतकीशतपत्रकैः । चासन्तीतुलसीनन्द्यावर्तैर्दमनकैरपि ॥ ५३ ॥
 सर्वर्तुकुसुमोपेतैर्नर्मद्विरुपशोभितम् । मन्दमारुतसंमिश्रकुसुमामोदि दिङ्मुखम् ॥ ५४ ॥
 तन्मध्ये तटिनीतीरं महामन्दारमण्डलम् । मुषर्णकमलोद्यानभ्रमञ्जरमरनावितम् ॥ ५५ ॥
 मुकुटोत्पलकल्लारपङ्कजैरुपशोभितम् । मारुतोद्भूतनोदमृतमकरन्दघनोदयम् ॥ ५६ ॥
 कूजद्विविदङ्गसंन्यादमुत्तरीकृतदिङ्मुखम् । तत्र रत्नमयी भूमिः कोटिपोजनविस्तृता ॥
 कोटिपूर्वेण्दुवङ्गीनां प्रमा यत्र विलीयते । तत्र श्रीमन्विदं दिव्यं चतुर्द्वारसमावृतम् ॥ ५७ ॥
 नित्यसिद्धजनैर्निरप्य कृतसंस्कारमुज्ज्वलम् । रत्नोपक्लृप्तसंशोभिकपाटादकसंपुष्टम् ॥ ५८ ॥
 नवरत्नसमाकलततुङ्गगोपुरतोरणम् । हेमवण्डशिखालम्बिष्वजावलिपरिष्कृतम् ॥ ५९ ॥
 नवरत्नसमाबद्धस्तम्भराजिविराजितम् । सहस्रवीपसंपुक्तं वीपवण्डविराजितम् ॥ ६० ॥
 ततश्चादकसंक्लृप्तवातावनमनोहरम् । नानावर्णशुकाबद्धसुवर्णष्वजकोटिभिः ॥ ६१ ॥
 किङ्किणीमालिकायुक्तपताकामिरलंकृतम् । जातरूपमये रत्नविचित्रैरतिविस्तृतैः ॥ ६२ ॥
 माणिक्यवज्रवैद्यूर्ध्वस्वर्णमालावलीयुतैः । अन्तरान्तरसंबद्धरत्नैर्बुद्धिमनोहरैः ॥ ६३ ॥
 विचित्रैश्चित्रवद्नैश्च वितानैरुपशोभितम् । सर्वरत्नसमायुक्तं हेमकुट्टिममुज्ज्वलम् ॥ ६४ ॥
 केतकीमालतीजातीचम्पकोत्पलकैसरैः । मल्लिकानुलसीकुन्वनन्द्यावर्तकदम्बकैः ॥ ६५ ॥
 एतैरन्यैश्च कुसुमेरलंकृतमहीतलम् । अब्जकाश्मीरकपूरमुगनामितमालकैः ॥ ६६ ॥
 चन्दनागरुकङ्गोलैर्विमोहितविगन्तरम् । एवं संचिन्त्य मनसा मण्डपं सुमनोहरम् ॥ ६७ ॥
 तन्मध्ये भाषयेन्मन्त्री पारिजातं मनोहरम् । तस्याधस्तात्स्मेरेन्मन्त्री रत्नसिंहासनं महत् ॥
 तस्मिन्सिंहासने देव्या यन्त्रं संचिन्तयेन्मुखा । पटकोणाद्वलं बाह्ये मूपुद्धारसंपुतम् ॥
 मध्ये तु भाषयेद्बीजं रमायाः प्रणवान्तरम् ॥ ७२ ॥

तस्मिन्सुधांशुशतवीधितिशुद्धहासामाशागजेरुभयतः परिविष्यमानाम् ।

ब्रह्माविश्वरमणीमणिगीतकीर्तिं संकल्पकल्पितव्याम्रकटाक्षपाताम् ॥ ७३ ॥

क्ष्वाह्यभिमूतद्वतद्योषहिरण्यवर्णां कर्णान्तपातिनयनाम्बुजवीक्षणीयाम् ।

संकल्पनिर्गतमुत्ताम्बुजमुग्धगन्धमत्तालिजालमुत्तरीकृतगण्डसीमाम् ॥ ७४ ॥

मुक्ताङ्गुष्ठधवलीकृतकर्णमूलां मूलं मनोजविकृतेः पुरुषोत्तमस्य ।

सत्पद्मरागमणिकल्पितकर्णपूरां पूरापितामतिमुखोदसद्विरायाः ॥ ७५ ॥

धूषलितजितरतीशमदामदान्तद्वरातिदूरपदपलवमुग्धशोभाम् ।

स्निग्धालकालिजितसालिसरोजमास्वदास्यामनन्यभतिसंभितपद्मनामाम् ॥ ७६ ॥

अर्धेन्दुमण्डलललाटतटोदिताममाणिक्यभूषणमयाञ्च विशेषकामाम् ।

निर्भिन्ननीलमणिमङ्गविभिन्नकान्तिजालामिरामकञ्चभारलसच्छिरस्कामम् ॥ ७७ ॥

सीमन्तगर्मादिनिषिद्धसितांशुतारधारापगापपरिमाजितकृष्णताराम् ।

चूडाग्रवद्धमणिनद्धविभूषणादिर्मास्वन्मयूखाविकचीकृतहृत्सरोजाम् ॥ ७८ ॥

नानामणिप्रकरमण्डितकम्बुकण्ठीमुक्षित्रकान्तिचयमौक्तिकवामशोभाम् ।

स्वर्णारविन्दमुकुलोन्नतकुङ्कुमोत्पदिष्याङ्गरागपरिसृष्टकुचप्रदेशाम् ॥ ७९ ॥

हेमारविन्दवलयाङ्गदवाङ्गुयुग्मां सन्मातुलङ्गविलसद्वयपाणिपद्माम् ।

क्षामोदरोपरिलसच्चिबलीतरङ्गामकूाधिरुद्धरूपोत्तमकेलिहस्ताम् ॥ ८० ॥

काञ्चीकलापमुखरीकृतमभ्यमार्गां मारावबोधननिरूपितनूपुरामाम् ।

पादारविन्दविगलन्मकरन्दविन्दुसंमोहितालिमुनिवृन्दसुगीतगीताम् ॥ ८१ ॥

एवं विचिन्त्य जलजातकृताभिवासां वैकुण्ठनाथरमणीमनुनीय वाचा ।

यन्त्रे निवेक्ष्य कुसुमाञ्जलिना सखीभिः सीमान्तिनीमिरमितः परितोषणीया ॥ ८२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुन्दरीनगीतायां श्रीपरवचरिते सूक्तविमोदे महासहस्री-
छमाराधनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ८९० ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

द्वारेषु पाठकाः स्थाप्या द्वौ द्वौ देव्यभियेषणे । लक्ष्मीसूक्तं प्रजतव्यं यावत्स्यादभिये-
चनम् ॥ १ ॥

आयाहनादिकं कृत्वा भद्रपीठे द्वे द्वे मियाम् । सनिवेक्ष्य वरारोह्वां सूक्तन्यासं समाचरेत् ॥

शरीरे स्थस्य देव्याश्च मूतशुद्धिपुरःसरम् । मन्त्रन्यासं सवीजं च जितपाद्विमलाश्रयः ॥

स्थापयेत्कलशं मक्त्या ह्याभियेषानिकं परम् । शतैकं षोडशाष्टौ च कार्यमुद्दिश्य मक्तिः

एकमेव तथा कुम्भं निष्कामो नित्यकर्मणि । कृत्वा नवपद्मात्मानं मण्डलं चन्द्रभूषितम् ॥

कलशान्स्थापयेत्तेषु पदेषु शुभलक्षणान् । मूलेनावेक्षणं कुर्यात्प्रोक्ष्य चाक्षेण धर्मणा ॥

रक्षणं सर्वतः कृत्वा क्षालनं चाञ्जलो जलैः । संनिवेक्ष्य कुशाधारे वक्त्रं नैव पिधापयेत्

ध्यात्वा तत्र महालक्ष्मीं कलशान्पूजयेत्कमात् । चन्दनालितसर्पाङ्गान्कूदाक्षतसमन्वितान्

दुकूलवेष्टितान्सर्वान्पूरयेत्तीर्थवारिभिः । नवरत्नसमाबद्धं पङ्कजं स्वर्णनिर्मितम् ॥ ९ ॥

मध्यकुम्भे क्षिपेद्धीमात्मक्ताकर्षणमाणकम् । वित्तशाठ्यं न कुर्वीत पटे वा चन्दनैर्लिखेत्

मूलेन पूरयेत्तत्र चौपधीर्द्वितामयीः । चन्दनोशीरकर्पूरजातीफूलकुङ्कुमम् ॥ ११ ॥

कोष्ठागरुतमालैलापुतं संपिप्य मागतः । विलोड्य सर्वकुम्भेषु रत्नान्यपि विनिक्षिपेत् ॥

लक्ष्मीं दूर्वां सदाभद्रां सदादेवीं मधुमताम् । मुशलीं शक्रवर्तीं च कृत्वाऽपामार्गपत्रकम्

प्रियङ्गुमुद्गगोधूमघ्नीहींश्च सतिलान्यवान् । शालितण्डुलमाषांश्च तेषु प्रक्षाल्य निक्षिपेत् ॥
धात्रीलकुचविल्यानां कदलीनालिकेरयोः । फलान्यपि विनिक्षिप्य पुष्पाण्येतानि निक्षि-
पेत् ॥ १५ ॥

पञ्चं सौगन्धिकं जार्तीं मलिकां षकुलं तथा । चम्पकाशोकपुंनागतुलसीकेतकोद्भवम् ॥
पल्लवानि घटाश्वत्थपुक्षोदुम्बरशासिनाम् । बह्वक्चं विनिक्षिप्य शरावेः सफलाक्षतैः ॥
विधाय कुम्भवक्त्राणि क्षौभैराच्छादयेत्ततः । आवाह्य मध्यकलशे महालक्ष्मीं प्रपूजयेत् ॥
पूर्वाक्तस्नानसंपन्नां वस्त्रालंकृतिमूपिताम् । निषण्णां मद्रपीठे तु स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
षोडश ब्राह्मणास्ते तु कुशैर्धित्वदलैस्तथा । दूर्वातुलसिकापत्रैः श्रीसूक्तैः परमेश्वरीम् ॥
कुर्युः सुमङ्गलीगीतैरभिषिक्तां महोत्सवैः । अभिषिच्य महादेवीं परिवारसमन्विताम् ॥
अलंकुर्याद्विभूषामिधूपदीपादिभिस्तथा । रात्रौ जागरणं गीतनृत्यवाद्यस्तवादिभिः ॥
षोडशीपूजनं चैव षोडशे दिवसे स्मृतम् । सहस्रनाममिस्तैस्तैः पुष्पैर्धित्वदलाक्षतैः ॥
दूर्वाभिः कुङ्कुमाक्ताभिरवकाशे पृथक् पृथक् । पूजयेद्विष्णुना साकं नाकं पश्यति कर्हि-
चित् ॥ २५ ॥

य एवं वार्षिकीं पूजां कुर्यात्प्रयत्नमानसः । विनाऽप्यावरणान्यङ्गं देव्याः संपूजयेत्क्रमात्
हस्तप्रक्षालनं कृत्वा प्रदेयः कुसुमाञ्जलिः । हृदयादिमहामन्त्रैर्हृदयादीन्समर्चयेत् ॥ २६
प्रथमावरणं ह्येतच्छिष्यः प्रोक्तं मनीषिभिः । दलेष्वष्टसु संपूज्या आद्याश्चाष्ट विभूतयः ॥
दलाग्रेषु च संपूज्याः कार्याद्या अग्निकोणतः । द्वितीयावरणं ह्येतन्महालक्ष्म्याः समीरि-
तम् ॥ २८ ॥

उमाद्याः संधिषु तथा संपूज्याः प्रयतात्मना । उमा च श्रीसरस्वत्यौ दुर्गा च धरणी
तथा ॥ २९ ॥

गायत्री वेधुषा चेति पद्महस्ताः समन्ततः । तृतीयावरणं ह्येतत्ततो मत्स्यादिशक्तयः ॥
वेदा वेदवती धात्री महालक्ष्मीः सुखालया । मार्गवी च तथा सीता रेयती रुक्मिणी
प्रमा ॥ ३१ ॥

मत्स्यकूर्मादिमूर्तिनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । चतुर्थावरणं ह्येतद्भुक्ता सूर्यमुता ततः ॥
शङ्खपद्मनिधीं पूज्यौ पार्श्वयोर्धृतचामरी । धृतातपत्रं वरुणं पूजयेत्पश्चिमे ततः ॥ ३३ ॥
संपूज्य राशिन्परितो यजेदथ नवग्रहान् । अर्चयेद्विगजान्दिक्षु चतुर्दन्तविभूषिताम् ॥
पेरामतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च ते क्रमात् ॥
इति षष्ठे सप्तमे च दिक्पालान्पूजयेत्क्रमात् । एवमावरणैर्देवीं महालक्ष्मीं परात्पराम् ॥
संपूज्य प्रार्थयेदिदं क्षमापणपुरःसरम् । अनाथमथवा दीनमपराधैकमाजनम् ॥ ३७ ॥
रक्ष मां कृपया देवि तवैव शरणागतम् । भगवच्चरणाभ्योजमजनानन्दमाजनम् ॥ ३८ ॥
कुरु माममलालोक्तनिवारितजगद्भयम् । अगाधभवपाथोधिनिमग्नमयविप्लुतम् ॥ ३९ ॥
आनन्दिनि महामाये समुद्भर करग्रहैः । परमावधिभूताऽसि परमैश्वर्यसंश्रये ॥ ४० ॥
कमन्यं शरणं याभि परतन्त्रमनीश्वरम् । श्रीमन्नारायणानन्दसंदोहं कुरु साधने ॥ ४१ ॥
जय मातर्मदोन्मत्तमातङ्गबलनाभिधे । कमले कमलाक्रीडे कलानिधिसहोदरे ॥ ४२ ॥

मम देहि पदाम्भोजमपि मानसपङ्कजे । ब्रह्मादिवेवतावृन्दसमाराधितपङ्कले ॥ ४३ ॥
विमले विमलज्ञानकलपा विमलं कुरु । एवं संपार्थ्य देवेशीमाराधनपरो भवेत् ॥ ४४ ॥
पातः पुनः प्रपूज्याथ हुत्वा वद्वी स्वशांखया । श्रीसूक्तमूलमन्त्राभ्यामुग्मिः षोडशभि-
र्मुहुः ॥ ४५ ॥

पायसेन तिलैर्वाऽपि कमलैर्वा मधुप्लुतैः । प्रत्येकं षोडशदिनैः पूजिता याश्च मातरः ॥
तदर्थं जुहुयाच्चाग्नौ शतं चाथ सहस्रकम् । धत्वा पूर्णाहुतिं विप्रान्संमोज्याथ विसर्जयेत् ॥
प्रतोप्य विविधोपायैर्गुरुं भक्त्या धनादिभिः । पश्चात्सपरिवारोऽयं यजमानः कृतोत्सवः
स्वयं मुखीत मतिमानात्मानं धन्यतां वहन् । न मारी न च दुर्भिक्षं नोपसर्गभयं भवेत् ॥
राजा जयति सङ्ग्रामे शत्रून्नेवं कृते व्रते । महालक्ष्मीव्रतं मोहावज्ञानान्न करोति यः ॥
वारिह्यं जायते तस्य मृतो नरकमाप्नुयात् । ज्ञात्वा देहाभिमानेन महालक्ष्मीव्रतं त्यजेत् ॥
तस्याऽऽस्यं च समालोक्य सचेलं ज्ञानमाचरेत् । जगतः पितरौ साक्षाल्लक्ष्मीनारायणौ
मतौ ॥ ५२ ॥

साधमावृत्य मूढात्मा कथं न नरकं व्रजेत् । अशक्तो व्रतमास्थानुं पथोमूलफलादिभिः ॥
हविष्येणापि नक्तेन वैकमुक्तेन वा पुनः । नयेत्कालं जपेत्सूक्तं यावत्कृष्णाहम्मी भवेत् ॥
पायसान्नं निवेद्याथ भोजयित्वा द्विजन्मतः । तेनैव पारणं कुर्यात्पत्यृचेन यथाविधि ॥
न घन्धं दिवसं कुर्याद्विष्णवोऽभिलपन्हरिम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सविरिते सूक्तमहाध्याये महालक्ष्मीव्रतविधानं
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १४६ ॥

अथैकादशीऽध्यायः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन नवषोडशभिर्घटैः । द्यापयेत्कार्यमुद्दिश्य यजमानं च भक्तिः ॥ १ ॥
कस्मिंश्च पञ्चदशभिस्तस्य सिद्धिं ब्रवीमि वः । घटे घटे समभ्यर्च्याः पूर्वोक्ताः शक्तयः
क्रमात् ॥ २ ॥

मध्यमे कलशे देवीं महालक्ष्मीं प्रपूज्य च । त्रिसहस्रं जपेन्मूलं श्रीसूक्तेन समन्वितम् ॥
दिव्यज्ञानबलैश्वर्यसिद्ध्यै भद्रपीठके । समारोप्य गुरुभक्त्या शिष्यमासेचयेद्घटैः ॥ ४ ॥
अलंकृतं यस्त्रीभिलाजिश्राप्यमिवाधितम् । नन्दसु पञ्चधोषेषु मुहूर्ते शोभने तथा ॥ ५ ॥
मध्यस्थकुम्भतोयेन महालक्ष्मीमनुस्मरन् । अभिषिञ्चेत्क्रमादन्वैः कलशैः शोभनाम्बुभिः
भद्रमस्तु शिवं चास्तु महालक्ष्मीः प्रसीदतु । प्रणश्यत्वशुभं सर्वं जन्मजन्मान्तरे कृतम् ॥
आशिषः संप्रयुज्येवं गुरुः शिष्यं समाहितम् । महापीठे नयेत्पाणिपल्लवे धृतमङ्गलम् ॥ ८ ॥
महादेवि महामाये वैकुण्ठहृदयप्रिये । देहि मे चरणाम्भोजे भक्तिमव्यभिचारिणीम् ॥ ९ ॥
नमो मातर्महालक्ष्मि मेऽनन्यशरणार्थिनः । सानिध्यं देहि देवेशि परिचर्यासु वर्तनम् ॥
अकामो वा सकामो वा प्रार्थयेद्दीनया गिरा । गुरुं नत्वा द्विजान्मोज्य विसृज्य विहरे-
त्ततः ॥ ११ ॥

अभिषिक्ता सती वन्ध्या सूते पुत्रं महामतिम् । महारोगेषु जातेषु कुर्पात्रोद्गेषु वेष्णवः ॥
 भूतेषु दुर्निमित्ताद्वा कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । सर्वसंपत्करं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ॥
 सर्वरोगप्रशमनं सर्वापह्निनिवारणम् । गर्भरक्षारं स्त्रीणां वीर्यायुर्जनकं परम् ॥ १४ ॥
 प्रसूतानामपि स्त्रीणां सूतिकागाररक्षणम् । प्रनष्टपुष्पगर्भाणां पुष्पगर्भाभिरक्षणम् ॥ १५ ॥
 आसन्नशत्रुमीतानां महामयविनाशनम् । गताधीनां गताज्ञानां निर्मतीनां च भूमुजाम् ॥
 भियमाज्ञां मतिं चैव संवर्धयति मक्तिः । आस्तिकानां वदान्यानां गुरुदेवैक्यमाविनाम्
 सिद्धयो ह्यभिषेकेन समापान्ति न संशयः । नास्तिकाय न वक्तव्यं नाधनायातिहिंसिने
 अवेष्णवापं दुष्टाय वैदिकायापि नो विशेषः । आस्तिकं च विशुद्धं च शान्तं च सम-
 वर्तिनम् ॥ १९ ॥

अविप्रमपि संस्क्रुपांन्महालक्ष्म्यभिषेचने । अथ प्रबोधयात्रां च कार्तिक्यां प्रवर्धयामि वः ॥
 यस्या विज्ञानमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवामुपात् । अमाप्रदोपसमये बोधयेत्कमलालयाम् ॥
 ऋग्मिथ पञ्चदशभिः सर्वैश्च सह वेष्णवैः । एकादशीं समारभ्य संस्क्रुपाद्यागर्मण्ड-
 पम् ॥ २२ ॥

चित्रध्वजपताकाभिर्वितानवरतोरणैः । गृहं सुधासितं कुर्यात्सुगन्धोदकवासितम् ॥ २३ ॥
 चामरादिलसत्कुम्भं कवलीस्तम्भमण्डितम् । धीणाविनोदसंपुक्तं नटनतंकनादितम् ॥
 स्तवकामलपूगाग्रविल्वाम्मोजकृतच्छदि । शयनीयगृहे कन्यां गां च काञ्चन्यदीपकम् ॥
 दर्शनार्थं प्रकल्प्याथ संमाराजपूजनस्य च । प्रस्वाप्य वरपर्यङ्के पूर्वमेव प्रबोधनात् ॥ २६ ॥
 स्नानीयकलशान्स्यान्व नानौपधिसमन्वितान् । एकाक्षानि विचित्राणि नैवेद्यार्थं प्रक-
 लपयेद् ॥ २७ ॥

पूजापीठं च शङ्खादिस्थापनं गुरुपूजनम् । अधिवासनवत्कुर्यात्प्रदोपसमये ततः ॥ २८ ॥
 प्रज्वाल्य परितो वीषान्वीपवृक्षांश्च सर्वशः । ततः प्रबोधयेद्देवीं द्विजैः श्रीसूक्तपाठिभिः
 घण्टातालमुदङ्गैश्च वीणापणववाधनैः । जयशब्देनमःशब्दैः स्तवैरारार्तिकैस्तथा ॥ ३० ॥
 प्रबुद्धां दर्शयेत्तावद्वा कन्यां धृतवीपकम् । दन्तकाष्ठं च गण्डूषं दत्त्वा मङ्गलवीपकम् ॥ ३१ ॥
 तैलाम्बुङ्गं सुगन्धेन पाद्यार्घ्याचमनं तथा । पञ्चासृताभिषेकं च सुगन्धोद्वर्तनं तथा ॥ ३२ ॥
 सप्तस्त्राङ्गविभूषामिरेष्येयिन्तिपन्मुषीः । धूपं दीपं च नैवेद्यं नानासंमारसंयुतम् ॥ ३३ ॥
 ताम्बूलादर्शकुसुममालिकाभिः प्रपूज्य च । सहस्रनामभिः पूजां पृथक्कृत्वाऽक्षतादिभिः ॥
 प्रसूनेस्सुलसीपत्रेमांलतीमल्लिकादिभिः । कमलैः कमलां देवीं समभ्यर्च्य विधानतः ॥ ३५ ॥
 चामरैश्चरैश्च शृङ्गैः संवीज्य नरवाहने । समारोप्य महाम्बेवीं तूर्यमङ्गलनिस्स्रजेः ॥ ३६ ॥
 सूक्तपाठैः स्तवैः पुण्यैर्भ्रामयेन्नगरे निशि । महानिशायां लाजैश्च प्रसूनेश्च समर्चिताम्
 तामानयेत्पुनः पीठे नीराज्यं द्वारदेशके । तत्र जागरणं कुर्यात्प्रातर्मक्तान्प्रपूजयेत् ॥ ३८ ॥
 मोजनेर्दक्षिणाभिश्च प्रदक्षिणगतिस्तवे । एवं यः कुरुते देव्याः कार्तिके बोधनोत्सवम् ॥
 श्रीसूक्तेन गृहं तस्य महालक्ष्मीर्न मुञ्चति । एवं जन्मोत्सवं देव्या द्वादश्यां तु समाचरेत् ॥
 मक्तानां श्रेयस्ते वस्तु संभूता क्षीरसागरे । श्रीसूक्तेन भियो देधरेकादश्यां समर्चनम् ॥ ४१ ॥
 कृतं सहस्रनाम्नश्च पठनं हरिणेरिति । द्वादश्यां कमला देवी क्षीराब्धितनया रमा ॥ ४२ ॥

वेदानां कार्यसिद्धयर्थं निर्गता अपनिस्वनेः । तस्माच्छ्रीविष्णुर्वैर्व्या द्वादश्यामुत्सवोदये ॥
 विप्रेः श्रीसूक्तमन्त्रैरमिषेकं प्रवर्तयेत् । पीठे तु सर्वतोमन्त्रे दलेः षोडशमिपुंते ॥ ४४ ॥
 निवेद्य कलशे चाष्टौ परितः कलशाक्षयसेत् । सर्वौषधीसमायुक्तैस्तथा नानाविधोदकेः ॥
 कुङ्कुमोदकगन्धोदकपायोदकपूरितैः । तीर्थोदकैश्च ह्युद्धोर्वैर्मन्त्रपूतैः समन्ततः ॥ ४५ ॥
 तुलसीकुशाहस्तैश्च विप्रेर्मागवतेर्मुखा । स्वस्तिवाचनपूर्वं तु श्रीसूक्तेनामिषेचयेत् ॥ ४७ ॥
 अभिषिक्तां महादेवीं विष्णुना सह मन्दिरे । पूजयेद्बन्धपुण्याद्यैर्नैवेद्यैर्मक्तिसंयुतः ॥ ४८ ॥
 जुहुयाद्यनिले वैधीं पीठपूजनपूर्वकम् । भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्तान्परमाह्नेन बन्धुषा ॥ ४९ ॥
 अनुमूष ह्रस्वं मूरि ह्यन्ते तद्वास्पतामियात् । सहस्रनामकवचं श्रीसूक्तं प्रत्यहं जपेत् ॥ ५० ॥
 तस्य लक्ष्मीप्रसादेन कैवल्यं नातिबुलंभम् । विना श्रीविष्णुर्वीक्षी विना श्रीसूक्तसं-
 स्तवम् ॥ ५१ ॥

विना श्रीपूजनं लोके कथं स्याद्विष्णवो नरः । न विष्णुना समं देव्या अन्तरं भावयेन्म-
 नाक् ॥ ५२ ॥

संलीना प्रणवे धीजे ह्यकारेण महोज्ज्वला । सहस्रनामकवचं श्रीसूक्तं पञ्चवर्णकम् ॥ ५३ ॥
 यदि वा परमा ब्रह्मा हरिरेवोपदेक्षति । श्रीसूक्तपाठकाः सर्वे वयं चेह समाभिताः ॥
 तपः कुर्मो महादेव्याः कैकर्यप्राप्तिकाम्यया । पक्षीच्छसि महालक्ष्म्या सहवासमनन्यधीः ॥
 तवाराधय मानिन्या विष्णोश्चरणपङ्कजम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुरार्चनगीतायां श्रीवत्सविरिते श्रीसूक्तारचन
 नामिकाष्टोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयकाः—॥ १००२ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

श्रीवत्स उवाच—

विधिं पुरुषसूक्तस्य समाराधनवर्त्मना । वक्तुमर्हथ नो यूयं कृपां कुरुत चेतसः ॥ १ ॥

त ऊचुः—

नारायणोऽस्य सूक्तस्य कर्ता वक्ता पिता स्वयम् । तथाऽपि चाभिधास्यामः धूयतामेक-
 चेतसा ॥ २ ॥

संप्राप्याऽऽचार्यतो मन्त्रं श्रीमद्वाङ्मनं परम् । विधिना पीठं सूक्तं गृहीत्वात्परमावरात् ॥
 अष्टावृक्षचोपेतं प्रणवाद्यं हरिमिषम् । सूक्तं नारायणोद्भूतं तस्याऽऽराधनसिद्धये ॥ ४ ॥
 उत्थाय रात्रिशेषेषु स्वगुरुं चिन्त्य चेतसा । रात्रिवासः परित्यज्य पादौ प्रक्षाल्य
 वारिणा ॥ ५ ॥

छुचौ स्वासनमास्तीर्य मन्त्रेणाऽऽभारदेवताम् । नत्वाऽऽपुतादिनाऽऽचम्य स्थित्वा ध्यान-
 परो मवेत् ॥ ६ ॥

भूतोच्चाटनकं कृत्वा ह्यग्रेणाऽऽरक्ष्य सर्वतः । मन्त्रं सौदर्शनं जपत्वा महाविश्वासपूर्व-
 कम् ॥ ७ ॥

तत्त्वत्रयमनुस्मृत्य चिदचित्परमात्मकम् । चित्तव्यमात्मनो मात्वं ह्यचिदात्मोपकारकम् ॥
 पञ्च पञ्चदशिकं च प्रकृत्यादित्रिमिर्युतम् । शरीरमचिदाख्यातं कार्यरूपं महामते ॥ ९ ॥
 भावनानलयोगेन संहृत्यानलविद्यया । अप्राकृतमथो धीजं पञ्चकेनोपकल्प्यताम् ॥ १० ॥
 भीमद्भगधतः पादपरिचर्योपयोगिनम् । देहं विचिन्त्य मतिमान्ध्यानयोगं समारभेत ॥
 सदनन्तगुणोपेतं कल्पाणैकनिकेतनम् । विचित्रशक्तिमैश्वर्यपरिपूर्णमनङ्कुशम् ॥ १२ ॥
 नित्यैकरूपमत्यन्तभक्त्यात्सल्यभाषितम् । कारुण्यौदार्यगाम्भीर्यमाधुर्यैकसमाश्रयम् ॥ १३ ॥
 आधारमूर्तं सर्वस्य सर्वावधिमनल्पकम् । सर्वात्मकं सर्वतनुं सर्वमव्यग्रचेतसम् ॥ १४ ॥
 सर्वज्ञं सर्वदैकाभं परिणामविधायितम् । ज्ञानानन्दबलैश्वर्यसंकोचराहितं सदा ॥ १५ ॥
 स्वतन्त्रं सर्वनेतारमन्तर्यामिणमच्युतम् । निरातङ्गं निराधारं निरञ्जनमनामयम् ॥ १६ ॥
 अनित्यपारतन्त्र्यादिविशेषराहितं हरिम् । अजहत्स्वविशेषादयं सत्यं संकल्पसत्पतिम् ॥
 कारणं सर्वकार्यस्य सर्वधार्यस्य धारकम् । हारकं सर्वहार्यस्य सर्वमास्यस्य मासकम् ॥
 सर्वस्मिन्व्यापकं ह्युद्धं व्यापकान्तरवर्जितम् । गन्तॄणां परमं गम्यं भोक्तॄणां भोग्यमुत्त-
 मम् ॥ १९ ॥

साधनानां परं साध्यं स्वस्य साध्यस्य साधनम् । देवानां दैवतं दिव्यं फलानां परमं
 फलम् ॥ २० ॥

अनन्यानां च सर्वस्वं निर्धनानां परं धनम् । वाच्यं समस्तवेदानां चिन्तयेत्परमे पदे ॥
 कलया तलमासाद्य पादपद्मासनं तु यत् । विधूतं स्वैकदेशेन तस्मिन्पस्ताङ्गमिषङ्कुजम्
 विद्यामये महातल्पे नवशक्तिसमन्विते । धर्माविसेषितपदे छन्दोभिः परिवेष्टिते ॥ २३ ॥
 समासीनं भिया सार्धं भूम्या देव्याऽभिसेषितम् । लीलायां लालितं चाग्रे नानाकेलिक-
 लोदयैः ॥ २४ ॥

कोटिसूर्यप्रतीकाशकिरीटावृतमस्तकम् । मास्वन्मणिगणाकीर्णकुण्डलाभ्यां विराजि-
 तम् ॥ २५ ॥

कोटिमन्मथमाधुर्यमञ्जुकालमण्डितम् । नीलाम्बुजदलोद्वेकमङ्गिलोचनशोभितम् ॥
 अन्यच्च फालविलसत्तिलकश्रीविमोहकम् । सान्द्रनीलाम्बुदश्यामस्वच्छादशंकपोलकम् ॥
 मन्दहासोऽज्ज्वलमुखं धन्तावलि विराजितम् । रुचिरौष्ठपुटामोदसमाहूतालिसंवृतम् ॥ २८ ॥
 कम्बुग्रीवोल्लसद्दिव्यकौस्तुभोद्गीमवक्षसम् । चतुराजानुदोर्दण्डविमूर्षितमुजान्तरम् ॥
 शक्रशङ्खगदापद्मदिव्यायुधविकाशितम् । बालद्युमणिविस्तीर्णप्रभाम्बराविमूर्षितम् ॥
 भ्रमन्मरुदशङ्कारमुसरीकृतविग्रहम् । आपादतलसंलग्नां विभ्राणं धनमालिकाम् ॥ ३१ ॥
 भक्तापितमहामोदविनोदितदिगन्तरम् । समञ्जरीकतुलसीमालयाऽलङ्कृतोदरम् ॥ ३२ ॥
 स्फुरन्मयूखशीतांशुमुक्तावलि विमूर्षितम् । त्रिवलीगर्तविभ्रान्तविमुक्तजनमानसम् ॥
 नितम्बमण्डलालम्बिरत्नकाञ्चीलसत्त्वियम् । अरुह्यविनिर्धूतकदलीमत्तवारणम् ॥ ३४ ॥
 जानुजङ्घयोच्चगुल्फाचनखकान्तिविराजितम् । सुरामुरशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ॥
 शेषभोगासनासीनं विष्वक्सेनादिभिर्युतम् । मुक्ताजाललसच्छत्रविराजितमस्तलम् ॥
 नित्यमुक्तजनाजीव्यचरणाम्बुजवैभवम् । असीमगुणमञ्जूपां भिया लालितपद्मम् ॥ ३७ ॥

कोटिशितांशुसंदोहचलशामरमण्डितम् । छन्दोमिस्तूयमानं तं पुरतो मङ्गलस्तथैः ॥३८॥
 सिद्धगन्धर्वदिवपालकिंनरोगराक्षसैः । सदा संचिन्त्यमानाद्वाग्निमादिदेवं विचिन्तयेत् ॥
 संन्यस्य वामहस्तादिनिजाङ्गेषु विचक्षणः । मूलमन्त्रं च मतिमाश्लेषेदचलमानसः ॥
 भगवत्परिचर्याङ्गतया दासोऽहमाज्ञया । देहशुद्धिं करिष्यामि चेति संकल्प्य सर्वतः ॥
 मनसा वचसा चैव शरीरेण तथैव हि । यथा कुर्यात्तथैवाहं कर्म नाथ तथा कुरु ॥४२॥
 यत्र यत्र रमाकान्तं मनो मे परिसर्पति । तत्र तत्र तवानन्तं देहबुद्ध्या प्रसर्पेत् ॥ ४३ ॥
 तत्सृष्ट्येति च वाक्येन कार्यमात्रे व्यवस्थितः । आत्मरूपतया यस्मात्स्वमेव पुरुषोत्तम ॥
 इति बुद्ध्या हृषीकेश निर्देयः स्यां हि सर्वतः । मेदबुद्धिर्न चैवास्तु त्वयि वस्तुनि चाऽऽत्मनि
 परमैकान्तिनां प्राप्यस्त्वमेव करुणानिधे । परमैकान्तिनं देव परज्ञानसमन्वितम् ॥ ४५ ॥
 परमक्तियुतं साक्षात्कुरु मामनयायिनम् । निःसीममवसौन्दर्यसुधासिन्धुविगाहिनम् ॥
 एवं विचार्य मनसा नित्यसंयन्भमात्मनः । नाहं देहो न वे प्राणो न मनोऽहं न चेन्द्रियम्
 न वर्णो नाऽऽश्रमश्चाहं न मनुष्यो न देवता । न यक्षो राक्षसो नैव न देव्यो दानवस्तथा ॥
 निरुपाधिकसत्त्वत्वात्तव दासोऽस्मि केवलम् । तवानन्यार्हशेषोऽहं तवाऽऽज्ञापरिपालकः ॥
 दासोऽहं नित्यसंयन्धी त्वमेव मम सत्पतिः । अतो ह्यनन्यसेषार्थं नियोजय निजं जनम् ॥
 ततो सुल्लेपनं कृत्वा हस्तपादाङ्गशीर्षणि । आचान्तः संपतो मौनी तीर्थान्पावाद्या
 तज्जले ॥ ५२ ॥

प्राणानायस्य संचिन्त्य हृदि लक्ष्मीसमन्वितम् । मूलेन स्नानविधिना स्नात्वा देवं प्रतोष्य च
 सूर्यमण्डलमध्यस्थं श्रीमन्नारायणं हरिम् । अर्घ्यं दत्त्वा तु गायत्र्या प्रष्टुं साविधिया
 पितृन् ॥ ५४ ॥

संतर्प्य धर्मपाणिस्तु प्राणानायस्य सर्वतः । संप्रोक्ष्याख्येण चास्पृष्टं धीतं कार्यासकं तथा ॥
 क्षौमं वा ह्याविकं वाऽपि धृत्वा वृक्षमयं तु वा । गुरुवेष्णवपादाञ्जतीर्धमाधार्य मस्तके
 ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकं कृत्वा श्रीरसामरुणममाम् । धृत्वा दासोऽस्मि संचिन्त्य तथा पुगलमा-
 लिकाम् ॥ ५७ ॥

पूजार्थं श्रीपतेः कुम्भमादायोद्धार्य मूर्धनि । नाम संकीर्तयन्विष्णोः पठन्सूक्तमथापि वा
 पुष्पाणि तुलसीं चैव नीत्वा गच्छेन्मन्दिरं हृद्म् । द्वारदेवाग्रमस्कृत्य नित्यमुक्तांश्च पार्ष्णान्
 मार्जयेन्मन्दिरं विष्णोर्निर्माल्यं चापवाहयेत् । लेपयेत्पर्या मष्ट्या दासो मुद्रोमया-
 म्मसा ॥ ६० ॥

दीपान्प्रज्वाल्य परितो घृततैलमयान्पृथक् । प्रबोधयेत्पठन्सूक्तं देवं पर्यङ्कशायिनम् ॥
 घण्टादुन्दुभिनिर्घोषैः शङ्खतालमुदङ्गकैः । गुणाननुबध्नुष्यन्पुराणागमसंस्तुतान् ॥
 संस्थाप्य लक्ष्मीसहितं दिव्यसिंहासने प्रभुम् । बन्तोलेखं कारयित्वा मूलेन तुलसी-
 पलेः ॥ ६३ ॥

मङ्गलार्तिकमादाय प्रभासदर्शनाद्भवेः । प्रागेव ध्यामयेद्विद्वान्घण्टां वामेन बाधयन् ॥
 पात्रासादनकं कर्म कुर्याद्विरूपं स्मरन् । स्वासने विधिना क्लृप्ते भूतशुद्धिं विधाय च ॥
 लिपितस्त्वहृषीकेशमुनिगन्धपदाक्षरान् । विन्यस्य हृदयाद्यङ्गे करन्यासं विधाय च ॥६६॥

ततो बद्धशिसी मौनी चोर्ध्वपुण्ड्रधरोऽनयः । संन्यसेत्पौरुषं सूक्तं श्रीमूक्तं च विधानतः
हस्तस्य संपुटं कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽध्ययम् । श्रीमूलीलामुखासीनं मायातीते परे
पदे ॥ ६८ ॥

विन्यस्य प्रथमां वामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां यामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्
पञ्चमीं वामबाहौ तु षष्ठीं दक्षिणतो न्यसेत् । कण्ठे त्रयोदशीं न्यसेत्तथा घक्रे चतुर्द-
शीम् ॥ ७० ॥

अक्ष्णोः पञ्चदशीं कृत्वा षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् । सर्वाङ्गः मार्जयेद्वाभ्यामृग्भ्यामात्मनि
साधकः ॥ ७१ ॥

एवं देवतनौ न्यस्य पश्चाद्यागं समारभेत् । आविर्भूतस्य देवस्य महावैकुण्ठविष्टरात् ॥
मायातरूपे निषण्णानां जीवानामशरीरिणाम् । शरीरकृतये योगमुक्तये मुक्तये तथा ॥
पादैकलीलो भगवाँल्ललाप्य प्रेरितो मुदा । सहस्रशीर्षा पुरुषः प्रथमो भवनात्मकः ॥
महत्संज्ञोऽज्ञगर्भश्च ब्रह्मयोनिः सनातनः । जलशायी जगन्नाथः प्राकृताधीश्वरो हरिः ॥
त्रिव्यूहकार्यकारी च नानारूपो निरञ्जनः । मूर्त्तौ कपादो विश्वात्मा भुवो जानुः सुवः काटिः
महर्नामिश्च हृदयं जनलोकः प्रकीर्तितः । कण्ठदेशे तपस्तस्य लोकः स्यात् परात्मनः ॥
भ्रुवोर्ललाटसंध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः । सर्वावतारनिलयः पुरुषोऽयं सनातनः ॥ ७८ ॥
वैराजः श्रीपतिः श्रीमानुपास्यो मुक्तिकाङ्क्षिभिः । अस्पृष्टांशकलाः सर्वे मत्स्यकूर्माद-
यश्च ये ॥ ७९ ॥

तथैव ब्रह्मरुद्राद्या देवा मन्यादयो नृपाः । पूज्याः पुरुषसूक्तेन नानाबलिपरिच्छदैः ॥
शालग्रामे जले पक्ष्मै हृदये च गुरौ द्विजे । अर्चायामात्मनि तथा वैष्णवे भगवत्पिये ॥
संपूज्य परया भक्त्या हरिर्नारायणः स्वयम् । सगुणात्पुरुषादस्माद्वैराजात्पुरुषः परः ॥
लोकातीतः परपदे परमात्मा व्यवस्थितः । हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥
तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः । गमनागमनातीतः सदैकरसविष्टरः ॥
सदैकलीलानिरतः सदनन्तगुणान्वितः । अप्राकृतविहारस्थो नित्यमुक्तजनाभयः ॥ ८५ ॥
सर्वावधिः सर्वशेषी निर्विकारो निरञ्जनः । प्रकृतिः पुरुषस्यायं वैराजस्य महात्मनः ॥
एतस्मान्न परं किञ्चित्सा काठा सा परा गतिः । परमेकान्तिनां गम्यः सेव्यो भोग्योऽयं-
साधनम् ॥ ८७ ॥

मन्त्रराजानुसंधानकर्तृणामयनं हि सः । सर्वधर्मान्परित्यज्य प्रपन्ना ये हरिं परम् ॥
ते यान्ति परमं स्थानं यतो नाऽऽवर्तते पुनः । एष मागधतानां हि लीलारसविलोकिनाम्
लोको नित्यः परे ध्योन्नि निर्गुणः सद्गुणाभयः । न कर्मिणां गतिश्चात्र ज्ञानिनां न गतिः
पुनः ॥ ९० ॥

गतिरेकान्तिनामत्र येमारी निहितो हरौ । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
योऽण्डमूर्तिं समाविश्य दृशाद्बलमथाभवत् । तस्मात्पुरुष एवेदं सर्वं चिदुद्गरीकृतम् ॥
मूतं मर्ष्यं मर्षिष्यं यद्येनाऽऽविश्य प्रकाशितम् । यो घर्ताऽस्य शरीरस्य चतुर्दशपदा-
त्मनः ॥ ९३ ॥

महापुरुषनामाऽसौ यः शेते सलिले पुरा । नारायणेतिविख्यातः प्रवेशाद्विष्णुरुच्यते ॥
 वासनाद्वासुदेवेति हरणान्द्विरुच्यते । त्रिपाद्भिर्मृतिसंविष्टः पादभूतिमुपस्थितः ॥ १५ ॥
 उपास्यः स्वैकरूपेण नानारूपेण वा पुनः । वैराजश्चैकरूपेण नानामत्स्यादिमूर्तिभिः ॥
 अन्तर्यामितया ब्रह्मरुद्रेन्द्रयसुमूर्तिषु । एकानेकस्वरूपास्तु सूर्यार्चास्तु त्रिपात्प्रभुः ॥ १७ ॥
 आवाहयेत्तमेकान्ती यो ज्यायानतितिष्ठति । अमृतत्वस्य वेशानो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥
 न कर्मफलभुरभोक्ता भोजकः सर्वकर्मिणाम् । आधारशक्तिमारभ्य पीठदेवान्प्रपूज्य तु ॥
 कर्णिकायामथो देवमानयेदाद्यया क्रवा । यथा देहे तथा देवे न्यासं कुर्याद्विधानतः ॥ १०० ॥
 द्वितीयपाऽऽसनं दद्यात्पादं चैव तृतीयया । चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनं तथा ॥
 यष्टया स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वसनं तथा । यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धलेपनम् ॥
 पुष्पं देवं दशम्या स्यादेकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या दीपकं दद्याच्चयोदश्या निषेदनम् ॥
 चतुर्दश्या जलं दद्यात्पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । षोडशोद्वासनं कुर्याद्वाभ्यां संस्तवनं स्मृतम् ॥
 एवं षोडशमिक्षेकं केऽप्यष्टादशमिस्तथा । तामिरिच्छन्ति कृतिनो धैष्णवं यजनं सदा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं वृथक् । पणमासात्सिद्धिमाप्नोति योऽर्चयेद्देवमेव हि ॥
 द्वादश्यां तु विशेषेण यजनं हवनं स्मृतम् । लक्षं पुरुषसूक्तस्य पाठयित्वा द्विजातिभिः ॥
 सहस्रनाम्नामयुतं श्रीसूक्तेन समन्वितम् । त्रिभिर्दिनेश्च जुहुयाद्दशम्यादिमिरेव च ॥
 लक्षमेकं तिलाज्येन श्रीमदष्टाक्षरेण च । कार्यसिद्धिर्भवेत्तस्य निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 हविष्याशी भूमिशायी मीनी पठनमाचरेत् । यावद्ध्यानं न विकृतं यावदासनसंस्थितिः ॥
 तावदेवाभ्यसेत्सूक्तं श्रीसूक्तपुष्टितं यमी । एवं चायुतपाठेन लक्षपाठेन वा पुनः ॥ १११ ॥
 असाध्यं साधयेद्धीमान्पुरुषाराधने विधिः । दशलक्षपाठेन महापुरुष ईरितः ॥ ११२ ॥
 कोटिपाठेन भवति तथाऽतिपुरुषात्मकः । ब्रह्माभ्येति परं यो हि यजते पुरुषोत्तमम् ॥
 योऽतीत्य सर्वपुरुषान्सर्वावधितया स्थितः । एवं सावरणं साङ्गयुधं च सहशक्तिकम् ॥
 अर्चयेत्परया भक्त्या सूक्तेनानेन धैष्णवः । तस्माद्विप्रधरानाथ सूक्ताभ्यां श्रीपतिं यज ॥
 सह योगो भगवता भाविष्यति न संशयः । तदर्धमिह तिष्ठामो बद्धितीर्थं समाहिताः ॥
 सूक्तं प्रजपतां चात्र व्यतीयुर्नः शतं समाः । श्रीवत्सो विष्णुधर्मा च संपाद्यानेककारणम् ॥
 प्रणिपत्योत्थितौ तावन्नारायणमपश्यताम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदीर्घगीतायां श्रीब्रह्मचरिते पुरुषसूक्ताराधनविधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ११२० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ततस्तौ भगवत्पार्श्वमागतौ नृपतिद्विजौ । ह्वाधिकारिणौ भूत्वा स्नात्वा संतपनह्रदे ॥
 देहि नो मन्त्रराजं च ह्यं च चरमं तथा । सूक्ते द्वे स्वर्णघर्मानुवाकं धे पावमानकम् ॥
 दासत्वं देहि दीनार्तिभञ्जनानन्दविग्रह । तव तीर्थस्य माहात्म्यं विज्ञातं स्नानमात्रतः ॥
 निप्रत्यं विधिकं कर्ममाकारत्रयसंपुतः । पालयन्भगवद्वाक्च ह्यमावर्तयन्मुदा ॥ ४ ॥

आवेहान्तमिह स्थास्ये लोकयात्रां प्रवर्तयन् । अतोऽनुग्रहवर्षिण्या नृपया देवावलोक्य ॥
 एवं संश्रुत्य तद्वाक्यं नरो नारायणो मुनिः । सस्मार पावकोर्हीसज्ज्वालामालिसुदर्शनम् ॥
 द्वादशारं महाशस्त्रं कोटिसूर्यान्लभम् ॥ महामोहतमोभूतसृष्टिसंहारकारकम् ॥ ७ ॥
 ज्ञानविज्ञानजनकं दुरितक्षयकारकम् । सान्निध्यं परमेशस्य परमैकान्तिनां निधिम् ॥ ८ ॥
 मोक्षद्वारं सहस्रारं ददर्श पुरतः स्थितम् । तथैव पाञ्चजन्यारवं ध्वान्ध्वस्तासिलामयम् ॥
 सुदर्शनं महाज्वाल पाञ्चजन्यं महारवं । प्रपन्नयोर्द्वयोर्गात्रं कुरुतं लाञ्छनान्वितम् ॥ १० ॥
 हस्त्युक्त्वा बाहुयुगलं तयोनिरायणो हरिः । अङ्कयामास हेतिभ्यां परमैकान्त्यसिद्धये ॥
 पञ्चाभूतेन संस्नाप्य शङ्खचक्रे निजायुधे । स्थापयामास पुरतः संस्कारान्तरसिद्धये ॥ १२ ॥
 सुदर्शनप्रभायेण प्रध्वस्थानेकवन्धनो । शुद्धस्फटिकसंकाशो क्षणादेव बभूवतुः ॥ १३ ॥
 तीर्थभूते शरीरे हि तपोस्तु संनिधिस्थिताः । मुनयः पूजयांचक्रुश्चरणक्षालनादिभिः ॥
 वक्षिपूतशरीरस्य पावतीर्थाभिषेचनम् । ये कुर्वन्ति जनास्ते वै भवन्ति ह्यधिकारिणः ॥
 अधिकारस्य सिद्धयर्थं चक्रपुक्तस्य ये तनुम् । प्रणमन्ति मुवा युक्तास्ते कृतार्था न संशयः
 वयं धन्या वयं धन्या वयं धन्या इति ध्वनिः । समपद्यत सर्वत्र गिरिगह्वरनिर्गतः ॥ १७ ॥
 सहस्रशस्तवा प्राप्ताश्चिरकालनिवासिनः । चक्राङ्कस्यावलोकार्थं पुण्याहमितिवादिनः ॥
 तदा नारायणं देवं यद्ध्वाऽञ्जलिपुटी च तौ । ऊचतुः संभ्रमं प्राप्नो श्रीवत्सन्नुपसत्तमौ ॥
 सानुरागा मही वैषा धत्ते सोत्पुलकां तनुम् । द्यौरक्षोमत निर्घोषैर्देवादीनां जयस्यनैः ॥
 प्रधवृष्टताश्चेता मारुतान्बोलिता मशम् । सुमनांसि जगुश्चेते सिद्धगन्धर्वकिंनराः ॥ २१ ॥

नारायण उवाच—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिदात्मानमेव माम् ॥
 धेव तत्त्वविदां कोऽपि मवेकरसनिर्भरः । प्रपन्नो जायते कोऽपि होकान्ती चक्रलाङ्छितः ॥
 पुत्रे कारागृहान्मुक्ते यथाऽऽनन्दः पितुर्मवेत् । तथाऽऽनन्दमयोऽहं स्यां परमैकान्तिदर्शने
 शरीरभूता मे सर्वे जञ्चेतनयोनयः । ममाऽऽनन्दवशात्सर्वे लोका मूरादयो द्विज ॥ २५ ॥
 आतन्विनो भवन्तीह परमोत्सवनिर्वृताः । देवास्तुरमनुष्याश्च सिद्धगन्धर्वकिंनराः ॥ २६ ॥
 अपं मागयतो जातो वैकुण्ठं यास्यति ध्रुवम् । आकमिष्यति स्वर्गादिलोकानेप महो-
 ज्ज्वलः ॥ २७ ॥

अतिथिर्भविताऽस्माकं यस्य पादजलेस्तदा । आत्मानं पावयिष्याम इति नृत्यन्ति स्ते-
 चराः ॥ २८ ॥

विना मागयतीं दीक्षां विनैकान्तिनिषेधणम् । नाधिकारो महामाग परमैकान्तिनां पथि
 भगवत्कृपया ज्ञानकर्मयोगादिभिर्नृणाम् । मुक्तिर्भुक्तिस्तथा सिद्धिर्जायते नात्र संशयः ॥
 विना मागयतानां हि पादाब्जास्मोभिषेचनात् । नाऽऽस्त्यन्तिकः परो माघः कल्पकोटि-
 शतैरपि ॥ ३१ ॥

महाभागवता पत्रं नियसन्ति महीतले । धन्या सर्वे मही राजन्यया दातारि राजनि ॥ ३२ ॥
 बहुकालकृतावासाः संलब्धात्मविचारणाः । नैकान्तिभावोपगता येन यामो रमापतिम् ॥
 भुक्तिर्भागमिदं जातमस्माकमितिवादिनः । अभिद्वन्ते वां पार्श्वं पश्यदाः पादपं यथा ॥

चमुक्षितानां दीनानां सुभिक्षोऽपि च वासरे । अन्नं च लभ्यते यत्र पुण्याहं तु तदुच्यते ॥
पुष्यिष्ठां यत्र चैकान्ती सा धन्या सा परा मही । स कामो यत्र चैकान्तमादौ मागवतो
मवेत् ॥ ३६ ॥

ईषाणात्रयनिर्मुक्तं माभेकमनुवर्तिनम् । एकान्तिनमुपास्येऽहं किमुतासुरमानुषाः ॥ ३७ ॥
एवं प्रमापितौ विप्रनृपौ नारायणेन वै । प्रहृष्टौ गतसंदेहौ प्रणामं चकतुर्मुदा ॥ ३८ ॥
ततो नारायणो वेषः सस्मार द्वादशाऽऽकृतीः । केशवाद्याः समाजग्मुः सपत्नीकाः कृपा-
न्विताः ॥ ३९ ॥

स्वस्वपाहममूपाह्वान्स्थनामाह्वानकातरान् । तान्विलोक्य मुदा युक्तः सर्वाचार्यशिरो-
मणिः ॥ ४० ॥

उवाच वचनं चाह भिक्षुद्वयनाम्बुजः । चक्रसंतप्तयोः पूतगात्रयोर्वासमभूतयोः ॥ ४१ ॥
ललाटादिषु चाङ्गेषु कुर्यन्तु गतिभारमनः । प्रणवाकारतां प्राप्य रेतसामिस्तिमृमिःसदा ॥
इमौ तु परमोदारौ देवान्तरमपोह्य च । प्रयोजनान्तरं हित्वा साधनान्तरमेव च ॥ ४३ ॥
संचन्धान्तरमुत्सृज्य स्वकर्तृत्वं विहाय च । साक्षादेकेन मनसा भीषतिं शरणं गतौ ॥ ४४ ॥
तस्मात्पुण्ड्रात्मना स्थेयं रक्षार्थं सुरसत्तमाः । यथाऽज्ञपोर्मनोयोगो नान्यत्राऽऽक्रमते मत्ताहू
प्रतिज्ञेयं कृता पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना । मयि न्यस्तमरो रक्ष्यो मया सर्वात्मना जनः ॥
प्राणैर्दरिर्गणैश्चैव हेतिभिस्तनुभिस्तथा । गयाऽपि सर्वनाथेन संरक्ष्यः शरणागतः ॥
मवीपकलिकाकारा या रेवा पुण्ड्रमभ्यगा । तस्या रूपेण लक्ष्मीस्त्वं फलया संनिधिं
कुरु ॥ ४८ ॥

ॐ नमः केशवायेति मन्त्रोच्चारणमात्रतः । प्रपन्नस्य तनुं तावत्संस्पृजेन्नाद्युचायपि ॥
ललाटे दृश्यते पावकूर्ध्वपुण्ड्रं विधानतः । अतस्तु श्वेतेंद्रव्येण चोर्ध्वपुण्ड्रधरो मवेः ॥ ५० ॥
भीयत्स शासनाद्विष्णोर्नामतः केशवादयः । आधिर्मवन्ति पुण्ड्रेषु नाद्य संवेहमाग्मवेत् ॥
चतुर्धा वासुदेवस्य मूर्तिमज्ञा विलोक्यते । शालग्रामशिलारूपं द्वितीया सुरनिष्ठगा ॥
तृतीया मन्त्ररूपा च चतुर्थी पुण्ड्ररूपिणी । वैष्णवानां हितार्थाय जीवानां पावनेच्छया
[या छुद्भिः स्नानशीलानां नानातीर्थनियेविणाम् । या छुद्भिः स्नानशीलानां सा सिद्धिः
(छुद्भिः) पुण्ड्रधारिणाम् ॥ ५४ ॥]

पुण्ड्राकारं समालोक्य तनौ संविशते हरिः । भिया तार्धं निजावातमालोक्य पुरु-
षोत्तमः ॥ ५५ ॥

अद्युचिर्वाप्पनाचारी महापाणयुतोऽपि हि । पुण्ड्रसंधारणादेव निर्भयत्वं प्रपद्यते ॥ ५६ ॥
क्षिपो वैशपास्तथा शूत्रा म्लेच्छा वाऽन्त्यजजातयः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधराः सर्वे नमस्या देवता
इव ॥ ५७ ॥

प्रणमन्ति विमानस्था देवा अपि सहस्रशः । ब्रुवा मागवतं कुरादूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं जनम् ॥
श्यानार्धमूर्ध्वपुण्ड्राणां देवता कृपयं गताः । एवं ध्यात्वा तनौ धार्याः भिया देव्या
समान्विताः ॥ ५९ ॥

शुमुक्षितानां दीनानां सुमिक्षोऽपि च वासरे । अन्नं च लभ्यते यत्र पुण्याहं तु तदुच्यते ॥
पृथिव्यां यत्र धेकान्ती सा धन्या सापरा मही । स कामो यत्र कैकान्तमायो भागवतो
मवेत् ॥ ३६ ॥

ईषाणात्रयनिर्मुक्तं माभेकमनुवर्तिनम् । एकान्तिनमुपास्येऽहं किमुतासुरमानुषाः ॥ ३७ ॥
एवं प्रमापितो विप्रनृपो नारायणेन वै । प्रहृष्टो गतसंदेहो प्रणामं चक्रतुमुदा ॥ ३८ ॥
ततो नारायणो वेषः सस्मार द्वावृक्षाऽऽकृतीः । केशवाद्याः समाजग्मुः सपत्नीकाः कृपा-
न्विताः ॥ ३९ ॥

इवस्ववाहसमुपाह्वयान्स्वनामाह्वानकातरान् । तान्विलोक्य मुदा पुक्तः सर्वाचार्यशिरो-
मणिः ॥ ४० ॥

एवाश्च वचनं वाक् पिकसद्वचनाभ्युजः । चक्रसंतप्तयोः पूतमात्रयोर्दासभूतयोः ॥ ४१ ॥
ललाटाविषु चाङ्गेषु कुर्वन्तु गतिमात्मनः । प्रणवाकारतां प्राप्य रेखाभिस्तिमृभिः सदा ॥
इमौ तु परमोदारौ देवान्तरमणौ च । प्रयोजनान्तरं हित्वा साधनान्तरमेव च ॥ ४२ ॥
संबन्धान्तरमुत्सृज्य स्वकर्तृत्वं विहाय च । साक्षादेकेन मनसा भीषति शरणं गतौ ॥ ४४ ॥
तस्मात्पुण्ड्रात्मना स्थेयं रक्षार्थं सुरसत्तमा । यथाऽनयोर्मनोयोगो नान्यत्राऽऽक्रमते मनाश्च
मतिज्ञेयं कृता पूर्वं विष्णुना प्रमविष्णुना । अपि न्यस्तमरो रक्षो मया सर्वात्मना जनः ॥
प्राणैर्दरिणैश्चैव हेतिभिस्तनुभिस्तथा । पादेषु सर्वनाथेन संरक्ष्यः शरणागतः ॥
महीपकलिकाकारा या रेवा पुण्ड्रमध्यगा । तस्या रूपेण लक्ष्मीसर्वं कलया संनिधिं
कुरु ॥ ४८ ॥

ॐ नमः केशवायेति मन्त्रोच्चारणमातः । प्रपन्नस्य तनुं तावत्संरक्ष्येन्नाद्युच्चादपि ॥
ललाटे दृश्यते यावदूर्ध्वपुण्ड्रं विधातः । अतस्तु श्वेतद्रव्येण चोर्ध्वपुण्ड्रधरो भवेत् ॥ ५० ॥
भीषन्तः शासनाद्विष्णोर्नामतः केशादयः । आविर्भवंति पुण्ड्रेषु नात्र संदेहमागमवेत् ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्तिमन्त्रा लोक्ष्यते । शालग्रामशिलारूपं द्वितीया सुरनिम्नगा ॥
तृतीया मन्त्ररूपा च चतुर्थी पुद्गलपिणी । वैष्णवानां हिताथाय जीवानां पावनेच्छया
[या ह्यद्विः ज्ञानशीलानां नार्तातीर्थनिषेविणाम् । या ह्यद्विः ज्ञानशीलानां सा सिद्धिः
(ह्यद्विः) पुण्ड्रधारिणाम् ॥ ५४ ॥]

पुण्ड्राकारं समालोक्य तनौ संविशते हरिः । भिषा सार्धं निजायासमालोक्य पुद्ग-
लोत्तमः ॥ ५५ ॥

अशुचिर्वाप्यनाचारी महापापयुतौऽपि हि । पुण्ड्रसंधारणादेव निर्मयत्वं प्रपद्यते ॥ ५६ ॥
स्त्रियो वैश्वास्तथा शूद्रा स्तेष्ठा वाऽन्यजजातयः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधराः सर्वे नमस्या देवता
इव ॥ ५७ ॥

प्रणमन्ति विमानस्था देवा अपि सहस्रशः । ब्रह्मा भागवतं दूरादूर्ध्वपुण्ड्राङ्गितं जनम् ॥
श्यानार्धमूर्ध्वपुण्ड्राणां देवता वृक्षयं गताः । एवं ध्यात्वा तनौ धायाः भिषा देव्या
समान्विताः ॥ ५९ ॥

कल्याणादिगुणोपेतं निराकारं निरस्त्रनम् । स्वाधारं बीजमृतं हि शुद्धस्य मलिनस्य च
प्रकृतेः पुरुषस्यापि कार्यमात्रस्य सत्तमम् । आत्माधारस्य रूपं च बीजं वृक्षस्य वै यथा ॥
अयःपिण्डे यथा वह्निरलक्ष्योऽपि पृथक्स्थितः । तापपन्चप्रकाशेन परमात्मा सना-
तनः ॥ ८९ ॥

धरित्री सर्वबीजानां प्रावृट्कालेन सर्वतः । घत्तेऽङ्कुराणि सर्वत्र ह्यसंपृक्तानि वै यथा ॥
कालकर्मेच्छया विष्णोः स्वाभितान्यणुरूपतः । तथा भवन्ति विप्रेन्द्र व्यक्तानि स्थूल-
रूपतः ॥ ९१ ॥

मुक्तये निर्धिकारोऽसाधारमानं व्यतनोद्विमुः । न कर्मफलमोगार्थं गुणमप्या न मायया
ज्ञानेनैवाहमेकोऽहं यत्तु स्यां विनिवृत्तये । मामाराध्य ममेवांशोरभिन्नेः प्राकृतात्मनाम् ॥
शुद्धसत्त्वेन ब्रह्मेण ह्यनावरणरूपिणा । आविर्बभूव भगवानंशेनाऽऽधाररूपतः ॥ ९४ ॥
अयमंशो मगधतो ह्यभिन्नोऽप्राकृतो मम । भगवानेव नो जीवो यो मया बध्यतेऽयज्ञः
न मुक्तो नापि नित्यस्तु जीवादन्यः परः पुमान् । द्विहस्तं ह्येकवक्त्रं च शुद्धस्फटिकसं-
निमम् ॥ ९६ ॥

सहस्रकोटिबह्विन्दुलक्षकोट्यर्कसंनिमम् । पीताम्बरधरं सौम्यरूपमाद्यमिदं हरेः ॥ ९७ ॥
ध्यानैकसाधनं ध्येयं योगिभिर्हृदयाम्बुजे । मरीचिमण्डले संस्थं चक्राद्यायुधलाञ्छितम्
किरीटहारकेयूरवनमालाविराजितम् । पश्यन्ति मूरयः शश्वत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९९ ॥
वासुदेवेतिविद्युत्तं ततोऽन्यत्समपद्यत । वासुदेवाभिधः सोऽपि ह्येकचक्रश्चतुर्भुजः ॥
चक्राद्यायुधसंयुक्तस्तस्य कृत्यं निशामय । स्थित्यै चक्रं सरसिजं दधानं सृष्टये पुनः ॥
मुक्तये पाञ्चजन्यं च गदां संहृतये तथा । मयूरवर्णयच्छचामः पीतनैसर्गिकाम्बरः ॥
स्फुरन्मुकुटकेयूरकाञ्चीमञ्जीरमण्डितः । स वासुदेवो भगवान्सृष्टिस्थित्यन्तमुक्तिवः ॥
केनापि हेतुनैवामूढ्वितीयश्च चतुर्भुजः । नारायणो वासुदेवस्तृतीयोऽयं द्विधा भवेत् ॥
तपोरेको वासुदेवः शुद्धस्फटिकसंनिभः । नारायणोति यः प्रोक्तो नीलाम्बुदसमप्रभः ॥
एतस्माद्वासुदेवात्तु स्पृहोत्पत्तिं निशामय । संकर्षणो वासुदेवात्तस्मात्प्रद्युम्नसंभवः ॥ १०६ ॥
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत्सर्व एव चतुर्भुजाः । ज्ञानादिगुणसामान्यो वासुदेवः प्रकीर्तितः ॥
सत्त्वादिगुणसामान्या प्राकृते प्रकृतिर्यथा । तथा गुणानां वैषम्ये बध्यन्ते मूर्तयः
क्रमात् ॥ १०८ ॥

गुणत्रयस्य वैषम्ये यथा स्युर्गह्वदादयः । ज्ञानाधिकोऽभवद्ब्रह्मसंकर्षणसमाह्वयः ॥ १०९ ॥
बलाधिकः स्यात्प्रद्युम्न ऐश्वर्यं चानिरुद्धकः । मूर्तिम्यश्च चतस्र्यश्चतुर्वैशतिमूर्तयः ॥
जायन्ते क्रमशो ब्रह्मन्दीपाद्दीपान्तरं यथा । सर्वे चतुर्भुजाः पञ्च शङ्खचक्रगदाधराः ॥
रुद्रादिदेवतानां च व्युत्पत्तिस्तावदुच्यते । वासुदेवादादिदेवात्प्रथमाकेशवस्तथा ॥ ११२ ॥
नारायणो माधवश्च त्रयस्त्वेते बभूविर । संकर्षणाच्च गोविन्दो विष्णुश्च मधुसूदनः ॥
त्रिविक्रमो वामनश्च प्रद्युम्नाच्छ्रीधरस्तथा । अनिरुद्धाच्छृङ्गीकेशः पद्मनाभश्च सुमतः ॥
दामोदरश्च तेरित्थं द्वादशांशाः प्रजक्षिरे । चतुर्व्यूहाश्चतुर्व्यूहस्त्वन्योऽपि समपद्यत ॥ ११५ ॥
तस्याप्यंशान्प्रबक्ष्यामि चेतसा पुरुषर्षभ । वासुदेवाच्च तन्नामा तथा संकर्षणादपि

प्रद्युम्नादपि तस्मात्ता तस्मात्मेवानिरुद्धकात् । अमृदन्क्रमशस्तेम्यश्चत्वारः पुरुषोत्तमः ॥
 मधोक्षजो नृसिंहश्च चतुर्थश्चाच्युतो मतः । एतस्मादपि संभूतः पुरुषोत्तमसंज्ञकात् ॥
 व्यूहादपि परो व्यूहो जनार्दनमुखो महान् । जनार्दनस्तथोपेन्द्रो हरिः कृष्णः समारूपपा ॥
 एवं द्वादशधा भेदो द्वितीयः समपद्यत । चतुर्विंशतिमूर्तिनां कीर्तनं पापनाशनम् ॥
 दर्शनं चोर्ध्वपुण्ड्रेषु वन्दनं च द्विजोत्तमाः । पश्यतां हन्ति शमलं किमुतोद्दहतां तनौ ॥
 नमतां सर्वलोकाश्च नमन्ति मम शासनात् । भान्दे जपे तथा होमे स्वाध्याये देवतार्चने ॥
 दाने तीर्थावगाहे च कृतं भवति चाक्षयम् । धत्ते पुण्ड्राणि यो मर्त्यो लक्ष्मीरेखायु-
 तानि च ॥ १२४ ॥

आयुः श्रीश्च बलं ज्ञानं वैराग्यं तस्य वर्धते । केशवादीनि नामानि सलक्ष्मीकाणि विभ्र-
 ताम् ॥ १२५ ॥

दुरितं पविहोत्पन्नं तत्क्षणादेव नश्यति । धृत्वा पुण्ड्राणि गात्रेषु ब्रह्मत्वं भावयेद्यदि ॥
 ब्रह्मापरोक्षतामेति माया गच्छति नाशनम् । अज्ञानादथ वा ज्ञानात्प्रेरणाहोमतीऽपि वा
 सलक्ष्मीकाणि नामानि धृत्वा पापात्ममुच्यते । प्रायश्चित्तं तु पापानां मङ्गलानां च मङ्ग-
 लम् ॥ १२८ ॥

विष्णुतीर्थमुदाऽङ्गेषु केशवादीन्करोति यत् । मुक्तिं मुक्तिमपीच्छूनां सलक्ष्मीकाश्च
 देवताः ॥ १२९ ॥

उभयं तु प्रपच्छन्ति यदूर्ध्वतिलकं घृतम् । लक्ष्मीसृष्टिं हरिज्ञानं भोगं मोक्षं सदैव तु ॥
 प्रपच्छन्ति महामागा वैष्णवा ऊर्ध्वपुण्ड्रिणः । द्वादशापि च नामानि वासुदेवादि-
 कानि च ॥ १३१ ॥

प्रपञ्चेषु च देवानि पावनाय सुखाय च । यस्य नाम भवेद्विष्णोः संबन्धेन धराधुर ॥
 नामापि न स्पृशन्त्यस्य कृताः पितृपतेरपि । वासुदेवाद्वैषदेवादपि केनापि हेतुना ॥ १३३ ॥
 क्षितेर्वैजाङ्गुरमिव मूर्त्यष्टकमजायत । ब्राह्मी च मूर्तिः प्रथमा प्राजापत्या द्वितीयिका ॥
 तृतीया वैष्णवी दिव्या चतुर्थी पुण्ड्ररूपिणी । पञ्चमी मानुषी ऋषा सप्तमी चाऽऽसुरी
 अष्टमी वैशाखी चरमा चैता मूर्त्यो लोकविश्रुताः ॥ १३५ ॥

भीमाद्या जज्ञिरे विप्र चतुर्व्यूहाद्यथाक्रमम् । मत्स्यः कूर्मो वराहश्च वासुदेवादजायत ॥
 नृसिंहो वामनो रामो जामदग्न्योऽप्यजायत । संकर्षणात्तथा जज्ञे प्रद्युम्नाद्रापयो बली ॥
 अनिरुद्धादमृतकृष्णः कल्कीति दश मूर्तयः । संकर्षणाच्च पुरुषः सत्यः प्रद्युम्नसंभवः ॥
 आतोऽच्युतोऽनिरुद्धाश्च बभूवेलोक्यमोहनः । दाशार्हः शौरिरन्यांशा वासुदेवाच्च जज्ञिरे
 संकर्षणाद्धृषणीवः शङ्खोदरनृकेसरी । वैकुण्ठमूर्तिराधातुर्भुकुन्दश्च वृषाकपिः ॥ १४० ॥
 तत्रैवाऽऽदिबराहश्च ततः संकर्षणावपि । अनन्तः पद्मगो जातः सहस्रफणवान्बली ॥
 सुदर्शनाद्यापुधानि किरीटादिविभूषणम् । मूर्त्यांविर्भावसमये सदैवैतानि जाज्ञिरे ॥ १४२ ॥
 देवस्य व्याप्यस्तत्तन्मूर्तिभेदं समाभिताः । श्रीवत्सादेव सकला जज्ञिरे दिव्यलान्छ-
 नात् ॥ १४३ ॥

गरुडः पक्षिणामिन्द्रो बाहको घटिनां वरः । वासुदेवादिमूर्तिभ्यश्छन्दोमूर्तिरजायत ॥

कुमुदाद्यैश्च भूतेशाः सर्वैः पारिषदैः सह । पादतश्चानिरुद्धस्य समभूवन्सहस्रशः ॥१४५॥
 सहस्रशीर्षचरणहस्तनेत्राद्भुताकृतेः । अनिरुद्धाज्जगज्ज्ञे स्वाङ्गदेव यथाक्रमम् ॥१४६॥
 ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तोऽनिरुद्धाख्यो निजाङ्गतः । मुक्तादिन्म्रं च वह्निं च छन्दांस्यङ्गानि
 यद् तथा ॥ १४७॥ ॥

जनयामास संलीनाश्चतुर्थांशो हरेरयम् । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि
 प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवा इति त्रयः । त्रिपाद्विभूतिराख्याता अमृता मुक्तिसेतवः ॥१४९॥
 अतो देवादिभिः पैत्रे ब्राह्मणा ब्रह्मकाङ्क्षिणः । त्रिपादं पुरुषं साक्षाद्यजन्ति मनसा धिया
 आत्मानमनिरुद्धेन ह्यभिन्नं चिन्त्य चेतसा । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण त्रिपादी पुरुषत्रयम् ॥
 पैत्रं स्थानं वैष्णवानामिदमेव परं मतम् । मार्गोऽयमचिरादिः स्यात्सुर्धलोक्तमुत्प्रेतं हि ॥
 मार्गेणानेन गच्छन्ति वैष्णवाः परमात्मनि । नान्यो लोके निवासाय श्रुतिरत्र सनातनी ॥
 कर्मिणां सूर्यपुत्रस्य लोकद्वारेण वै गतिः । वसुरुद्रादिरूपेण पैत्रं स्थानमथापरम् ॥
 वैष्णवानामनन्यानां वासुदेवमुपेयुषाम् । यजनं शुद्धरूपाणां केशवादिस्वरूपिणाम् ॥
 सर्वकर्मसु विघ्नेन्द्र सर्वायस्थानु नित्यशः । वैष्णवो न यजेद्व्यं चतुर्व्यूहात्परं मुने ॥१५६॥
 केशवादिममूर्तीनां पूजनं मुक्तये मतम् । स्वर्गादिदिव्यभोगानां मुक्तयेऽन्ये प्रकीर्तिताः ॥
 यद्यप्यन्यत्र लोकेऽस्मिंश्चतुर्व्यूहान्मनागपि । तथाऽपि नियमस्तावन्मतो मार्गद्वये द्विज ॥
 पादलीलाविमूर्तीनां सेवनं पादमुक्तये । त्रिपाद्विमूर्तीसेवा तु मुक्तये नात्रसंशयः ॥१५९॥
 त्रिपाद्विमूर्तिगा देवा विविक्ष्याऽऽत्मविभूतितः । महाभागवतैः पूज्याः शङ्खचक्रादि-
 धारिणः ॥ १६० ॥

अर्चिर्धूमविभागेन द्विधा मार्गो निरूपितः । अर्चिर्मागवतानां हि धूमाख्यः कर्मिणां
 मतः ॥ १६१ ॥
 धूममार्गेण द्विविधा गतिः प्रोक्ता मनीषिभिः । देवी पैत्रीति विख्याता देवी स्वर्गगतिः
 स्मृता ॥ १६२ ॥

अग्निव्यात्तादयो यत्र दिव्याश्च पितरो मताः । मोदन्ते विविधैर्धैर्मार्गैः पुत्रादिनिर्मितैः
 कर्मणा पितृलोके हि गतिः पैत्री ह्युदाहृता । ज्योतिष्टोमादिभिर्देवी गतिरुक्ताद्विजो-
 त्तम ॥ १६४ ॥

द्वादशं पुनरावृत्तियुतौ मार्गो सनातनौ । आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो यतः ॥
 अचिरादिगतानां हि वैष्णवानां हरिः स्थयम् । गतिः स्मृत्या विनिर्दिष्टा श्रुत्या चापि
 द्विजोत्तम ॥ १६६ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् । नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः
 सूर्यमण्डलमाधिष्य मित्वाऽऽवरणसंहतिम् । आप्लुत्य विरजातोये नित्यान्मुक्तान्समेत्य च
 स्वाधारं विरजं ब्रह्म गुणातीतमनामयम् । शुद्धं महाविमूर्तीशं वासुदेवाख्यमद्वयम् ॥
 प्राप्नुवन्ति महात्मानो महाभागवता द्विजाः । नावर्तन्ते पुनस्तस्मात्पन्था नान्योऽय-
 नाय च ॥ १७० ॥

एवं कर्मणि मन्त्रेषु वेदेषु यजनेषु च । सर्वात्मकेऽपि संप्राप्तो भेदः सर्वात्मना द्विज ॥
 प्राप्ये भोग्ये यतो भेदो नित्यानित्यविभेदतः । विवेकार्थं पुनस्तावदनिरुद्धो निरूप्यते ॥
 धीर्भूध्नो नयनात्सूर्यो मनसश्चन्द्रमा अपि । श्रोत्राद्विशो नमो नामेः पदभ्यां भूमिर-
 जायत ॥ १७३ ॥

प्राणाद्वायुस्तथाऽपानान्स्तुः केशात्तथाऽम्बुदाः । ऋत्वादिकालभेदाश्च कालश्चाभूत्तथा
 धियः ॥ १७४ ॥

घनस्पतय औषध्यो रोमकूपाद्विनिःसृताः । यज्ञाश्च जज्ञिरे तस्माद्बृहदो बहुदक्षिणाः ॥
 चातुर्थर्ष्यं क्रमाद्वक्त्रबाहूरुचरणोद्भवम् । एवं सृष्ट्या जगत्सर्वमनिरुद्धो जगत्तनुः ॥
 अयं जगज्जगन्नाम कार्यकारणयोर्मतः । अमेदो बोधितः सन्निर्बीजपादपयोरिव ॥ १७५ ॥
 ज्ञानबुद्ध्याद्यभेदेन पूजनं पुरुषस्य हि । निष्कामानां मुमुक्षूणामन्तःकरणहृदये ॥
 ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणमनुकालयमादयः । चतुर्व्यूहात्मकाः सर्वे ह्यनिरुद्धतनो स्थिताः ॥ १७६ ॥
 भेदेन सेविता भोगमा ब्रह्मभूषणं वदुः । राज्यं भूमं तथा चैन्द्रं प्राजापत्यं च वारुणम् ॥
 ज्ञानवैराग्यकैवल्यं प्रयच्छन्ति ह्यभेदतः । उपासितः पृथक्कृत्य ह्यनिरुद्धो निजायुधैः ॥
 भूषणायुधजालैस्तु परमैकान्तिनां गतिम् । प्रयच्छन्ति न संदेहो यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 पृथक्कृत्य स्वमात्मानमास्तेऽनन्तासनो हरिः । अनिरुद्धात्मको देवः श्रीभूमिभ्यां सह
 प्रभुः ॥ १८३ ॥

मध्ये क्षीरार्णवं श्वेतद्वीपारुखे हेमनिर्मिते । प्रासादे सेव्यमानश्च योगिभिर्विविधैरपि ॥
 चण्डाद्यैर्द्वारपालैश्च कुमुदाद्यनुजीविभिः । पक्षिन्द्रविष्वक्सेनाभ्यां सेव्यमानो मुदा-
 न्वितः ॥ १८५ ॥

श्रीवत्सवक्षा निष्पथीरजयः शाश्वतो ध्रुवः । अनिरुद्धो जगत्स्वांशैरिन्द्राद्यैः परि-
 पालयन् ॥ १८६ ॥

एवं सृष्टिर्द्विधा भिन्ना वैष्णवी ब्राह्मणीति च । वैष्णवी वासुदेवाद्या केशवाद्या
 प्रकीर्तिता ॥ १८७ ॥

अनिरुद्धात्मिका सृष्टिर्ब्राह्मी तत्र प्रकीर्तिता । नाभिपद्मसमुद्भूतो ब्रह्मा यत्र चतुर्भुजः
 अनिरुद्धो हि पुरुषो योऽयं नाभिसमुद्भवः । मरीच्याद्याः समभवन्सनकाद्यास्तु
 योगिनः ॥ १८९ ॥

क्रोधाद्वृद्धादपक्षाऽऽस्तंस्तेभ्यो जाताः सहस्रशः । प्राकृतेऽस्मिन्महाभाग संपूज्यास्तेऽपि
 भूरिशः ॥ १९० ॥

नानाकामपरैः पुंभिः समानीकृत्य विष्णुना । कामानवाप्य संसारास्त्रिवर्तन्ते न कहिं-
 चित् ॥ १९१ ॥

निर्हेतुककृपादृष्ट्या यमवेक्षेत माधवः । स एव निर्गुणो मार्गे परमैकान्तिनां गुणे ॥
 याति सर्वात्मना सर्वान्धर्मान्संत्वज्य वैष्णवः । अन्यदेवेन साम्यं च न्यूनत्वं परमात्मनः
 संत्वज्य सर्वशोधित्वमाप्तियाऽऽराधयेद्धरिम् । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं पालयन्वैष्णवोत्तमः ॥
 सात्वतान्ममनिर्दिष्टधर्मान्मागवतांस्तथा । उपास्यपरमैकान्तिमाधवासाद्य वैष्णवः ॥

मेमातिशययोगेन प्रद्युम्नादीनेवाप्य सः । वासुदेवमवाप्नोति यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 एवं धर्ममविज्ञाय मोहिता मायया हरेः । निन्दन्तु नाम ते मक्तान्पहसन्तु निरह्णुशाः ॥
 तेषां न सङ्गः कर्तव्यः परमैकान्तिभिर्नरैः । सङ्गादेव मतिभ्रंशो जायते नात्र संशयः ॥
 श्रीवत्स वेष्णवो धर्मस्तत्राप्येकान्तिनामयम् । न आव्यो नास्तिकानां च पे द्विपन्ति
 रमापतिम् ॥ १९९ ॥

प्रहृष्टो भगवन्धर्ममाकर्ण्य द्विजपार्थिवौ । द्वयार्थं चक्रतुस्तावद्विज्ञापनमताम्बितौ ॥ २०० ॥
 ततो नारायणो देवः करुणार्द्राक्षितेक्षणः । द्वयं च मन्त्ररार्जं च चरमं सूक्तयोर्द्वयम् ॥
 समादिदेश सार्थं च तयोर्दक्षिणाविधानतः । तदानीमेव संप्राप्तः शरीरे च रमापतिः ॥
 ध्यायेत् परया मक्त्या विना साधनकोटिभिः । अयमेव परो योगो यच्छक्त्या पुरुषं
 व्रजेत् ॥ २०३ ॥

ध्याने नारायणं धीक्ष्य श्रीवत्सादिविभूषितम् । सदा किशोरवयसं कोटिकर्पसुन्दरम् ॥
 सुस्वरूपावर्धिं दृश्यपद्मपञ्चनिभेक्षणम् । स्फुरद्विज्वालकन्यासवदनाम्बुजमद्वयम् ॥ २०५ ॥
 शिष्या भूम्या लीलया च नित्यमुक्तैरुपासितम् । आप्यं मोक्षं रक्षकं च यदेकं श्रुतिबो-
 धितम् ॥ २०६ ॥

तदेव ध्यानविषयं संप्राप्य द्विजसत्तमः । तत्रैवालकनन्दायास्तीरे नारायणाश्रमे ॥ २०७ ॥
 नृपश्च कौस्तुभालोकी द्वयं ध्यायन्समाहितः । मन्त्ररार्जं जपेत्तत्र चरमार्थं विचिन्तयन् ॥
 पठन्सूक्तं हरेर्नामसहस्रं प्रपठन्मुखात् । उद्वहन्सित्यसंबन्धमात्मनः प्रमुखा सह ॥ २०९ ॥
 विरहं चासहन्विष्णोर्विषयवक्षःस्थलरूप च । श्रीवत्सलक्ष्मण्युक्तस्य श्रीवत्साख्यो द्विजो-
 त्तमः ॥ २१० ॥

ध्यायमानो मुदा तत्र बहुकालं समास्थितः । विष्णुधर्माऽपि राजर्षिः कौस्तुभापार्थि-
 मानसः ॥ २११ ॥

तयोः सममवत्कालो यो लोकानां क्षयंकरः । श्रीवत्सकौस्तुभासक्तौ तत्प्रभामुपजग्मतुः ॥
 नारायणोपदेशेन तीर्थस्याम्मुनिवेषणात् । (*तेन कार्याणि सर्वाणि कारणे विविशुः
 स्वके ॥ २१३ ॥

एतौ देवि मम श्रीत्वा मामेव शरणं गतौ ।) शङ्खचक्रौर्ध्वपुण्ड्रादिधारणादर्थचिन्तनात्
 मत्प्रेमातिशयात्साष्टिं प्रयातौ परमोत्सवात् । इयं श्रीवत्ससामीप्ये या प्रभा ह्यवलो-
 क्यते ॥ २१५ ॥

या तु कौस्तुभसामीप्ये तदाकारा तु या प्रभा । तावेव द्विजराजानौ भवतीव मया धृतौ
 योऽयं मम तनौ भाति विशेषोऽब्धिसमुद्भवे । नित्यो वा मम भक्तो वा मद्योगं प्राप्य
 तिष्ठति ॥ २१७ ॥

क्व चायं प्राकृतो जीवो मायया मलिनीकृतः । केयं भक्त्याभिधा कृती यथाऽहं संपुटौ
 कृतः ॥ २१८ ॥

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यो नाहं साधनकोटिमिः । नाहं त्वां विसृजे भक्त्या षष्ठया धार-
याम्यहम् ॥ २१९ ॥
एष एष परोपाय उपायानां शतेषु च । परमैकान्तिमायेम यो मामेवं प्रपद्यते ॥ २२० ॥
एवं प्रबोधिता लक्ष्मीः पुरा मे पद्मसंभव । हास्येन स्मारिता भूयो न त्वं शोचितुमर्हसि
यदि ते मुक्तिकामोऽस्ति संसारात्कमलासन । तदा मच्छरणं याहि परमैकान्तितां मज्ज-
रूपं तु वैष्णवं कृत्वा तनुं संताप्य हेतिना । नैवातस्तनुर्ब्रह्मण्यतो मामुपयाति हि ॥
नास्त्रां द्वादशकं धृत्वा दिव्यसृष्टिं विचिन्तय । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
मदन्यार्हशेषोऽमूर्धनन्याहंसाधनः । न ते बन्धः प्रभवित्वा सत्यं सत्यं षडाम्यहम् ॥ २२५ ॥
मामुवाच ततो धर्मं निजं संस्कृत्य हेतिना । मुनयो निवसाम्यत्र वैष्णवं वेपमुद्ग्रहन् ॥
भयन्तोऽपि मद्देशाञ्जर्म भागवतं मम । प्रबन्धैः स्वैर्विनिर्माय मुमुक्षुशरणागतान् ॥
द्विशन्तु हेतिसंस्कारपूर्वकं विनिवृत्तये । सुदर्शनाभिधा गीता गेया सज्जनसंनिधौ ॥ २२८ ॥
पुण्यक्षं पुण्यवारे च पुण्यमासे तिथौ तथा । पुण्यतीर्थे विशेषेण द्वादश्यां भास्त्रयासरे ॥
वैष्णवैर्वैष्णवी गीता श्रीयत्सचरितान्विता । श्रोतव्या च तथा भाव्या जन्मवत्प्रविना-
शनी ॥ २३० ॥
वैष्णवाय प्रयच्छन्ति लिखित्वा पुस्तकं तु ये । ते वैष्णवा भविष्यन्ति परमैकान्तिनोऽ-
मलाः ॥ २३१ ॥
इति यः कथितं विप्राश्रितं ह्यात्मनो मया । किं भूयः श्रोतुमुत्कण्ठा मुनयो ज्ञान-
वार्धिनः ॥ २३२ ॥

इति श्रीबृहद्भक्तसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते तृष्ठाविंशोऽध्यायः पुरुषसूक्ताराधन नाम
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं प्रथमः पादः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—॥ १३५२ ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथम ऊचुः—

ब्रह्मञ्जरीवत्सचरितात्संदेहो विगतो हि नः । विना भागवतं धर्मं वैष्णवी दुर्लभा गतिः ॥
विष्णोः स्वरूपं लोके च वैष्णवं धर्ममुत्तमम् । गतिं विस्तरतो ब्रूहि मयास्तव पितामह
श्रीब्रह्मोपाच—

के ये विमातुं प्रभवन्ति विष्णोः स्वरूपलीलाविभवांस्तु लोके ।
तस्तम्म यो विश्वमिदं समस्तं पावेन चैकेन समस्तसत्त्वम् ॥ १ ॥
अहं पुरा नाभिसरोजजातो महाजलीषे श्वसनावधूते ।
न पत्र सूर्येन्दुहुताशना यो दिगन्तरं तान्ममयांचकार ॥ ४ ॥

अभूतपूर्वं परितो निरीक्ष्य तमश्चकम्पे मनसाऽहमेकः ।
 कोऽहं किमेतत्क च संस्थितोऽहं कस्याहमत्र प्रकरोमि किं वा ॥ ५ ॥
 एवं विचारेण चिरं विमुह्यंश्चेतन्यरूपोऽपि विमोहितोऽब्र ।
 अपश्यमत्यन्तविकासमादौ तिरस्कृतान्तदिनेशकान्ति ॥ ६ ॥
 हिरण्यमयं पङ्कजमप्रमेयं सहस्रपत्रं विकसत्सुकोशम् ।
 सकर्णिकारं सितवर्णमद्भुतं समस्तविश्वस्य निधानभूतम् ॥ ७ ॥
 विलोक्य पद्मं परितः प्रवृद्धं कुतोऽस्य मूलं किमिव व्यतीर्क ।
 निरीक्ष्य किंचिद्विपरं च तस्मिन्नहं प्रविष्टः परिलब्धमार्गः ॥ ८ ॥
 तस्मिन्गतोऽहं न दृष्ट्वा पारं नभे पुनर्निर्गनाय मार्गम् ।
 एकोऽहमब्जान्तरसंनिविष्टश्चिन्तामनस्तां मनसात्ववापम् ॥ ९ ॥
 प्रध्माभ्यतो मे निरसादनन्तः कालः कलाभिः कलयस्त्रनायुः ।
 अण्डं च हैमं विधृतं मुरारेर्सहोजसा तत्र ददर्श चैकः ॥ १० ॥

तदण्डं पञ्चभूतात्मभूतं शुद्धमतीकृतम् । तज्ज्ञेत्तुमसमर्थोऽहमासमानतयीक्षणः ॥ ११ ॥
 तदाऽहं देवपद्मस्य पुनर्नालमुपेयिवाञ् । तन्मार्गेण गतो भूयो ह्यपश्यं कंचिदद्भुतम् ॥ १२ ॥
 पुरुषं तत्र संसृतं नागमोगे निरामयम् । यस्मात्मी लोकपद्मस्य नाल एव निपोजितः ॥
 यस्य प्रकाशलेशेन नालरन्ध्रपर्वतिना । भातं कमलकिञ्चल्कपत्रकेसरयैभवम् ॥ १४ ॥
 काऽपि तत्रारुणापाङ्गा सुन्दरी रूपमञ्जरी । संमिलिता दिव्यवसना चम्बिकायुतशीतला ।
 प्रसुप्तपरिवारान्तामीपद्विकसितेक्षणा । लीलायाऽऽलीढहृदयां मातरं धीक्ष्य विस्मितः ॥
 सा मामुवाच जठरे मया पूर्वं चिरं धृतः । पुरुषानुमते भूयो विश्वसृष्टौ बहिष्कृतः ॥
 अनेन नालमार्गेण कथं पुनरिहाऽऽगतः । अजानन्नात्मनो योनिमिव मध्ये प्रधावसि ॥
 पद्मनामः पिता ह्येष तव पुत्र सनातनः । श्रवद्वन्द्वद्रष्टुकामोऽसि किमप्यन्यद्विलोकय ।
 संहृत्य लोकान्विश्वात्मा ह्यनिरुद्धसमुद्भवः । अनिरुद्धांशजो धीमान्पद्मनामः पुरातनः
 तदाऽहं कौतुकाकाङ्क्षी नमस्कृत्याऽऽददे वचः । मातरस्यान्तमभ्येतुं यामि मे देहि शास-
 नम् ॥ २१ ॥

विहस्य मामुवाचेदं गच्छ पुत्र यथासुखम् । गत्वाऽहं तत्र सुनयो न्यग्रोधं धीक्ष्य सस्मितः
 वटपत्रपुटे विष्टं पद्मनामं सपन्नगम् । कोमलाङ्गं श्रिया युक्तं बालरूपं चतुर्भुजम् ॥ २३ ॥
 यस्य नामिह्नेदं पद्ममद्भाक्षं भ्रमरोपमः । तत्रैकां सुन्दरीं दृष्ट्वा बद्धपाणिपुटां सतीम् ॥
 अथोचं तामुपेत्याहं काऽसि कल्याणि संनिधौ । कोऽयं च पुरुषः शेते वटपत्रे महाद्युतिः
 सा मामुवाच विकसद्ददना विश्वकारिणी । दुर्गाशक्तिः समाख्याता पादलीलाविहा-
 रिणी ॥ २६ ॥

नियोगात्पुरुषस्यास्य संलब्धबलपौरुषा । विष्णोः शक्तिर्महामाग नान्यं देवं मजाम्यहम्
 शक्याऽभिभवितुं नाहं केनापि पुरुषेण वै । महाविभूतिसंस्थस्य दुर्गभूता यसाम्यहम् ॥
 विना विष्णुपसादेन मामनादृत्य कर्मणा । लीलामूमिमवाप्नोति कोऽपि नैव जगद्यये ॥

नं चाहं परित्याकारा शैलकाननेमित्तयः । स्वशक्त्या सर्वतो व्याप्ता दुर्गामृताऽस्मि
वैष्णवी ॥ ३० ॥

अहं न्यग्रोधरूपाऽस्मि ह्यनिरुद्धांशजाऽनघ । पश्येनं तरुराजं च पुरःस्थं, कारणात्मकम्
यावन्ति वटपत्राणि कोटिशो विलसन्ति हि । तेषु सर्वेषु मत्त्वामी परमात्मा समाहितः
पुटपर्यङ्कसंयुता बालरूपाश्चतुर्भुजाः । ज्ञानरूपबलोपेताः पञ्चनामेति कीर्तिताः ॥ ३३ ॥
यथा त्वद्योनिमृतोऽसौ यस्य नामेस्त्वमभ्यगाः । एवमेतेषु सर्वेषु नाभिनालान्विलोक्य
तेषु त्वमिष ब्रह्माणः कोटिशो विचरन्ति हि । स्वस्य स्थस्य च नालस्य नान्तं गच्छन्ति
केचन ॥ ३५ ॥

मयैव ह्यावृताः सर्वे दुर्गया दुर्गरूपया । अभिमूयानिरुद्धं मच्छेपिणं परमेश्वरम् ॥ ३६ ॥
न गच्छन्ति त्रिपादस्थं बासुदेवं सनातनम् । यदि ते संशयो देव गच्छ चान्यत्र पश्य च
यत्र यत्र महाबाहो गमिष्यसि विद्वक्षया । पुरुषेण सहैवं मां दुर्गाख्यं परिपश्यसि ॥ ३८ ॥
एकैवाहं महामाग कोटिब्रह्माण्डवेष्टने । एकेनाहं च देवेन रक्षिता बहुरूपिणा ॥ ३९ ॥
अन्याश्च शक्तयस्तस्य कोटिशः प्रभवन्ति हि । दुर्गाख्ये कर्मणि तथा दुर्गैकाऽहं प्रतिष्ठिता
ये मामुपासन्ते लोका दुष्करेष्वपि कर्मसु । तेषां पादविभूतिस्थं कार्यं सर्वं करोम्यहम् ॥
जगत्सर्वं नियोगो मे ब्रह्मन्मगवता कृतः । तदधीनाऽस्मि तच्छक्तिः शक्ताऽहं नातिवर्ति-
तुम् ॥ ४२ ॥

अमाकृतविहारस्थाः शक्तयः कमलोद्भव । उपासांचकिरे विष्णुं कोटिशस्तदनुज्ञया ॥
हृत्पुक्तोऽहं गतोऽन्यत्र वटपत्रे प्रहृष्टधीः । एकाकिनं बालरूपमपश्यं पुरुषोत्तमम् ॥ ४४ ॥
पादस्पाङ्गुलमावाय विचन्तं सुन्दरस्मितम् । तमादातुं ममेच्छाऽमृद्वालं ज्ञात्वा महर्षयः ॥
तावन्मां वारयामास दुर्गा देवी समेत्य च । नेयं लीला मयद्योग्या बीजमृतान्पसंतुते ॥
अस्या अन्तमनालोच्य कथमन्यामुपेप्ससि । नाधिजग्मुः परे पारं ब्रह्माणः कालचालिताः
एवमुक्तोऽहमवदं त्वमेका व्याप्य संस्थिता । प्रदर्शय महामाये स्वरूपे पुरुषस्य ते ॥ ४८ ॥
अन्तर्हिता तद्वा देवी सकाशमगमं शिशोः । तेनाहं स्वास्पमार्गेण ह्यन्तर्नीतोऽस्मि
चकिणा ॥ ४९ ॥

अवारजलधी तत्र कोटिशो वटपादयाः । कोटिशः पुरुषास्तत्र वटपत्रनिवासिनः ॥ ५० ॥
कोटीतां वटवृक्षाणामनन्तपुटतल्पगाः । अनन्ताण्डसमाधाराः कोऽवधारयितुं क्षमः ॥
दुर्गाभिर्दुर्गमास्ते तु सर्वे सत्यमनोरथाः । विस्मृतोऽस्मि स्थिकां योनिं यामपोह्येह चाऽऽ-
गतः ॥ ५२ ॥

यस्य नाभिसमुद्भूतनालगर्मकृत्वालयः । कासौ स पुरुषः साक्षादनिरुद्धात्मकः परः ॥ ५३ ॥
कं च सा सुन्दरी देवी नीलोत्पलविलोचना । कं च सा दुर्गमा शक्तिर्ययाऽहं विनिवा-
रितः ॥ ५४ ॥

एवं चिन्तयमानस्य पुरतो भग्न सुन्दरी । आविर्धंमूय दुर्गाख्या दुर्गमा सर्वदैवतैः ॥ ५५ ॥
ब्रह्मन्नासादितं पुंसो वैभवं किमियत्तया । निवारितो मया पूर्वं वचो मे नावधारितम् ॥
स्थामिनो भग्न लीलेयं पादरूपा महात्मनः । निगृहीता न केनापि त्वाद्विधैरवलोकिता ॥

न मायया भ्रमश्चैव स्वप्रवक्तृमलोद्भव । अनन्तानन्तरूपेण शक्तिश्चैषा रमापतेः ॥ ५८ ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । स एव पुरुषः साक्षादाधारः पुरुषोत्तमः ॥
 अनाविर्ध्वंष्यवी चैषा पादलीलाऽवधार्यताम् । अधिज्ञातेति यज्ज्ञानं तज्ज्ञानमिह कथ्यते
 मया ज्ञातमिति ज्ञानमज्ञानं कमलोद्भव । अज्ञानेनाऽऽवृतो जीवो मुह्यत्येवेति मे मतिः
 संप्रार्थ्यश्चैव पुरुषः प्रकृतिं गन्तुमात्मनः । विजिज्ञासामीति धियं विनिवर्तय सर्वतः ॥
 एवमुक्तोऽनया देव्या बद्धाञ्जलिरहं पुनः । स्वाभिमानं परित्यज्य वमापे शरणं गतः ॥
 तस्मिन्नेव महावृक्षे प्राप्नो वक्त्राद्विनिर्गतः । अपश्यं वटपत्रस्थं सदुर्गं पुरुषं परम् ॥ ६४ ॥
 शरीरान्मुनयस्तावत्सुन्दर्यौ मम निर्गते । विलीना नयने चैका हास्ये चैका परात्मनः ॥
 संशयो मे महानासीन्मुनयः समवेक्ष्य ते । दुर्गा विहस्य मामाह किमर्थमनुशोचसि ॥ ६६ ॥
 अयं तु पुरुषः साक्षाद्वटपत्रपुटे स्थितः । शक्तयो बहवः सन्ति तत्रामू च विनिर्गते ॥
 हास्यरूपेण वदने लीलाख्या वसति प्रभोः । ध्यामोहिनी महाशक्तिः सहासे नयनाम्बुजे
 लीलया विधृतस्थं तु पारं गन्तुं मनोऽकरोः । मया निवारितो नूनं न दुष्टः कम-
 लोद्भव ॥ ६९ ॥

मोहिण्या मोहितस्थं तु विस्मृतो योनिमात्मनः । प्रविष्टेऽमू शरीरे ते यावन्न शरणं गतः
 मदाज्ञया प्रपन्नस्य शरीरात्ते विनिर्गते । द्रुतं ते स्वाश्रयं प्राप्ते प्रभोः प्रीतिं विधाय च ॥
 एवं ज्ञानादयोऽनन्ताः शक्तयः पूर्णरूपतः । महाविभूतिलीलायां पादे पादेन संस्थिताः
 कृतं कर्म करिष्यामो वयमत्र तदाज्ञया । हरिर्यथा यथा स्वांशैराविर्भूतस्तथा वयम् ॥
 एक एव पुरैवाऽऽसीद्व्यो नारायणः स्वयम् । स्यांशैरशेषैः संपुक्तो नामरूपक्रियोज्झितैः ॥
 एवं रमा महाशक्तिः शक्तीनां परमाय[हि]सा । तस्यामेव वयं सर्वा लयं यामो युगात्पये
 विलीना हृदये तस्य या रमेत्यभिधीयते । ययाऽयं रमते नित्यं तस्मादेवा रमा स्मृता ॥
 यायन्तश्चेतना मायाः प्रसिध्यन्त्यादिसंभवे । अचेतनसमालीढाः प्रलीपन्ते निजामनि ॥
 वयं च त्वमिमे सर्वे स्यांशैः शुद्धैर्बलीमसैः । सर्वं नारायण इति परिशिष्येत नापरः ॥
 यथा वटप्रवालानि स्कन्धशाखाः फलानि च । अदृश्यान्पेव तिष्ठन्ति धीजे बीजस्वरू-
 पतः ॥ ७९ ॥

सिसृक्षया पुनस्तस्य रमा क्रीडनकात्मिका । मूढ्या च लीलया साकं मित्रा भवति
 पद्मज ॥ ८० ॥

मूमिराधाररूपा हि लीलाकेल्पद्वुरोदयम् । करोति सततं विष्णोर्नयनाङ्गणनर्तकी ॥ ८१ ॥
 रमा तु सर्वरूपेण समस्ताश्रितशक्तिभिः । विनोदयति मूर्ध्नि परिपूर्णोऽनपायिनी ॥
 भविष्यति रमेवैका कीर्तिकान्त्यादिरूपिणी । सरस्वत्यादिरूपेण तथा मत्स्यादिरूपिणी ॥
 बाह्या गौरी गिरा देवी सीता सत्या च रुक्मिणी । सत्यमामा धरारूपा लीला गोपमुता
 मवेत् ॥ ८४ ॥

अहनप्यनयोर्दासी केल्यावरणरूपिणी । महिषादिमहारूपान्नाशयिष्येऽसुरान्ग्रहून् ॥
 यदाऽयं पुरुषः पूर्णो वसुदेवाद्भविष्यति । मारापनोदनार्थाय मुरकार्यचिकीर्षया ॥
 तदाऽहं नन्दमार्यायां यशोदर्या महाबला । मोहनाय भविष्यामि त्वमाज्ञास्यसि भूपशः ॥

ब्रह्माण्डानामनेकेषां सृष्टानां कमलोद्भव । सर्वत्र वटरूपेण ह्यनिरुद्धसमुद्भवा ॥ ८८ ॥
 तिष्ठामि दुर्गरूपेण दुर्गमाऽहं दुरात्मनाम् । निदानं भगवद्भक्तैः परमैकान्तिनां सुरम् ॥
 मत्परा तु परा लीला ह्यसंख्याता न संशयः । नित्यमुक्तजनैः सेव्या तत्र शक्तिर्न वै मम
 वैकुण्ठाधीश्वरी देवी लक्ष्मीर्नित्याऽनपायिनी । सा समाराधिता नूनमंशेन कमलाऽपि
 वा ॥ ९१ ॥

नारायणेन सहिता तदुक्तांगमचिन्तया । पादलीलां परित्यज्य गुणत्रयविवर्जितम् ॥
 मुक्तः स तु महालीलारसं जानाति नापरः । यथा विश्वसुखं कोऽपि मासृते नाधिग-
 च्छति ॥ ९३ ॥

एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । अहं च नालमार्गेण कर्णिकायामुपस्थितः ॥
 एवमेव महालीलो भगवान्मूतमाचनः । वक्तुं ब्रह्मं च विज्ञातुं न शक्यः कोटिजन्मभिः ॥
 मुनयो षीजमूर्ते हि स्वरूपं कारणात्मकम् । कथंभूतं च वक्ष्यामि यदि वो मनसो रुचिः

इति श्रीबृहस्पतिविराजो द्वितीयपादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः ॥ १४४८ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

संस्कृतोऽहं यदा विभ्राः परमैकान्त्यसिद्धये । तदा मामवदद्विष्णुः स्वरूपं मेऽनुचि-
 न्त्य ॥ १ ॥

चिन्तयानः स्वरूपं मे मां परं सर्वकारणम् । अग्रेति पुरुषो नूनमात्मानमजमव्ययम् ॥
 तदाऽप्युच्छमहं तस्य स्वरूपं ब्रह्मलक्षणम् । यत्प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारवर्त्मनि ॥

श्रीनारायण उवाच—

आनन्दलक्षणं ब्रह्म मत्स्वरूपमविक्रियम् । क्लेशादिभिरसंस्पृष्टं निष्क्रियं निर्विकल्पकम्
 अद्वैतमनसच्छिन्नं स्वसंवेद्यं निरञ्जनम् । सुसूक्ष्मं स्ववशं स्वैरं स्वयं ज्योतिरनादिमत् ॥
 ध्रुवमेकं सदानन्दस्वरूपं सर्वगं धरम् । गतागतविनिर्मुक्तं वासुदेवाह्वयं प्रभु ॥ ६ ॥
 श्रुत्वेदं संशयमना भूयः संप्रवृत्तवानजम् । सर्वगं च धरं चेति निष्क्रियं निर्विकल्पनम् ॥
 कथं स्पन्दवतो रूपं विरुद्धं प्रतिमाति मे । निष्क्रिये गमनं कुत्र धारणं निर्विकल्पने ॥

श्रीनारायण उवाच—

अहं तु परिपूर्णात्मा परिच्छेदविवर्जितः । परिच्छिन्नं मया सर्वं द्वितीयं यद्विलोक्ष्यते ॥
 मयैव शेषरूपत्वादहमेव तदेव च । तत्तदाकारतस्तत्र तत्र चान्यत्र संस्थितः ॥ १० ॥
 अचञ्चलो यथा चन्द्रो व्योममण्डलमास्थितः । चलद्भिर्जलदैर्बलैश्चलन्निव यथा भवेत् ॥
 मच्छरीरतया सर्वं श्रुत्या स्मृत्या विनिश्चितम् । सामानाधिकरण्यं तु तत्कृतं मयि भासते ॥
 तत्सुहृदा तत्प्रविश्याहं सर्वनामतया स्थितः । अतो मां सर्वगं ब्राह्मः सर्वं च मयि संस्थि-
 तम् ॥ १३ ॥

मदायत्तस्थितित्वाच्च मच्छरीरतया विधे । अहमात्मतया धर्ता सर्वस्यास्य महामते ॥
विष्टम्बाहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । सेतुर्विधृतिरित्येवं श्रुतिस्मृत्ययबोधितः ॥
न तदस्ति विना यस्यान्मया भूतं चराचरम् । अतो मां धारकं प्राहुः सतरङ्गमिवाम्बु-
धिम् ॥ १६ ॥

दृश्यमानमिदं सर्वं चेतनाचेतनाञ्चितम् । अदृश्यरूपमासाद्य कारणे मयि संस्थितम् ॥
अक्षरं लीयते तावत्तमसीति श्रुतिर्जगौ । तमः परास्मिन्मप्येव नाहमन्यत्र कुत्रचित् ॥
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति मनागपि । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वमिदं जगत् ॥
दृश्यरूपतया सर्वं काष्ठादग्निरिवोत्थितम् । नामरूपक्रियामिश्रं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
मृद्येव सूक्ष्मरूपेण निर्विशेषतया स्थितः । विशेषरूपेण यथा मृद्येवोन्मज्जते घटः ॥ २१ ॥
सघटाऽपि महीं पूर्वं निर्घटा ह्यनुभूयते । पञ्चादघटेन संयुक्ता सविशेषा प्रतीयते ॥ २२ ॥
एवं विकल्पहीनोऽपि सविकल्पो मयाम्यहम् । आधारोऽहमशेषस्य सर्वावस्थास्थि-
तस्य च ॥ २३ ॥

मप्येव निर्विकल्पपरं सविकल्पत्यमीक्ष्यताम् । घटधीजे घटो ब्रह्मन्मीक्ष्यते नापि धीक्ष्यते ॥
सर्वं कार्यं मयि व्यक्तमव्यक्तं कारणे मयि । सर्वमेवाहमेवं च न बाह्यमहमेव च ॥ २५ ॥
सर्वाधारतया ब्रह्मन्नहमेकोऽद्वयः परः । मदकायनतः सर्वमहमेव न संशयः ॥ २६ ॥
द्वैतं नास्तीति बोधेन मनसो द्वैतनाशनम् । एतदन्तो हि संसारो ब्रह्मन्नेवं विचारय ॥
प्रमयं सर्वभूतानामीश्वरं पुरुषोत्तमम् । स्वभाषनिर्मलं नित्यं निस्तरङ्गं निराकुलम् ॥ २८ ॥
निर्गुणं तं गुणातीतं सगुणं सर्वकामदम् । हीनवर्णैरसंसेव्यमीक्षमाणैरतर्कितम् ॥ २९ ॥
मुनयः पुनरेवाहमपृच्छमकुतोमयः । संदेहममजत्किय जायते कोऽपि मानुषः ॥ ३० ॥
गुणातीतं हि सगुणं कथं भवितुमर्हति । हीनवर्णैः कुतोऽसेव्यं कथमन्यैरतर्कितम् ॥

श्रीनारायण उवाच—

स्वभाषनिर्मलत्वं मे स्वरूपमयधारय । कदाऽपि प्रकृतेः सङ्गान्मालिन्यं नोपजायते ॥
अंशात्मकस्य मे ब्रह्मन्गालिनांशे तु वै पुनः । मालिन्यं जायते योगादिति मे निश्चयः
मिय ॥ ३३ ॥
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । प्रकृतेः कार्यभूतानि मनः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥
तान्यात्मत्वेन गृह्णाति मालिन्यादिति कथ्यते । अनात्मत्वेन जानाति यदा सोऽपि
मदात्मकः ॥ ३५ ॥

निर्मलो भवति ब्रह्मन्पथाऽहं पुरुषोत्तमः । मत्प्रसादादहं तावदात्मैषां नित्यनिर्मलः ॥
कदाऽपि मलसंयोगो वियोगो नापि मे भवेत् । चिदचित्यकृतौ यद्यप्यन्तर्यामितया
स्थितः ॥ ३७ ॥

लीलार्थमयतारादौ यद्यप्यनुकरोम्यहम् । अनुग्रहीता जानन्ति मामेकं ज्ञानविग्रहम् ॥
मलिनं मां विजानन्ति मलिना मम मायया । तेषां न सङ्गः कर्तव्यो मदीयमोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ३९ ॥

कदाऽपि प्रकृतेः सद्गो मोहकः स्यान्न वै मम । मत्त एव प्रभवतः स्मृतिज्ञानव्यपोहने ॥
 स्वभावनिर्मलोऽहं वै सर्वावस्थामु पश्यज । अंशो मे जायते ब्रह्मन्नवस्थान्तरमागिह ॥
 वन्धावस्थाकृतं तत्र मालिन्यमनुभूयते । अहमज्ञो ब्रह्मणश्च संसारी सुखदुःखमाह् ॥
 ब्रह्मैवास्मीति बोधेन तत्सादृश्यमुपेत्य सः । निर्मलो भवति ब्रह्मन्मत्तेजो ह्यमलं महत् ॥
 द्विविधेऽपि ममैवांशे संसारो ह्यवलोक्यते । लोकं वृद्ध्वा तु चैकत्र ध्यामोहादेकतो मतः ॥
 अवतारस्वरूपे तु लोकादृष्ट्या न मोहतः । जीवरूपे ममैवांशो मोहतः परिकीर्तितः ॥४५॥
 अंशयोगेन मय्येवं संसारं श्रुतिकृज्जगौ । स्वभावनिर्मलत्वं हि मतं व्यापकं द्वयोः ॥
 अनंशभूते पूर्णे तु परमात्मनि शेषिणि । स्वभावतो न मालिन्यं शेषयोर्नापि तत्त्वतः ॥
 तरङ्गभूतपोरितदंशयोः पुरुषोत्तमः । पृथक्स्वान्निस्तरङ्गोर्मिः संसाराच्च निराकुलः ॥४८॥
 समष्टिदृष्टिदेहत्वान्मानं मे प्रतिमासते । उभयोरात्मभूतत्वाग्निगुणं मां प्रचक्षते ॥ ४९ ॥
 सत्त्वादित्रिगुणः प्रोक्तो जीर्वांशः सगुणो मतः । मोक्षेऽपि निर्गुणं सोऽपि गुणातीतो ॥
 यदुच्यते ॥ ५० ॥

अहं तु निर्गुणो नित्यं प्रकृतेः सद्गवर्जनात् । प्रपन्नस्य ममांशस्य गुणत्रयविमोचकः ॥
 निर्गुणो मम हाब्दोऽपमंशव्यापकं मतः । नित्यानन्तगुणैः पूर्णः सगुणोऽहं परात्परः ॥
 एकस्यैव ममांशस्य गुणव्यामोहतो जगत् । द्वितीयस्यान्यदृष्ट्या तु मासते नापि बन्ध-

नम् ॥ ५३ ॥

सगुणानां मर्दशानां गुणित्वविनिवृत्तये । निर्गुणोऽपि मर्दशोऽन्वो गुणवानिव मासते ॥
 हीनवर्णैर्ज्ञानशून्यैरसेव्योऽहं न संशयः । विधा भिन्नं स्वरूपं मे न जानन्ति कदाचन ॥
 पूर्णरूपमविज्ञेयं ज्ञेयं शब्दानुमानतः । आधारभूतं सर्वपामाधेयानां चतुर्मुख ॥ ५६ ॥
 सर्वतोऽन्यतमश्वातः सर्वज्ञत्वेन बाध्यते । पूर्णरूपक्रियाभिश्च सर्वेभ्यो ह्यतिरिच्यते ॥५७॥
 अस्त्वाधारतया ब्रह्मज्ञानमिव्यक्तकल्पनम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेर्बलात् ॥
 सदेव ब्रह्म विज्ञेयं गुरुशास्त्रोपदेशतः । अनधीतात्मशास्त्राणां हानानां सुगतिर्मता ॥५९॥
 स्वगताशेषसंयुक्ती नानाधेयगुणादिभिः । प्राकृताप्राकृतो देवः सर्वरूपो बभूव ह ॥
 द्वितीयं ज्ञानमाख्यातं सर्वं विष्णुमयं जगत् । ध्यक्ताधेयविशिष्टं हि तृतीयमवधार्यताम् ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपेण परित्राणाय वै सताम् । स्वानुकूलपुष्पामेकविमयेन समन्वितम् ॥
 आविर्भूतं स्वरूपं मे ह्यहमेवाच्युतं परम् । मदीया एव जानन्ति ज्ञानिनो मदनुग्रहात् ॥
 यस्मिन्नुपस्तधियो मूढा वैरिणोऽपि चतुर्मुख । मद्गतिं प्राप्नुवन्तीह सर्वशास्त्रेषु दिग्विडम् ॥
 ब्रह्मात्मकं जगत्सर्गं कारणे जगद्गमकम् । कार्यं ब्रह्म महामाग सेव्यं सर्वात्मना बुधैः ॥
 कार्यकारणरूपेण ब्रह्मैकं हि द्विधा स्थितम् । ज्ञानशून्यैरगम्यत्वात्कथं सेव्यं भवेदिह ॥
 अन्यैर्मुमुक्षुभिस्तात ब्रह्म सेव्यमार्तकितम् । गुरुशास्त्रोपदेशेन संशयस्योपसंक्षयात् ॥
 अध्वेयं ध्येयमाश्चर्यमयाढ्यनसगोचरम् । पाद्गुण्यविग्रहं सर्वशक्तिस्वाश्रयसंज्ञितम् ॥
 ह्ययत्तयाऽनमिध्येयं ध्येयं यस्त्वस्ति वेदनात् । अदृश्यानेकविषयं निर्विशेषं स्वयं च तत् ॥
 विशेषं न ततो भिन्नं निर्विशेषं न तद्भवेत् । विशेषादपरो यस्माद्विजातीयस्वभावतः ॥
 अतोऽस्य ज्ञानमाश्चर्यं वक्तुर्ज्ञातुः स्वरूपतः । विज्ञायाऽऽत्मन्यशेषेण मूकत्वं बहत्तः

सुखम् ॥ ७१ ॥

तदुक्त्वाऽन्यद्वक्षी नैव वदेत्सैव तु पण्डितः । तमास्वाद्य समस्तानां रसानामयनं परम् ॥
नाऽऽस्याद्वेत् मतिमान्मायिकं क्षणममृणम् । अवाच्यं वाच्यतां प्राप्तं वाच्यं याति

ह्यवाच्यताम् ॥ ७३ ॥

कार्यं च कारणे ब्रह्मस्तत्त्वं तद्वधार्यताम् । काष्ठाद्युपाध्यमायेऽपि लोहपापाणकादिषु ॥
प्रकाशदाहसंयुक्तो वह्निस्तिष्ठति नो हिमम् । निरुपाधिकसत्ताऽपि स्वभावाद्न विविच्यते
स्वाश्रयं बह्वगुणस्याप्तं सर्वशक्तिस्वभावतः । अजस्वभावं ब्रह्मोक्तं ब्रह्मैश्वर्यं मनीषिभिः ॥

कदाचिद्वाच्यतां याति कदाचिद्यात्यवाच्यताम् । प्रकृतेर्गुणसंयोगाद्वाच्यत्वं प्रजायते ॥
नैकरूपमनित्यं तज्जहदित्युच्यते विधे । बृहत्त्वादिगुणोपेतं सत्यं यज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ७८ ॥

सर्वज्ञं सर्वशक्तेतत्सर्वैश्वर्यसामन्वितम् । नित्यासाधारणानेकविशेषेण समन्वितम् ॥ ७९ ॥

सविशेषमिह प्रोक्तं ध्येयं ब्रह्मन्मनीषिभिः । अनित्यप्राकृतानेकविशेषेण समन्वितम् ॥ ८० ॥

सविशेषमिह प्रोक्तं तद्ध्येयं योगवर्तकैः । तेनेवं निर्विशेषं हि निर्धर्मकमनामयम् ॥ ८१ ॥

काष्ठादियोगजं पद्मेर्वाहकत्वं यथा मयेत् । अहेयं ज्ञानभैश्वर्यं सर्वशक्त्यादिकं च तत् ॥

कारणे सत्स्वरूपेण निर्विशेषं विचिन्त्यताम् । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म सन्माद्यं निष्कलं विधे

निरञ्जनं निराधारमद्वयं तमसः परम् । सत्त्वादिकगुणैर्युक्तं पावलीलाविहारिणम् ॥ ८४ ॥

सगुणं परमात्मानं वैराजादिकसंज्ञितम् । रूपं ममेतत्कल्याणं मच्छरीरतया विदुः ॥ ८५ ॥

आत्मानमेकमात्मस्थमजहत्स्वगुणान्वितम् । ते प्राप्नुवन्ति मामेव मद्भक्त्या कमलोद्भव

सगुणोपासनं तादस्ताधनं निर्गुणस्य च । विविच्य सर्वतोरूपं दिव्यमूषणवाहनम् ॥ ८७ ॥

दिव्यायुधधरं दिव्यं नित्यमुक्तनिषेवितम् । दिव्यसद्गुणसंयुक्तं दिव्यलोकनिकेतनम् ॥ ८८ ॥

महाविभूतिनेतारं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । स्वरूपमिदमेवैकं मम नित्यमकर्मकम् ॥ ८९ ॥

ज्ञानमकरपेकसंप्राप्यं महिलासनिकेतनम् । परमेकान्तिनां प्राप्यं सत्त्वद्वयमयं परम् ॥

ये मजन्ति महात्मानो मामेकं प्रविशन्ति ते । बद्धानां प्राकृतं स्थानं प्रकृत्येकगुणोद्भवम्

मयेवाधिष्ठितं तात त्वन्मुखैर्गुणनायकैः । ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः सृष्टिस्थित्यन्तकारिभिः ॥

मद्व्यूहांशसमुद्भूतैर्मत्प्रसादासथैर्मयैः । यथा च महिहारोऽयं प्राकृतेर्महदादिभिः ॥ ९३ ॥

तथा दिव्यपदे ब्रह्मस्रप्राकृतविभूतिभिः । ममेव केवलं तद्वि लीलानिलयमुत्तमम् ॥ ९४ ॥

न प्राकृतजनानां च भोग्यमिन्द्रादिसेविनाम् । मत्साहचर्यमिह याता निवृत्तगुणवृत्तयः ॥

भक्त्या मे ज्ञानिनो ब्रह्मन्समायान्ति ममाऽऽलयम् । समानभोगविमया जगद्धापार-

यजिताः ॥ ९६ ॥

मुक्ता मदात्मका ब्रह्मन्यद्वये नियसन्ति ते । दिव्यादिव्याश्रयो ब्रह्मन्नात्मभूतो द्वयोरहम् ॥

अद्वयं स्वाश्रयं ब्रह्मन्स्वरूपं मेऽनुचिन्तय । भगवान्वासुदेवेति परमात्मेति ये हरिः ॥ ९८ ॥

विष्णुनारायणश्चेति ब्रह्मेति श्रुतयो जगुः ॥ ९९ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे विष्णुस्वरूपवचनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ १५४७ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मन्तेऽहं प्रवक्ष्यामि कृपया लोकनिर्णयम् । यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापादिमुच्यते ॥
आत्मैकः परमात्मैकः पुरुषो द्विविधो मतः । आत्मा मच्छेषभूतोऽसावहमेव न संशयः ॥
सच्चिदानन्दरूपोऽयं नित्यदुःखस्वभावतः । परतन्त्रोऽणुरूपश्च व्यापकश्च प्रकाशतः ॥३॥
मासको ह्यचितः स्वस्य चितोऽपि मम बल्लभः । अहमस्मीति बोधेन ज्ञानरूपोऽवधार्य-
ताम् ॥ ४ ॥

जानामीति प्रयोगेण ब्रह्मज्ञानगुणः स्मृतः । जीवोऽयं द्विविधस्तावदक्षरक्षरभेदतः ॥५॥
क्षरः प्रकृतिसंयोगाद्बुद्ध इत्युपचर्यते । अक्षरः प्रकृतेर्मुक्तो मुक्त इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥
प्राकृतो योऽहमित्युक्तो भावो लोकतया स्मृतः । सर्वं हि प्रकृतेर्जातं सर्वत्रैव विलोक्यते
प्रकृतेर्योगतो ब्रह्मन्प्राकृतोऽसौ भवो मम । अतः प्रकृतिर्लोकोऽयं विज्ञेयः प्रथमं विधे ॥८॥
ब्राह्मणादिकवर्णोऽहं शरीरस्यानुयोगतः । लोकोऽयमपरो ब्रह्मस्तुतीयो ह्याश्रमामिधः ॥
यद्यदुत्पद्यते ब्रह्मन्यायतन्त्रावतिष्ठते । सकलः स हि वै लोकः सूक्ष्महृद्याऽवलोक्यताम् ॥
कर्मणां तारतम्येन प्रकृतेः परिणामतः । यो यो भावः प्रसिध्येत जीवलोकः स एव हि ॥
पातालतलमारभ्य ये लोकाः सप्त कीर्तिताः । बिलस्थास्तामसास्ते तु जीवकीडनभूमयः ॥
स्वर्लोकश्च ततः श्रोको यन्नेन्द्रादिविभूतयः । सात्त्विका निवसन्तीति नम्या राजस-
तामसैः ॥ १३ ॥

स्वर्गादपि महर्लोको जनलोकस्तपस्ततः । सत्यस्तदुपरि ब्रह्मन्यत्र त्वमपि तिष्ठसि ॥
स्वर्गस्थानां नमस्यास्ते महारादिनिवासिनः । मायिकेषु ममैवेषा ज्ञेया लोकचतुष्टयी ॥
वैष्णवानां निवासाय यावत्तव लयो भवेत् । निर्मितं शुद्धसत्त्वेन गुणेन प्रकृतेर्मया ॥

ब्रह्मोवाच—

भगवन्भूतमव्येष लोकाः प्रकृतिसंभवाः । क्षरजीवविहारार्थं सप्त शोक्ताः क्रमात्पुनः ॥
अन्तरा यत्प्रमाणाश्च यादृशा यदधिष्ठिताः । भूर्लोकः कथितो यावत्प्रमाणोत्प्रेषविस्तरैः
सरिच्छैलवनोद्देशवर्षसागरराजभिः । तावत्सर्वं समाचक्ष्व विभूतिस्ते रमापते ॥ १५ ॥
भुवर्लोकस्य किं मानं शक्या ते विधृतो हि यः । त्वयि मूत्रे सितं सर्वमात्मा त्वमसि
सर्वशः ॥ २० ॥

स्वर्गादीनां स्थितिं ब्रह्मंस्त्रिषदैकपदस्य ते । लोकं विज्ञातुकामोऽस्मि तव सिद्धान्त-
वर्त्मना ॥ २१ ॥

श्रीनारायण उवाच—

भूर्लोकादप्यधस्ताद्वि लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः । तेषां नामानि मयांदा ह्यन्तरालेन
वच्यमहम् ॥ २२ ॥
अतलं प्रथमं तस्मादधस्तु पितलाह्वयम् । तृतीयं तु तलं ज्ञेयं चतुर्थं तु गमस्तिमम् ॥
पञ्चमं महदाह्वानं सुतलं षष्ठमीरितम् । पातालं सप्तमं यत्र मत्कला विश्वधारिणी ॥

सप्ततिस्तु सहस्राणामुच्छ्रायः कथितो मया । दशसाहस्रमेकैकं तलं भवति पद्मज ॥
 शुक्लकृष्णाऽरुणा पीता शर्करा रोम्यकाश्चनी । भूमयो यत्र सन्त्यङ्ग वरप्रासादशोमिताः ॥
 तत्र दानवदैतेयजातयश्च सहस्रशः । सन्ति मोगसमाविष्टाः स्वर्गादप्यधिकश्रियः ॥
 मक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं स्वादिष्टं गुणवत्तरम् । मणीनां दीप्तयो यत्र बाधन्ते ध्वान्तसंह-
 तिम् ॥ २८ ॥

नार्को न चन्द्रमास्तत्र जनैराकाङ्क्ष्यते कश्चित् । विहारभूमयो यत्र सरित्कासारवापिकाः ॥
 स्वर्लोकादतिरम्याणि पातालानि भवन्ति हि । अपवर्गमुखं यत्र नेच्छन्ति मनसाऽपि हि ॥
 पातालानामधस्तात्तु सहस्रेषु प्रजापते । त्रिंशत्संख्येष्वतीतेषु योजनानामहीश्वरः ॥
 आस्ते संकर्षणः साक्षात्कर्षको ब्रह्मृक्ष्ययोः । सात्वतीया मह्यभागा मदीया यमुपासते ॥
 यस्याऽऽननात्समुत्पन्नः शिवः संकर्षणात्मकः । यस्य मूर्ध्नि मही ब्रह्मन्सशैलवनकानना ॥
 राजते पुष्पमालेय मद्यपानलसद्वृशः । सहस्रशिरसि व्यक्तस्वस्तिकामलभूषणः ॥ ३४ ॥
 फणामणिसहस्रेण यः सदा द्योतयन्दिशः । सर्वान्करोति निर्वीर्यान्हिताय जगतोऽसुरान् ॥
 मदाधूर्णितनेत्रोऽसी यः सदैवैककुण्डलः । उपास्यते स्वयं कान्त्या दारुण्या चैव
 मूर्तया ॥ ३६ ॥

कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विद्यानलशिखोज्ज्वलः । संकर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यासि
 जगद्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वयं शय्यास्वरूपेण धत्ते मां रमया सह । अतलाविषु विज्ञेयाः क्रमात्तामसयोनयः ॥
 बालो हरौ बलिश्चैव मयः क्रोधवशो गणः । पणयो वामुकिश्चैते बिलेषु निवसन्ति हि ॥
 एषामाधारभूतोऽहि भगवान्शेषसंज्ञकः । स्थानान्येतानि गच्छन्ति पुण्यशीला हि
 जन्तवः ॥ ४० ॥

पापिनां निरयस्थानं निबोध कमलासन । मूमेरधो जलादूर्ध्वं दक्षिणस्यां दिशि
 स्थितम् ॥ ४१ ॥

स्थानं पितृगणानां च ह्यग्निष्वात्तादयश्च ते । साधयन्ति हितं स्वानामात्मयोगसमा-
 धिना ॥ ४२ ॥

कर्मणा पितृलोको हि श्रुतिरेषा सनातनी । तत्रैव पितुराजो हि यमो वैवस्वतः स्मृतः ॥
 आज्ञया मे महामाग निरयान्संपश्यच्छति । धर्मरूपेण पुण्यानां यमरूपेण पापिनाम् ॥
 स्थानं शुभाशुभं धत्ते धर्माणां तारतम्यतः । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो रौरवः सूकरस्तथा ॥
 रोधस्तलो विनशनो महाज्वालस्तथैव च । तथा कुम्भोऽथ शबलो विमोहन इति
 स्मृतः ॥ ४६ ॥

रुधिरान्धो धैतरणी किमिशः किमिभोजनः । असिषत्रवनः कृष्णो लालामक्षश्च दारुणः ॥
 तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यघःशिराः । संदंशः कुम्भसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ॥
 श्वभोजनोऽम्बुपातश्च शूलभोतोऽथ कण्टकः । सूचीमुखो दन्दशूकः क्षारकर्म एव च ॥
 रक्षोगणाशनस्तात पर्वताधर्तनस्तथा । इत्येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५० ॥
 गच्छन्ति पापिनो ज्ञानं विष्णुधर्मविवाजिताः ॥ ५१ ॥

मुनय ऊचुः—

कर्मणा येन ये यान्ति यां यां निरययातनाम् । तत्तर्ह्य सम्यगाचक्ष्व यथा नारायणा-
द्भूतम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच—

स्वस्वरूपमविज्ञाय द्वैविध्यं जायते नृणाम् । कामस्य ब्रह्मतां यान्ति देवानां ब्रह्मतामुत ॥
अनिर्जितेन्द्रियाः कामवशगाः पापकारिणः । तामिस्रादिमहाघोरनिरपेषु वसन्ति हि ॥
स्वाचारनिरता देववशमाः पुण्यकारिणः । ते वै स्वर्गादिमोक्षेषु निवसन्ति यथासुखम् ॥
अहं ममेति ये दुदृष्ट्या भूतेषु द्रोहकारिणः । परवित्तमथापत्यकलत्राणि हरन्ति च ॥
बन्धास्ते कालपाशेन यमदूतैर्दुरासदैः । स्मृतिर्न यच्च यान्त्येते तामिह नरकं चिरम् ॥
वञ्चापित्वा परान्वस्तु वारान्वा पुरुषास्तथा । मुह्ये स चान्धतामिसे पात्यते मृशदारुणे ॥
कुटसाक्षी तथा सम्यक्पक्षपातेन यो वदेत् । अनृतं वक्ति यो मोहात्स नरो ऽयाति

रीरवम् ॥ ५५ ॥

ध्रुवर्हा पुत्रहन्ता च गोघ्नश्च कमलोद्भव । यान्ति ते नरकं रोधं सद्यः श्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च सूकरम् । प्रयान्ति नरकं यश्च तैः संसर्गमुपेति वै ॥
राजन्यवैश्यहन्ता वै तथैव गुरुतल्पगः । करोति कर्णिनो यस्तु यश्च खड्गादिकृन्नरः ॥
प्रयान्ति ते विनशने नरके घोरदारुणे । स्नुषां सुतां चाभिगामी महाबाले निपात्यते ॥
तत्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभट्टाश्च यः । अवमन्ता गुरुणां यो यश्चाकोटा नराधमः
वेदद्रूपयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्वाचे यान्ति शबलाभिधम् ॥
चौरौ विमोहयति यो मर्यादाद्रूपकश्च यः । रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाक्षी गरुदस्तथा ॥
सूची माहिषकश्चैव पर्वगामी च यो नरः । अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामदाहकः ॥
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये । मण्डहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥
देवद्विजपितृद्वेषी रत्नद्रूपयिता च यः । स याति कृमिमक्षे वै कृमिशेषदुरिष्टकृत् ॥
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । रेतःपानादिकर्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशीचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । पितृदेवानिधौन्हित्वा यश्चाश्नाति नरा-

धमः ॥ ७१ ॥

लालामक्षे स पातुग्रे शरकर्ता च दारुणे । वेगिण्यवहं चैको याति सृष्टान्नमुह्ननरः ॥
शौवभक्तो मृगव्याधो घन्दिज्वाले पतत्ययम् । यति तत्रैव सततं यः श्वपाकेषु
वह्निदः ॥ ७३ ॥

असत्यतिग्रहीता तु नरके पात्यधोमुखे । अयाज्ययाजकः सत्रे तथा नक्षत्रसूचकः ॥७४॥
मतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । संवैशयातनामध्ये पततस्तावुमावपि ॥७५॥
लाक्षार्मासरसानां च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तथैव नरकं द्विजः
दिवा स्वप्नेषु स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः । अवीचिनरके यान्ति येऽनृतौ गृहमेधिनः ॥
पुत्रैरभ्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । अम्बुपाते निपात्यन्ते तेऽम्बुन्यपहरन्ति ये ॥

शूलसूत्रैश्च ये जीवान्व्यथयन्ति प्रलोभनेः । क्रीडार्थं तेऽमिनीयन्ते शूलप्रोते मयावहे ॥
 याम्यास्तु कर्पयन्तीति पादुकायानहारिणः । मेदन्तो वाक्शरैर्मम कण्टकेषु च संक्षिपन् ॥
 योऽभिभूत्य घनी विप्रं तिरश्चीनेन चक्षुषा । न प्रयच्छति दुर्मेधाः स सचीमुखगो भवेत् ॥
 उद्वेजयन्ति ये जीवान्दन्दशूका इषापरे । ते दन्दशूके गच्छन्ति यमदूतैर्निपातिताः ॥८२॥
 हीना घर्णादिना ये च उत्तमान्विद्यया युतान् । क्षारकर्दमके यान्ति ये न मन्यन्ति
 निष्पयाः ॥ ८३ ॥

कार्यमुद्यम्य ये मूढा नरमेधेन पर्यणि । रसोगणाशने यान्ति यजन्ते मांसभोजिनः ॥८४॥
 मनोरथान्विनिघ्नन्ति वृथा नृणां तु ये नराः । पात्यन्ते पर्वताद्भूषो नीयन्ते च पुनः पुनः ॥
 एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । ये च दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥
 अशुभस्य गतिश्चैषा ह्युभयोर्ध्वं प्रकीर्तिता । गतिर्भागवती या तु सा प्रोक्ता प्रकृतेः पुरा
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे लोकावयवेऽयोलोककथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १६३५ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

कर्मणां गतयो विप्रा मया नारायणाच्छ्रुताः । भूर्लोकं च प्रवक्ष्यामि नारायणमुखाच्छ्रु-
 तम् ॥ १ ॥

नारायणस्तु मामाह भूर्लोकस्य तु विस्तरम् । कथयामि महाभाग यत्राहं चक्रमे गतिम् ॥
 मच्छरीरतया पद्यप्यहमेव व्यवस्थितः । तथाऽपि भूतले ब्रह्मन्पृथग्भूय व्यवस्थितः ॥३॥
 अवतारास्तु जीवानां तारणाय मया कृताः । भूर्लोकं ते च सर्वे वै मयादां पालयन्ति हि
 चतुरस्राऽभवद्भूमिः पञ्चाशत्कोटियोजनैः । विस्तीर्णां सर्वतो दिक्षुद्यानं वै कोटियोज-
 नम् ॥ ५ ॥

द्वीपानि सप्त सन्त्यत्र तावन्तो जलराशयः । बलपानीव ते सर्वे भूमेरुपरि वेदिताः ॥ ६ ॥
 जम्बूद्वीपश्चक्रौशकौशकद्वीपं तथाऽपरम् । शाल्मली पुष्करं नाम सप्तमं जलधीञ्छृणु ॥
 लवणेश्वरसो पश्चान्मेरेयं तदनन्तरम् । सर्पिर्वधि पयस्त्वन्यस्ततः शुद्धोदकं स्मृतम् ॥८॥
 जम्बूद्वीपं तु भूमध्ये लक्षयोजनविस्तृतम् । तावद्भूक्षाराम्बुधिस्तत्र ततो द्वीपान्तरं शृणु ॥
 उत्तरोत्तरमेकैकं द्विगुणायामविस्तरम् । द्वीपानि षट्समुद्राश्च द्युपरिष्टाच्चतुर्मुख ॥ १० ॥
 द्वीपं जम्बूसमाख्यातं विमजे नवधा पुनः । मागे तु मध्यमे मेरुच्छ्रापे लक्षसंमितः ॥
 योजनानां क्षितेरन्तर्मग्नः षोडशसंख्यया । चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैर्बहिरुच्छ्रितः ॥
 द्वात्रिंशश्च सहस्राणि योजनानां च विस्तृतः । मूर्ध्नि देशे च विज्ञेयः सर्वतः कनकाचलः
 भूयश्च कर्णिकाकारः संस्थितः कमलाद्भव । हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चास्ति दक्षिणे ॥
 नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च पर्वता उत्तरे त्रयः । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथाऽपरे ॥

दशांशेन यतो लीनाः समुद्राम्बुनि पञ्चज । सहस्रद्वितयोच्छ्वासास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥
 भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यमेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥ १७ ॥
 रम्पकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानुहिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १८ ॥
 नवसाहस्रमेकेकमेतेषामन्तरं विधे । इलावृतं च तन्मध्ये सीवर्णो मेरुर्दक्षिणतः ॥ १९ ॥
 मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ २० ॥
 विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वं तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥
 विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्थितः । चत्वारः पादपास्तत्र ब्रह्मकेतुवदुच्छ्रिताः ॥
 कदम्बो मन्दरे ज्ञेयो जम्बवाण्यो गन्धमादने । विपुले पिप्पली योधिः सुपार्श्वे वट-
 वृक्षकः ॥ २४ ॥

एकादश समायामाः पादपाः सुरसत्तम । जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूनामहेतुः प्रयुज्यते ॥
 जम्बाः फलानि हृष्यन्ते महागजसमानि च । पर्वते पतितानां च रसेन हि सरिद्धरा ॥
 जम्बूनाम्नी समाख्याता पीता तत्तीरवासिभिः । जरां स्वेदं च दौर्गन्धपमिन्द्रियाणाम-
 पादवम् ॥ २७ ॥

हन्ति रोषसि तन्नीरं वायुना क्षोपितं च यत् । जाम्बूनवं तद्भवति सुवर्णं सिद्धसूप-
 णम् ॥ २८ ॥

मद्राक्षं कल्पमाख्यातं मेरोः प्राच्यां चतुर्मुख । पश्चिमं केतुमालाख्यं तयोर्मध्य इला-
 वृतम् ॥ २९ ॥

वर्तं चैत्रार्धं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे मेरोर्वर्तं नन्दनमुरारौ ॥ ३० ॥
 तथा सारांसि चत्वारि मेरोः पूर्वादपि क्रमात् । अरुणोदं महामङ्गं तत्सितोदं च मान-
 सम् ॥ ३१ ॥

शीताम्भश्च मुकुन्दश्च कुररी मातृपर्वास्तथा । वैकङ्कनामा पञ्चैते विज्ञेयाः केसराचलाः ॥
 त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकाङ्गयः । निपथः पञ्चमश्चैते दक्षिणे केसराचलाः ॥
 शिलिरासोऽथ वैद्युर्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखाश्चैते पश्चिमे केसराचलाः ॥
 शङ्खकूटोऽथ श्रपमो हंसो नागस्तथाऽपरः । कालञ्जरश्च पञ्चैत उत्तरे केसराचलाः ॥
 मेरोरनन्तराङ्गेषु द्वौ द्वौ च परिकल्पितौ । पूर्वोदिक्रमयोगेण तन्मध्येऽथ महापुरी ॥
 विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वं तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥
 जठरो देवकूटश्च पर्वतायुग्मागतौ । अष्टादश सहस्राणि योजनानि स्थितौ हि तौ ॥
 पृथुं दुह्नौ द्विसहस्रं तथाऽन्यौ दक्षिणां धितौ । पवनः पारिजातश्च केलासकरवीरकौ ॥
 पश्चिमं चोत्तरे च व त्रिशूङ्गमकराविति । मध्ये तत्र महामाग ब्राह्मी मेरोश्च मूर्धनि ॥
 चतुर्भिर्दशभिश्चैव सहस्रैर्योजनेर्मिता । तस्याः समन्ततः पुर्यां इन्द्रादीनां पथार्कनम् ॥
 इन्द्राग्निपमनेर्ऋत्यवरुणः । लिखक्षपाः । ईशश्चाष्टौ समाख्याताः पुरीणामधिपा इमे ॥
 पुरी मयवतो ज्ञेया नाम्ना चैवामरावती । तेजोवती तथाऽऽरुण्यां याम्यां सयमनी

मता ॥ ४३ ॥

रक्षावती राक्षसी तु यन्म्रावत्यथ वारुणी । चापार्गन्धवती स्याता सौम्या ख्याता महो-
 दया ॥ ४४ ॥

पशोवती भवस्योक्ता केसराचलभूमिषु । तामहैश्वर्यसंपन्ना विष्णुना कलया वृताः ॥
 भित्त्वाऽण्डमण्डलं गङ्गा मगवत्पादसंभवाः । दिवः पतन्ति परितो ब्रह्मणः सदनस्य हि ॥
 सीता चालकनन्दा च चक्षुर्मद्रा च वै कमात् । पतन्ति नाममेवेन दिग्भेदेन चतुर्मुख ॥
 सीताऽन्तरिक्षगा पूर्वं शैलान्निष्क्रम्य निम्नगाः । याति पूर्व्वेण वर्षेण मद्राश्वेन च संज्ञया ॥
 प्रविष्टा सागरमुखं दक्षिणेन तथाऽध्वना । मारतं वर्षमभ्येति शैलान्सतमुखी ततः ॥
 द्वितीयाऽलकनन्दाऽम्भोनिधिं त्रैलोक्यपावनी । चक्षुस्तु पश्चिमाच्छैलान्केतुमालं प्रयाति
 हि ॥ ५० ॥

तेनैव धारिणिं याति निम्नगा सरितां पतिम् । अनीलनिषधायामौ माल्ययङ्गन्धमादनौ ॥
 अतीत्य वर्षमम्भोधिमेति योषिद्यथा पतिम् । मद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरुन् ॥
 मध्ये तयोर्मैरुक्षैलः कर्णिका पङ्कजे यथा । मारतं केतुमालं च मद्राश्वं कुरुनामकम् ॥
 पद्माणि लोकपद्मस्य मर्यादा शैलतो बहिः । देवकूटश्च निषधो दक्षिणोत्तरमापती ॥
 मर्यादापर्वतो ज्ञेयो कैलासो गन्धमादनः । अशीतिपोजनायामौ पूर्वापरमहोदधौ ॥
 निषधः पारियात्रश्च निषधावधिममृती । मेरोः पश्चिममूमागे पूर्वात्तरधरी स्मृती ॥
 त्रिशङ्खो जातुधिश्वैवमुत्तरो वर्षपर्वतो । पूर्व्वपश्चिमगावेतावर्णचान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ५७ ॥
 इत्येते पद्मज प्रोक्ता मर्यादागिरयस्तव । पर्वतानामवस्थानमानन्त्यान्न प्रपञ्च्यते ॥ ५८ ॥
 शैलानामन्तरद्रोण्यः सेव्यन्ते सिद्धचारणैः । अन्यैश्च पुण्यकृद्भिश्च वैत्यदानवकिन्नरैः ॥
 भीमा ह्येताः कृताः स्वर्गा दुर्लभाः पापकर्मभिः । ज्ञानमूर्तिर्हयग्रीवो मद्राश्वे वसति
 स्वयम् ॥ ६० ॥

वर्षेषु मूर्तयो विष्णोर्मर्यादापर्वतेषु च । वसन्ति लोकरक्षायै नानारूपविशेषतः ॥ ६१ ॥
 यानि किंपुरुषार्थानि वर्षेष्वेतेषु सन्त्यज । निरातङ्काः प्रजाः शश्वन्न शोको न भयं तथा ॥
 न पिपासा बुभुक्षा च नोद्वेगो नाऽऽयुषः क्षयः । सन्ति तेषां सहस्राणि वर्षाणि द्वौ च
 विंशतिः ॥ ६३ ॥

आयुर्न तेषु देशेषु भीममम्भो न वर्षति । एतेषु नर्तुमेदोऽस्ति न कालो युगमेदवान् ॥
 सदा कृतयुगः कालो वर्तते चतुरानन । धर्मश्चतुष्पात्सकलो ध्यानमेवार्चनं हरेः ॥ ६५ ॥
 पर्वताः सरितश्चापि सन्ति तत्र पुराणि च । ग्रामाश्च सन्ति बहवः स्वधर्मनिरताः सदा ॥
 ब्राह्मणा भूमिपाश्चैव प्रजापालनतत्पराः । स्वे स्वे कर्मण्यभिरताश्चानुर्वर्ण्यमवास्थितम् ॥
 चानुराश्रम्यमप्येवं यथोक्तमवतिष्ठते । आ दाक्षिणात्यादम्भोधेरा शैलाश्च हिमालयात् ॥
 देशोऽयं मारतं वर्षं भूरेषा कर्मिणां नृणाम् । योजनानि सहस्राणि नैवविस्तारं उच्यते ॥
 स्वर्गापवर्गफलदं कर्म कार्यं नृणामिह । सह्यो महेन्द्रो मलयः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । अतः संभाष्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयन्ति च ॥
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा विधे । इहैव क्रियमाणस्य कर्मणो नरकं फलम् ॥
 वर्षेष्वन्येषु सर्वेषु केवलं मुच्यते फलम् । इहैव चानुराश्रम्यचानुर्वर्ण्यव्यवस्थितिः ॥ ७३ ॥
 कृतादियुगमेदानां चतुर्णामिह संभवः । दानं यज्ञं तपो मर्त्याः परलोकफलाधिनाः ॥ ७४ ॥

इह कुर्वन्ति यज्ञेशं यजन्ते पुरुषोत्तमम् । श्रेष्ठं तज्ज्ञारतं वर्षं सर्ववर्षेषु संमतम् ॥ ७५ ॥
 फलार्थिनः कामयन्ते कर्मभूमिजनिं बुधाः । सहस्राणि तथैवास्मिन्दिव्यानिनि सदनानि च
 नद्यः सहस्रशः पुण्या आस्ते च पुरुषः परः । नद्यस्तु पर्वतोदमुता लोके सन्ति सहस्रशः
 मुख्यास्तासु महाभाग नामतः प्रवदाम्यहम् । गिरयः पावनाः सन्ति ब्रह्मन्नन्ये कुलाच-
 लात् ॥ ७८ ॥

मेनाको मङ्गलप्रस्थश्चिकूट ऋषमस्तथा । ऋष्यमूकः कोष्टकश्च श्रीशीलो वारिधारकः ॥
 द्रोणऋक्षो देवगिरिश्चित्रकूटोऽथ रैवतः । गोवर्धनोऽहमेवात्र नीलोऽपि मम विग्रहः ॥
 गोकामुखोऽथ ककुभो हरिकील इति स्मृतः । कामाक्षी वेङ्कटादिश्च मद्रूपः पापनाशनः
 शतदुधन्वभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारियात्रोद्भवा मुनेः ॥
 नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसंभवाः
 गोदावरीमीमरथीकृष्णावेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥
 कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामाशेषकुल्याद्या महेन्द्रमवाः स्मृताः ॥
 अपिकुल्याकुमायाद्याः शुक्तिमत्पादसंभवाः । त्रिसामाशेषिकुल्याद्याः सन्त्यन्याश्च सह-
 स्रशः ॥ ८६ ॥

कलिङ्गनगसंमृता कालिन्दी लोकपावनी । क्रीडार्थं मम देवेश नित्यं तत्र वसाम्यहम् ॥
 तथैव सरयूः पुण्या यत्र कुत्रावगाहिता । विशेषेण मम क्षेत्रे त्वयोध्यायां मनीषिभिः ॥
 क्षेत्राणि भारते वर्षे पुर्यश्च बहुशो विधे । ज्ञानध्यानजपाभ्यासान्मत्प्रामिर्नत्र निश्चिता ॥
 मद्भाति सर्वपापानि राति मे प्रेमवारिधिम् । चकास्ति चक्रविस्तारे भत्प्राप्तिर्भाववेदिका
 मधुरेति पुरी रम्या पुण्यारण्यविभूषिता । गुप्तोऽहं निवसाम्यत्र श्वेतह्रीपाभिधे यथा ॥
 कदाऽपि कृतिनां प्रीत्यै द्वापरान्ते विशेषतः । भाग्युक्तं भावये ब्रह्मन्कल्पे कल्पे तवाऽऽ-
 ज्ञया ॥ ९२ ॥

तत्र घृन्दावनं नाम भक्तैलिनिलयं मतम् । घृन्दाभिधानया भक्त्या भूर्तिमत्या निषेवि-
 तम् ॥ ९३ ॥

निगूढमनवद्यं मे लीलाया प्रियया सह । निवसामि महाभाग परमानन्दसंयुतः ॥ ९४ ॥

विमुक्तिनाम्नी जननी तथा क्रोडीकृतोऽस्म्यहम् । सुपुत्रायां विहारो मे ब्रह्मज्ञानीहि

विना ज्ञानं विना ध्यानं विना चेन्द्रियनिग्रहम् । विमुक्तिर्वसतां तत्र किं पुनस्त्यजतां

तनुम् ॥ ९६ ॥

ब्रह्मोवाच—

भगवन्कौतुकं मह्यं प्रतिभाति वचस्तव । कथं घृन्दावनं नित्यं कलिभूतं तव प्रभो ॥ ९७ ॥
 का घृन्दा का विमुक्तिस्तु परमानन्दसंज्ञकः । कोऽयं कमलपत्राक्ष का लीलाख्या च घृन्दी
 का सुपुम्ना त्वया प्रोक्ता मुक्तिर्निवसतां कथम् ॥

श्रीनारायण उवाच—

॥ ९८ ॥

निगुणापास्तु लीलाया यद्यप्यन्तो न विद्यते । आविर्भावस्तिरोभावो ह्यस्ति केनापि
 हेतुना ॥ ९९ ॥

गोलोकगोकुलोद्भूतश्चेतद्वीपाविकेलिवत् । नित्या सूक्ष्मस्वरूपेण कल्पान्ते चापि धर्तते ॥
ये जीवाः कृपया विष्णोर्वीक्षिताः सुरसत्तम । वसन्ति रसमार्गीषा नित्यलीलाभिका-
ङ्क्षिणः ॥ १०१ ॥

तेषामाराधनार्याय प्राप्यमोगतया स्थितः । भगवान्निजरूपेण कोटिमन्मथमन्मथः ॥
रसमार्गेण ये देवमीक्षन्ते परिशीलितुम् । तेषां भूमापपि निजं स्थानमाविष्कृतं मया ॥
सुदर्शने महाचक्रे मायामयनिवारके । दुर्लभे साधनैरन्धैर्विना प्रेमाभूतीपधम् ॥ १०४ ॥
स्थानेऽपि परमेकान्तप्रेमनिर्भिन्नचेतसाम् । निवासाय सदा यत्र किशोरो नित्ययौवनः ॥
सदा रासरसाविष्टो घेणुवाद्यधरो हरिः । मयूरपिच्छामरणः कोटिकर्द्वरमुन्दरः ॥ १०६ ॥
गीयमानो मुदा युक्तो नित्यमुक्तवधूजनैः । सेविताङ्घ्रिसुधासारो नित्यानन्दगुणाम्बुधिः
सर्गादौ परमं ज्योतिः स्थानन्दैकनिकेतनम् । एकमेवाद्वितीयाख्यं सदैव पदशोधितम् ॥
निजाधारं निजामास्रमवाह्यानसगोचरम् । निस्तरङ्गाम्बुधिरेव निजानन्दनिकेतनम् ॥
नान्तरं न बहिस्तत्र नाम्बरं नावनीतलम् । कारणं सर्वसत्त्वानां निधानं धीजमव्ययम् ॥
लीलेच्छादिसदायुक्तं दिव्यानन्तगुणास्पदम् । संकल्पमकरोत्तत्र कदाऽपि परमं महः ॥
एकेन त्रिगुणां भाषां तस्माक्षिर्गमयन्बहिः । बद्धानां सुखमोगाय लीनानां प्रकृती
पुरा ॥ ११२ ॥

द्वितीयेन विमुक्तानां नित्यानां नित्यलीलायाः । गुणैकनिलयां नित्यां शक्तिं निर्गमयन्बहिः
ज्ञानानन्दमयी साक्षादेकरूपा निरामया । त्रिगुणप्रकृतेर्भिन्ना निर्गुणा प्रकृतिसिखयम् ॥
ब्रह्मैव सगुणा साक्षादानन्दरसदायिनी । प्राकृतावरणाद्धिक्ते दिव्याकाशे परात्परे ॥
सृष्टिं वितनुते स्वस्य दिव्यामलरूपिणीम् । यस्यामानन्दनिलयः साक्षादुपनिपत्तनुः ॥
रमते रमया साकं नित्यं मुक्तेरुपाश्रितः । नात्र कालगतिः साक्षाद्विच्छेदा परमात्मनः ॥
निर्माय द्विविधं सर्गं प्राकृताप्राकृतं हरिः । पुनः संकल्पबन्धेन्या वीक्षितः श्रीनिकेतनः ॥

श्रीदेव्युवाच—

अतिदूरतरं दिव्यमवाह्यानसगोचरम् । धाम ते परमेशान नित्यानन्दमनश्चरम् ॥ ११९ ॥
अविदित्वा सुखं चास्य प्राकृतस्य कथं रुचिः । स्वामिन्नृत्यत्यते जन्तुनित्यलीलासुखा-
म्बुधौ ॥ १२० ॥

त्वयि सर्वं रमेशान श्रूयते दृश्यते च यत् । विलीनं जायते सर्वं यद्योसीद्व दिनान्त्यये ॥
त्वदधीनमिदं सर्वं चिदाचिच्छन्दसंज्ञितम् । उद्धोषयसि सर्वाणि त्वमेव पुरुषोत्तम ॥
उन्मज्जनमज्जदेवैतन्नैकरूपेण तिष्ठति । त्वमेकरूपः स्वायत्त आत्मभूतः सनातनः ॥ १२३ ॥
यथाऽप्राकृतमेवदमतीत्य तव विष्टरम् । समामाति महाराज नात्रेदमलद्युते ॥ १२४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

त्वमप्येतन्न जानासि नित्ये कमलसंभवे । रहस्यं पश्य यल्लोके प्राकृतेऽपि प्रकाशितम् ॥
एवं प्रजल्पतस्तस्य कर्पूरक्षोदपाण्डुरा । मुन्द्री दक्षनयनादुदतिष्ठत्सयाविह ॥ १२६ ॥

वृन्दशो रसिकान्नीत्वा विलीनान्प्राङ्मुनिजानने । तामुवाच रहो देवो विहस्य जलजे-
क्षणः ॥ १२७ ॥

संविशस्व महामागे प्राकृते मम वेश्मनि । नीत्वा मदनुरागार्थं विलीनांस्त्वपि सुन्दरि ॥
त्वं तु वृन्दाभिधा मक्तिं वृन्दशस्त्वमुपाश्रिता । विनोदाय मम प्रीत्या वनरूपं त्वमावह ॥
यथाऽत्र त्वं भवां लोके तिष्ठसि प्राणवल्लभे । तथैव प्रतिभासेन स्वांशेन प्रविशस्व गाम् ॥
इयं च विरजा देवी वैकुण्ठद्वारवाहिनी । सूर्यमार्गेण निर्याता जम्बूद्वीपं विशेषतः ॥
कलिन्दगिरिमासाद्य कालिन्दी नाम निम्नगा । अभिपिञ्चतु ते वीथीमरविन्दजलैर्मुदा ॥
सुपुम्नेव द्वयोर्मध्ये दैधे पित्र्ये च वत्सन्ति । विमुक्तवपुषां नेत्री गोलोके मम वेश्मनि ॥
इदया सूर्यरूपिण्या देवलोकं न संशयः । पितृलोकं पिङ्गलया कर्ममार्गेण याति हि ॥
योगेन न्यस्तदेहानां देवयानेन गच्छताम् । सुपुम्नार्यां प्रविष्टानां मक्तानां वैष्णवी
गतिः ॥ १२९ ॥

यमुनेयं सुपुम्नेव संलज्जा मम मन्दिरे । अद्भया सेवनादस्या जनो मल्लोकमाप्नुयात् ॥
एष बाऽप्राकृतो रत्नराशिर्गोवर्धनाभिधः । अंशेन मद्विलासार्थं या तु देवत्वमाप्नुयात् ॥
नासाया मध्यभागोऽयं सुपुम्ना यत्र तिष्ठति । अंशेन मद्विलासार्थं या तु देवी सरिद्धरा ॥
यस्या विलोकनात्सद्यो रसास्वादोऽभिजायते ॥ १३३ ॥
रसिकानां विनोदार्थं शारदी चन्द्रिका शुभा । सदैकरूपा विशतु दिव्या किरणचामरेः ॥
मुक्तिं विना न मन्नातिः सा तु मक्त्यैकसंभवा । सा तु वृन्दे त्वया नेया परानन्देन
संयुता ॥ १४१ ॥

भक्तिस्त्वं वनरूपेण यशोदा मुक्तिरूपिणी । नन्दोऽयं परमानन्दो ह्याधिर्मवतु भूतले ॥
नाऽऽविर्भावस्तिरोभावो नित्याया वनसंपदः । आविर्भावस्तिरोभावो ह्यस्यापास्तु युगे युगे
रूपं लीला समीपस्था सदानन्दस्वरूपिणी । स्वांशेन शक्तिभिः साकं या तु वृन्दावने
वने ॥ १४४ ॥

लीलया लालितोऽहं च करिष्येऽस्या विनिश्चितम् । स्वतन्त्रोऽपि समर्थोऽपि सर्वशोऽपि
निरन्तरम् ॥ १४५ ॥

लीलामेवानुवर्तिष्ये लीलामङ्गोऽन्यथा भवेत् । लीलामपराधं तु नाऽऽद्रिपन्ते मनी-
षिणः ॥ १४६ ॥

लीलासङ्गं न त्यजामि न मां लीला विमुञ्चति । अहं लीलामयः साक्षाल्लीला देवी तु
मन्मयी ॥ १४७ ॥

यावन्ति मम रूपाणि लीला तावत्स्वरूपिणी । नानाभिधानैरन्यत्र राधा वृन्दावने
वने ॥ १४८ ॥

अपराधैश्च लीलायाः पूजनं मम जायते । क्षत्रियाणां यथा युद्धे सायकैर्मम पूजनम् ॥
लीला लीलां न संधत्ते निरानन्दस्तदा ह्यहम् । निर्मितेयं मया शक्तिर्लीलार्थं चैव
केवलम् ॥ १५० ॥

करोमि लीलया सर्वं प्राकृताप्राकृतं जगत् । तिष्ठामि लीलया युक्तो निरुद्धोऽपि सदा
ह्यहम् ॥ १५१ ॥

सूक्ष्मरूपेण मां लीला कदाऽपि न विमुञ्चति । स्थूलरूपेण मामेकमुपास्ते सर्वकर्मसु ॥
योऽहं सा मम लीला तु या लीला सोऽस्म्यहं पुनः । अन्तरं नैव पश्यामि यथा वै शेष-
शोपिणोः ॥ १५२ ॥

नित्याश्च शक्तयो ह्यस्या ललिताद्याः सुमङ्गलाः । अष्टौ नित्यविहारस्य रसज्ञाः कीर्तु-
कोज्ज्वलाः ॥ १५४ ॥

आविर्भवन्तु लीलायां सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः । आसामपि परा ह्यष्टौ प्रत्येकैकं व्यव-
स्थिताः ॥ १५५ ॥

चतुःषष्टिर्मुदा युक्ता हायमायविचक्षणाः । नित्यज्ञानकलाभिज्ञा याद्यामिनयनिष्पन्नाः ॥
योश्चनारम्भललिताङ्गन्यः श्रीमत्यः श्रीपरिग्रहाः । तवाऽऽज्ञामनुयतिन्यो लीले सन्तु सह-
स्रशः ॥ १५७ ॥

मया सह विनोदार्थं पेयामस्ति मनोरथः । तेषामिह समायासो नित्यं वृन्दावनेऽस्तु हि ॥
द्विपरार्थवसानोऽयं कालः स्वावयवैरिह । नैव शक्तोऽभिभवितुं नित्यलीलारसोत्सवम्
यथा वैकुण्ठमक्तानां श्वेतद्वीपनिवासिनाम् । ययोवस्थाकृतो भेदो नैव द्वेपाद्विषयम् ॥
जरामरणदोर्गन्धस्वेदवीर्यादिसंक्षयः । तयाऽत्र द्विपरार्थान्तमेकरूपत्वमेव हि ॥ १६१ ॥
वृश्पादृश्यविभेदेन लीला मे द्विविधा त्वियम् । अवृश्पा त्वेकरूपेण सुवर्शनसमाश्रिता ॥
वृश्पा तु त्रिविधा सेव रसिकानां तु साधनम् । साध्या वृश्पा समाख्याता रसिकानां
न संशयः ॥ १६३ ॥

जगद्धिताय लोकेऽस्मिन्वृश्पं वृन्दावनं ह्यमूत । गोलोकं वृश्पलोकेऽस्मिन्पथा वृश्पतया
स्थितम् ॥ १६४ ॥

नन्दगोपस्वरूपेण परानन्दो नराकृतिः । जाता मुक्तिः समायाता यशोदाख्यधारिणी ॥
अंशेन च गयां वृन्दं समायातं यदन्तिके । गोवर्धनाभिधः शैलः समुन्मग्नश्च तत्क्षणात् ॥
व्यवृश्पत घनश्यामा सुषुम्नाऽमृतवाहिनी । कालिन्दी सूर्यतनया मम मार्गविरोधिनी ॥
भ्रमद्भ्रमरक्षंकारमन्दारतरुमारुतम् । श्रीमद्वृन्दावनं नाम कालिन्दीकूलकेतनम् ॥ १६८ ॥
वृश्पं भविष्यति क्षिप्रं महत्पुण्यवतां नृणाम् । पञ्चयोजनविस्तीर्णं रसधामैव केवलम् ॥
लीले त्वं च विलासार्थं गोपकन्यात्वमाप्नुहि । सरसीभिः कोमलाङ्गाभिर्हृश्यलीलामहो-
त्सवे ॥ १७० ॥

अहश्चेयमपि श्यामे नास्तिकानां कलौ युगे । कामकोधामिभूतानां नानादेवकसेविनाम्
परद्रोहपरोद्वेगपराणां विषयात्मनाम् । अमाग्यानामधन्यानामसतामधिकारिणाम् ॥
गोपापति जनान्यस्मात्पञ्चानेव क्षोपतः । अतो गोपीति विख्याता लीलाख्या परदेवता
त्वया चाऽऽराधितो यस्मादहं कुञ्जमहोत्सवे । राधेतिनामविख्याता रसलीलाविधायिका
विना श्रीमन्त्रराजेन भीचिन्तामणिसंज्ञिना । विना ह्यानुसंधानमनन्यशरणं विना ॥

विनाऽऽचार्यपसादेन विना वननिषेवया । श्रीनारायणसंमोगलीला नैयावलीक्यते ॥
वृथा लीला द्वितीया तु मथुरायां भविष्यति । जन्मना मम देवेशि यत्र कंसो निपा-
तितः ॥ १७७ ॥

जातोऽहं निगमात्साक्षाद्वसुदेवामिघात्त्रिये । देवक्यां ब्रह्मविद्यायां बलेन वलिना सह ॥
मलोकप्राप्तिकामानां प्रपन्नानां नृणामिह । मद्याति सर्वपापानि मथुरेति निगद्यते ॥
तृतीया इदयरूपा तु द्वारकायां प्रकाशिता । श्रीभूम्यां सहिता यत्र निवसामि वरानने ॥
अहं तु कृष्णरूपेण रुक्मिणी त्वं भविष्यसि । भूदेवी सत्यमामेयं नीलेन्दीवारलोचना ॥
आद्याभ्यां रचितं कर्म ध्यात्वा दृष्ट्वा मनीषिणः । यास्वन्ति मद्गतिं धीरा मा विपाद-
परा भव ॥ १८२ ॥

इति श्रीवृष्णसंहितायां द्वितीयपादे भूर्गोक्षपर्वने श्रीवृन्दावनकारितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १८१७ ॥

६

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मयैवं बोधिता लक्ष्मीर्ब्रह्मज्ञमिततेजसा । मामुवाच पुनः श्रेहादुद्भूतनयनोदका ॥ १ ॥
श्रीकृपाच—

रसिकानां सद्योपास्यो लीलया सहितो मवान् । कथं ध्येया विशालाक्षी श्रीमद्वृन्दा-
वने वद ॥ २ ॥

मन्त्रचिन्तामणिं ब्रूहि द्वयं च शरणागतम् । किं स्तोत्रं किं च धीरस्ते(ठेते) किमावृ-
त्पनम् ॥ ३ ॥

श्रीमगवानुवाच—

शृणु सुन्दरि वक्ष्यामि लीलया सहितस्य मे । पूजनं मन्त्रराजं च द्वयं च शरणागतम्
रहस्यानां रहस्यं च गुह्यानां गुह्यमुत्तमम् । मन्त्रचिन्तामणिनां सानिध्यं मे प्रयच्छति ॥
एषा पञ्चपदी विद्या ह्यमित्यभिधीयते । उमाभ्यां मन्त्रराजाभ्यां जायते प्राणवल्लभे ॥
नमो गोपीजनेत्युक्त्वा बहुमाय वदेत्ततः । द्विपदी वृक्षार्णोऽयं विद्यायाः सण्ड उच्यते ॥
गोपीजनपदं चोक्त्वा बहुमेति पदं ततः । चरणी शरणं पञ्चात्मपथे तु पदं पुनः ॥ ८ ॥
त्रिपदी षोडशार्णोऽयं विद्यासण्डो द्वितीयकः । एवं पञ्चपदी विद्या विज्ञेया युगला-
त्मिका ॥ ९ ॥

एतां पञ्चपदीं विद्यां श्रद्धया धारयेत्तु यः । कृष्णप्रियावन्दनमध्ये गच्छत्येव न संशयः ॥
न पुरश्चरणापेक्षा नापि न्यासविधिर्मतः । न देशकालनियमो आरिमित्राविशोधनम् ॥
सर्वेऽधिकारिणश्चात्र चण्डालान्ताश्च सुन्दरि । स्त्रियः शूद्रादप्यपि जडमूकान्धपङ्गवः,
आन्ध्रहूणकिराताश्च पुलिन्दाः पुल्कसास्तथा । आमीरा पवनाः कङ्काः खसाद्याः पाप-
योनयः ॥ १३ ॥
दम्भाहंकारपरमाः पापपेशून्यतत्पराः । गोबाह्मणनिहन्तारो महापातकसंयुताः ॥ १४ ॥

ज्ञानवैराग्यरहिताः श्रवणादिविवर्जिताः । ममाभिकाङ्क्षिणो ये तु ते तु सर्वेऽधि-
कारिणः ॥ १५ ॥

यदि भक्तिर्भवेद्देवां लीलयाऽऽराधिते मयि । धृन्वायनमहालीलापरमोत्सवदर्शने ॥ १६ ॥
नान्यद्वारा भवेद्देवा लीला परमपावनी । तस्माद्गुणलम्ब्रेण सलीलं मामुपाश्रयेत् ॥
याज्ञिको दाननिरतः सर्वतीर्थोपसेवकः । सत्यवादी यतिर्वाऽपि वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १८ ॥
ब्रह्मनिष्ठः कुलीनो वा तपस्वी व्रततत्परः । ह्याधिकारी न भवेत्कृष्णभक्तिविवर्जितः ॥
अङ्गन्यासकरन्यासावचक्राद्यैः प्रकल्पयेत् । अथ वा दीर्घबीजेन न्यसेद्द्वयमथाऽऽचरेत् ॥
ऋमित्येव भवेद्बीजं नमः शक्तिरुदाहृता । गोपीजनप्रियः कृष्णो देवताऽत्र प्रकीर्तिता ॥
अन्तर्यामी सृष्टिरहं देवो नारायणः प्रिये । भविष्यन्ति तथा चान्ये शिवो ब्रह्मा च
नारदः ॥ २२ ॥

प्रयतनाय योऽयं तु सर्गादौ च प्रयोजयेत् । तत्र तस्य ऋषिः प्रोक्तः सर्वांगमविशारदः ॥
सर्वेषां देवि मन्त्राणां बीजानां च विशेषतः । अहमेव ऋषिर्मुखो वेदा मच्छास-
संभवाः ॥ २४ ॥

नारदादिकर्षणीनां च ह्यन्तर्यामितया ह्यहम् । तत्र तत्रास्मि द्युतिं वासुदेवः परात्परः ॥
त्वं देवि नादरूपेण बीजरूपेण चास्वपहम् । आवयोरेव योगेन सर्वे मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥
सकृदुच्चारणादस्य कृतकृत्यो न संशयः । तथाऽपि वृक्षा नित्यं जप्त्वाद्धं विभावयन् ॥
अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्यास्य प्रियाप्रिये । पीताम्बरं वनस्पतिं द्विभुजं वनमा-
लिनम् ॥ २८ ॥

बहिर्वहकृतापीडं शशिकोटिनिमाननम् । घूर्णायमाननयनं कर्णिकारावतंसिनम् ॥ २९ ॥
अमितश्चन्दनेनाथ मध्ये कुङ्कुमरेखया । रचितं तिलकं भाले बिभ्राणं कमलाकरे ॥ ३० ॥
तरुणादित्यसंकाशं कुण्डलाभ्यां विराजितम् । घर्माम्बुर्कर्णिकाराजद्वर्पणामकपोलकम् ॥
प्रियामुखविधुन्यस्तलोचनं चोत्तरध्रुवम् । नासाग्रविस्फुरन्मुक्ताशुद्धांशुविलसन्मुखम् ॥
वृक्षानज्योत्स्नया राजत्यक्रबिम्बफलाघरम् । केयूराङ्गदसद्गन्धमुद्रिकाविलसत्करम् ॥ ३३ ॥
विभ्रतं मुरलीवाद्यं पाणौ पद्मं तथाऽपरे । काञ्चीदामस्फुरन्मध्यं नूपुराभ्यां लसत्पद्मम् ॥
इतिकेलिरसावेशचपलं चपलेक्षणम् । हसन्तं प्रियया सार्धं हासयन्तं च तां मुहुः ॥ ३५ ॥
इत्थं कल्पतरोर्मूले रत्नसिंहासनोपरि । वृन्दारण्ये स्मरेत्कृष्णं संस्थितं प्रियया सह ॥
वाममार्गे स्थितां तस्य राधिकां तां विचिन्तयेत् । नवीननीलवसनां द्रुतहेमसमप्रमाम् ॥
पटाञ्जलेनाऽऽवृत्ताधुसुम्भेराननपङ्कजाम् । कान्तवक्त्रमुधाधामचकोराधितलोचनाम् ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां च निजप्रियमुलाम्बुजे । अर्पयन्तीं पूगफलं पूर्णचूर्णसमन्वितम् ॥ ३९ ॥
मुक्ताहारोल्लसचारुपीनोन्नतपयोधराम् । क्षीणमध्यां प्रयुग्मोष्णीं किङ्किणीजालशोभि-
ताम् ॥ ४० ॥

रत्नहाटककेयूरमुद्रावलयधारिणीम् । रणत्कटकमञ्जीररत्नपादाङ्गुलीयकाम् ॥ ४१ ॥
लावण्यसारमुग्धाङ्गीं सर्वाययवसुन्दरीम् । आनन्दरसमग्नां च प्रसन्नां नवयोवनाम् ॥
सख्यश्च राधिकाया वै तत्समानवयोगुणाः । तत्सेवनपरा भाव्याश्चामरव्यजनादिभिः ॥

जानासि हृदयावासे तथाऽपि कथयामि ते । अन्येषां च प्रबोधार्थं मन्त्रार्थममलं प्रिये ॥
 अष्टाक्षरेण संयुक्ता यथा पञ्चदशाक्षरी । दशाक्षरेण संयुक्ता तथेयं षोडशाक्षरी ॥ ४५ ॥
 श्रीराधाकृष्णयोर्विद्या वृन्दारण्योपसेवने ॥ ४६ ॥
 रसिकानां सदा जप्ता जन्मव्ययविनाशिनी । महारसमयी लीला दिव्या नित्याऽन-
 पायिनी ॥ ४७ ॥

आकल्पान्तैकरूपेयं शुद्धसत्त्वमयी प्रिया । अनया प्राप्यते मदे सत्यं सत्यं निशामय ॥
 बहिरङ्गैर्मयं तस्य स्वीयेमांयादिशक्तिभिः । अन्तरङ्गैस्तथा नित्यविभूतेस्तेऽभिदादिभिः ॥
 गोपनादुच्यते गोपी श्रीलीला राधिकामिधा । देवी कृष्णमयी ज्ञेया राधिका पर-
 देवता ॥ ५० ॥

सर्वलक्ष्मीस्वरूपा च श्रीकृष्णानन्ददायिनी । अतः साऽऽल्हादिनी शक्तिर्नानाकैलिवि-
 शारदा ॥ ५१ ॥
 तत्कलाकोटिकोऽष्टाशु दुर्गाद्यास्त्रिगुणात्मिकाः । यथा लक्ष्मीस्तमेवाऽऽसीस्तथा लीला
 च गोपिका ॥ ५२ ॥

अहं नारायणः कृष्णो बह्मण्डापुतनायकः । सर्वस्य कारणं लीला सा मय्येव कृताग्रया
 यथाऽहं व्यापको देवि तथेयं मम बहुमा । यथा यथा स्वरूपोऽहं ज्ञेया लीला तथा तथा ॥
 विद्वद्विद्वक्षणं सर्वमावाप्त्यां पूरितं जगद् । सैषा हि राधिका गोपीजनस्तस्याः सखीगणः
 यल्लभौ तत्समूहस्य संप्रोक्तौ प्राणनायकौ । राधाकृष्णौ तयोः पादौ शरणं स्याद्विहाऽऽश्रयः
 प्रपद्य गतवानस्मि जीवोऽहं मावद्वृषितः । सोऽहं तच्छरणं प्राप्तो हित्वाऽन्यत्साधनं महत् ॥
 प्रपोजनान्तरं हित्वासंबन्धान्तरमेव च । मोगं मे युगलानन्दो नित्यः सर्वावधिस्तु यः ॥
 अनन्यसाधनं त्वाह नमःशब्दो दशाक्षरे । चतुर्थी त्वाह कल्याणि तथाऽनन्यप्रयोजनम् ॥
 ममत्वमाह मःशब्दो नशब्दस्तस्मिन्निषेधनम् । ममत्वं सर्वतस्त्वत्त्वा तदर्थं शरणागतः ॥
 मन्त्रार्थः कथितस्तवेयं संक्षेपेण वरानने । युगलार्थस्तथान्यासः प्रपत्तिः शरणागतिः ॥ ६१ ॥
 आत्मार्पणमिमे पञ्च पर्यायास्ते मयोदिताः । रासलीला मया साकं श्रीमद्वृन्दवावने तु या
 मविष्पति महामागे तत्रेच्छा तव यास्यति । द्वारकायां तदा मग्ने रुक्मिणीरूपिणी
 स्वयम् ॥ ६३ ॥

प्रजप्येतां महाविद्यां यास्यसि त्वरिता सुखम् । श्रुत्वा मयोऽपि मल्लीलामदृश्यां मुवि
 मानवैः ॥ ६४ ॥

तपसा मां समाराध्य मत्तो विद्यामवाप्स्यति । शंकराज्ञारदो योगी चाम्बरीपस्ततो नृपः
 अवाप्स्यति यरारोहे मन्त्रं दीक्षागुरःसरम् । एवं परम्परामागेर्विद्या मुवि मविष्पति ॥ ६६ ॥
 जीवाः पापं तरिष्यन्ति नाहं द्वेऽनयाऽनये । गृहीत्वा परमां विद्यां वैष्णवं धर्ममाचरन् ॥
 आजीवमुपतिष्ठेत् मम क्षेत्रं वरानने ॥ ६८ ॥

श्रीरुवाच—

संक्षेपादेव देवेश भवतीति विनाशनम् । धर्मं भागवतं ब्रूहि येन कृष्णः प्रसीदति ॥ ६९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कल्पाणि श्रूयतां धर्मो लोकानां हितकाम्यया । शङ्खचक्राङ्कनं कृत्वा प्रपन्नोऽयं समा-
चरेत् ॥ ७० ॥

श्रीगुरुं परया भक्त्या सेवमानो निरन्तरम् । तत्कृपां भावयेद्विद्वानात्मनो विनिवृत्तये ॥
स्वेष्टदेवधिया नित्यं वैष्णवान्परितोषयेत् । ताडनं मर्त्तनं कामी भोगत्वेन यथा स्त्रियाः ॥
गृह्णाति वैष्णवानां च तद्ब्रह्माद्भयं सदा बुधैः । ऐहिकामुष्मिकीं चिन्तां नैव कुर्यात्कदाचन
ऐहिकं तु सदा मय्यं पूर्वाचरितकर्मणा । आमुष्मिकं तथा कृष्णः स्वयमेव करिष्यति ॥
अतो हि तत्कृते त्याज्यः प्रयत्नः सर्वथा नरैः । सर्वोपायपरित्यागः कृष्णोपायत्ववाच-
नम् ॥ ७५ ॥

सुचिरं प्रोषिते कान्ते यथा पतिपरायणा । प्रियानुरागिणीं दीना तस्य सङ्गेककाङ्क्षिणीं
तद्वृणान्भावयेन्नित्यं गायत्पापि शृणोति च । तथा श्रीकृष्णलीलादेः स्मरणादि तथाऽऽ-
चरेत् ॥ ७७ ॥

न पुनः साधनत्वेन कार्यं तत्तु कदाचन । चिरं प्रोप्याऽऽगतं कान्तं यथा प्रोषितमर्तुका ॥
चुम्बन्तीवाङ्गमालिङ्गन्नेत्राभ्यां पिबतीव च । ब्रह्मानन्दं गता चामुं सेवते परया मुदा ॥
श्रीमद्वर्चावतारेषु तथा परिचरेद्भारिम् । अनन्यशरणो नित्यं तथैवानन्यसाधनः ॥ ८० ॥
भवेदनन्यसंबन्धस्तथाऽनन्यप्रयोजनः । नान्यं च पूजयेद्देवं न नमेश्च स्मरेन्न च ॥ ८१ ॥
न च पश्येन्न गापेद्य न च निन्देत्कदाचन । नान्योच्छिष्टं तु भुञ्जीयान्नान्यशेषं च धार-
येत् ॥ ८२ ॥

अवैष्णवानां संलापबन्धनादीन्निवर्जयेत् । विष्णोर्वा वैष्णवानां या निन्द्यां न शृणुया-
न्मनाः ॥ ८३ ॥

कर्णौ पिधाय गन्तव्यं शक्तो दण्डं समाचरेत् । आश्रित्य चातर्कीं वृत्तिं वेहपातावधि-
प्रिये ॥ ८४ ॥

द्वयार्थं भावयन्नेव स्थेयमित्येव मे मतिः । सरःसमुद्रनद्यादीन्संत्पक्त्वा चातको यथा ॥
तृपितो म्रियते वाऽपि याचते वै पयोधरम् । एवमेव प्रयत्नेन साधनानि परित्यजेत् ॥ ८६ ॥
स्वेष्टदेवो सदा याच्यो गतिस्ती मे भवेदिति । स्वेष्टदेवतदीयानां गुरोरपि विशेषतः ॥ ८७ ॥
आनुकूल्ये सदा स्थेयं प्रातिकूल्यं विसर्जयेत् । सकृत्प्रपन्नरक्षादिकल्पाण्यगुणतां तयोः ॥
विचिन्त्य विश्वसेद्देवी मम वश्यं भविष्यतः । संसारसागरान्नाथी पुत्रमित्रग्रहाकुलात् ॥
गोप्तारी मे दुपासिन्धू प्रपन्नमयमञ्जनौ । योऽहं ममास्ति यत्किंचिदिह लोके परत्र च ॥
तत्सर्वं भवतोरय चरणेषु मयाऽर्पितम् । अहमस्म्यपराधानामालयस्त्यक्तसाधनः ॥ ९१ ॥
अगतिश्च गतोऽहं र्था शरणं भजतां गती । तवास्मि राधिकाकान्त कर्मणा मनसा गिरा ॥
कृष्णकान्ते तवेदारिम् युवामेव गतिर्मम । शरणं वां प्रपन्नोऽस्मि करुणानिकराकरो ॥
प्रसादं कुरुतं दास्यं मयि दुष्टेऽपराधिनि । इत्येवं जपता नित्यं स्थातव्यं पद्मङ्कजे ॥ ९४ ॥
अचिरादेव दास्यामि वाञ्छितं कमलालये । बहिरेवमथो मध्ये सखीभावेन भावयेत् ॥
श्रीराधाकृष्णयोर्नित्यं लीला योग्या प्रजायते । पीठे समर्चयेद्विद्वान्नित्यमावरणैः सह ॥

भावयेत्केलिसंदोहममलं प्रकृतेः परम् । नित्यं स्मरामि तां लीलां त्वया संलालितोऽ-
प्यहम् ॥ १७ ॥

अपूर्वरूपसंदोहां कः स्मरेन्न विलोक्य ताम् । कैशोरं रूपमनघे वेणुवाद्यविभूषितम् ॥
कस्य स्यात्स्मृतये भद्रे फोटिकामकलोदयम् ॥ १९ ॥

इति धीवृद्धक्षवद्विहायां द्वितीयपादे भूर्लोकवर्णने धीवृन्दावनचरिते सुगलाराधनकथनं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १९१६ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धीदेव्युवाच—

किं पीठं किं च तद्रूपं येन मुह्यन्ति सूरयः । किमावरणमाख्याहि का लीला रसरूपिणी ।

श्रीभगवानुवाच—

पीठं तयोः प्रवक्ष्यामि समस्तावरणैः सह । रूपं च लीलया युक्तं शक्तो नैवास्मि भाषि-
तुम् ॥ २ ॥

गोलोके पश्य पद्माक्षि सलीलं कथनेन किम् । इतः कोटिगुणं रूपं भूमिवृन्दावनं कृतम्
द्वापरान्ते कलेरादौ यदुवंशे महेश्वरि । आविर्भूय करिष्यामि त्रिविधां कोलमुज्ज्वलाम् ॥
नित्यैकां दृश्यरूपेण दृश्यैकां कमलालये । गोपकन्याहितार्थाय पञ्चयोजनमण्डले ॥ ५ ॥
त्वदर्थं तु तृतीयां च द्वारकायां विशेषतः । करिष्ये तत्र दृष्टाऽसि राधिकासहितं च माम्
तत्रत्या मृत्तिकाऽद्यापि गोपीचन्दनसंज्ञिता । पुनाति सकलाहोकाधूर्ध्वपुण्ड्रेण धारिता
पद्मकोणाददलं बाह्ये चतुःपट्टिदलं पुनः । चतुरस्रं तदुपरि चतुर्द्वारसमन्वितम् ॥ ८ ॥
मध्ये तु कामबीजं स्यात्पद्मकोणे कामकीलकम् । कोणाग्रेषु विचिन्त्यानि श्रियो बीजानि
मानिनि ॥ ९ ॥

द्वयं तु चिन्तयेन्मध्ये कारिकायां समन्ततः । दलाहके सररीस्थाने सखीनामष्टकं जपेत् ॥
अष्टावष्टौ प्रतिदले चतुःपट्टिदलेषु वा । सुगन्धद्रव्यभूषाभिर्मक्षैर्मर्ज्यैश्च पूजयेत् ॥ ११ ॥
त्रिकोटि सुन्दरीवृन्दपरीतं परिभावयेत् । तासां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये मामेकमनुचिन्तयेत् ॥ १२ ॥
कारिकायामदलेन्दुमण्डले जलदाकृतिम् । सुवर्णवर्णया देव्या राधया परिघटितम् ॥
कोटिकेन्दुर्धर्मगङ्गाङ्गमरविन्दनिमेषणम् । मयूरपिच्छाभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥
बन्धूकदलविभ्राजत्पाणिपादतलाधरम् । त्रिमङ्गसुन्दरग्रीवं वेणुवादनतत्परम् ॥ १५ ॥
कुटिलालकमापीनभुजदण्डविभूषितम् । वलयद्वयमाणिष्यमयूसाविलसत्तनुम् ॥ १६ ॥
स्फुरन्मुक्ताफलोदारश्रुतिद्योतितवक्षस्तम् । शीवत्सकीस्तुभोरस्कं रणत्काञ्चीकलापकम् ॥
मञ्जुमञ्जरीरनिर्योपपुष्टपादसरोरुहम् । वधूकदम्बमध्यस्थमुदारगुणमण्डितम् ॥ १८ ॥
बीणावादनतत्त्वज्ञं गानमोहितमन्मथम् । पार्श्वे विचिन्तयेद्देवी राधिकां परदेवताम् ॥
कामकलिकलाभिज्ञामुन्निदजलजेक्षणाम् । क्षीणमध्यामनिन्द्याङ्गीं मुग्धाहासां महाच्छ-
विम् ॥ २० ॥

गीतकाव्यकथालापविदग्धां सुन्दरोदरीम् । किशोरीं शैशवकीडापरमाव्यञ्जितस्तनीम् ॥
नीलशाटीपरीधानां पङ्ककाश्मीरपङ्किलाम् । पङ्कजान्दोलितकरां कालिन्दीकेलिलम्प-
टाम् ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णांससमासक्तपाणिमाहूतपट्टपदाम् । कीमुदीवल्लमां कान्तां घृन्दावनविलासिनीम्
नित्यानपायिनीं विष्णोर्भावयेद्भक्तसदीर्घिकाम् । कर्णिकावाह्यवलये राधाविद्यां लिखे-
त्सुधीः ॥ २४ ॥

प्रणयं कामबीजं च दीर्घवह्निं च राधिकाम् । संमोहिनीं कामदातृभूसमेतां च धिन्यसेत्
कामकेलिं च लीले च तथा लावण्यरूपिणि । नमो नमस्ते च पदं राधाविद्येति
कीर्तिता ॥ २६ ॥

श्रीराधायै नमो येति मन्त्रोऽन्योऽयं पटक्षरः । संपूज्याः परितो देवीं ललिताद्याश्च
शक्तयः ॥ २७ ॥

व्याख्यास्वरूपवर्णानि ह्युपरिष्ठाद्वरानने । स्तोत्रेणानेन विधिवत्संस्तुधीत विचक्षणः ॥
पूजान्ते रसिकानन्दपूजितां परदेयताम् । जयति श्रीपरानन्दकृष्णपादपवल्लरी ॥ २९ ॥
श्रीकृष्णवदनाम्भोजमधुपानमधुवती । श्रीकृष्णनयनानन्दरसकर्पूरवर्तिका ॥ ३० ॥
श्रीकृष्णाननपूर्णन्दो राधिका चारुचन्द्रिका । श्रीकृष्णरूपपाथोदिलहरी हेमवैभवा ॥
श्रीकृष्णमालतीहारसुगन्धवरमूपणा । श्रीकृष्णपरमानन्दसरःपङ्कजकुण्डला ॥ ३२ ॥
श्रीकृष्णयामिनी रम्यचन्द्रोदयमुखोदया । श्रीकृष्णहल्लतामूलविकासामलदोहदा ॥
श्रीकृष्णवाह्यकौमारकेलिरूपा यशस्विनी । श्रीकृष्णमवकेशोररसकेलिकलामिया ॥ ४१ ॥
श्रीकृष्णलोलनपनविलोमलतारिका । कृष्णप्राणः कृष्णहृद्य कृष्णचैतन्यरूपिणी ॥
कृष्णानन्दा कृष्णमुखी कटाक्षवमयापहा । कृष्णहासा कृष्णरसा कृष्णलीला कृशो-
दरी ॥ ३६ ॥

कृष्णमिया कृष्णमरा कृष्णा कृष्णविलासिनी । कृष्णकान्ता कृष्णदेवा कृष्णाङ्गी कृष्ण-
जीवना ॥ ३७ ॥

कृष्णतृद् कृष्णभोग्या च कृष्णस्तुक्कृष्णसाधना । कृष्णाश्रया कृष्णपरा कृष्णाना कज्ज-
लमिया ॥ ३८ ॥

कृष्णशेषा कृष्णसाध्या कृष्णजीमूतचातकी । कृष्णकेलिकलाभिज्ञा कृष्णपादपमञ्जरी ॥
कृष्णकासारमकरी कृष्णमातङ्गसङ्गिनी । कृष्णतुष्टा कृष्णपुष्टा कृष्णतोपविधापिनी ॥
कृष्णनेत्रा कृष्णकेशी कृष्णकुन्तलमण्डिता । कृष्णगीता कृष्णरासा कृष्णनृत्या रसे-
श्वरी ॥ ४१ ॥

कृष्णपूज्या कृष्णभक्ता कृष्णलीला कलावती । कृष्णविद्या कृष्णवृद्धिः कृष्णसंकल्प-
सिद्धिदा ॥ ४२ ॥

कृष्णमानसकलोल कृष्णमानसपङ्कजा । कृष्णमान्या कृष्णबन्धा कृष्णसंतापचन्द्रिका
कृष्णसंगीतगमना कृष्णस्तोमविधापिनी । कृष्णाननाब्जमार्तण्डा कृष्णनेत्राञ्जनपमा ॥
कृष्णलावण्यनिलया कृष्णसौभाग्यशेषधिः । श्रीकृष्णार्चिणी कृष्णकथारसनिषेविका ॥

कृष्णतल्पा कृष्णकल्पा कृष्णकुल्पा कलस्वना । कृष्णकेलिप्रिया कृष्णकेलिसंतानदोहदा
कृष्णशुद्धा कृष्णबुद्धा कृष्णमुग्धा कलङ्किनी । कृष्णमामा कृष्णवामा कृष्णकामा मनो-
हरा ॥ ४७ ॥

कृष्णेश्वर्या कृष्णविक्ता कृष्णस्मितविधूर्णिता कृष्णाधररसामेज्ञा कृष्णकौतुकसाधना ॥
कृष्णेकीडासुधासिन्धुः कृष्णनामपरायणा । कृष्णश्रीः कृष्णभूतिश्च कृष्णद्विः कृष्णम-
हता ॥ ४९ ॥

कृष्णवेणी कृष्णगतिः कृष्णकामदुष्टा हिता । कृष्णमाला कृष्णशाला कृष्णहृत्पद्मक-
णिका ॥ ५० ॥

कृष्णजीवातुका राधा यूपमानुतनूद्भवा । इति श्रीराधिकानामस्तवराजमनुत्तमम् ॥
पठनात्येमदं दिव्यं कामदं पुण्यवर्धनम् । पूजावसाने संजाप्यं युगलध्यानसंयुतम् ॥ ५२ ॥
प्रणवाद्यमिदं देवि देवानामपि दुर्लभम् । कृपिमूर्वाचकः शब्दो नश्चाऽऽनन्दविधापकः ॥
सदानन्दसमावेशः कृष्ण इत्यभिधीयते । सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाविलम्बकारिणे ॥
नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणे परमात्मने । अनयाऽऽराध्यते कृष्णो भगवान्हरिरीश्वरः ॥
लीलाया रसयाहिन्या तेन राधा प्रकीर्तिता । राधिकाऽपि परा शक्तिः कृष्णे चाऽऽनन्द-
रूपिणी ॥ ५६ ॥

नित्या च नित्ययःपस्मिन्स्वाधारे पुरुषोत्तमे । राधाभानप्रियो राधासंगीताहृतमानसः ॥
राधालाप्यनिलयो राधाप्रेमसरोरुहः । राधाशृङ्गारपुलको राधाशृङ्गारकारकः ॥ ५८ ॥
राधामुखाब्जनधुपो राधास्मितनिरीक्षकः । राधाधरसुधामोदी राधाकण्ठबिभूषणः ॥
राधामनःसरोहसो राधाभानविमोचकः । राधाविलासगर्भिष्ठो राधारूपासवोन्मदः ॥
राधारूपलताभृङ्गो राधाचन्द्रचकोरकः । राधारससरोमन्थी राधासर्वाङ्गसंश्रयः ॥ ६१ ॥
राधारत्नावलीकण्ठो राधासौभाग्यमन्दिरः । राधागम्भीरस्तस्वज्ञो राधाजीमूतचातकः ॥
राधाविद्योतितोरस्को राधितो राधिकाप्रियः । नित्याक्षरो नरो राता निर्गुणो नीरद-
च्छविः ॥ ६३ ॥

निराकारो हरो हारी विहारी विपिनप्रियः । वेणुविस्फूर्जितमुखो बिभुश्चस्मितभूपितः ॥
शुक्लावलीविभूषाढ्यो बर्हिषिच्छविभूषणः । गोवर्धनधरो गोपीमण्डलीमध्यगो हरिः ॥
गोपालो गोकुलस्वामी गोविन्दो गोकुलेश्वरः । त्रिमङ्गसुन्दरीयो मदाधूर्णितालोचनः
रक्तोष्ठो रक्तचरणो रक्तनेत्रो रसायनः । रासप्रियो रसाविष्टो राकाचन्द्रविनोदकृतः ॥ ६७ ॥
त्रय्यन्तबोधितो वेदवेद्यो विद्या विनोदकृतः । विवेकगम्यो धीरेयो धरणीमूढनाधियः ॥
क्षामोदरः क्षमासारोऽदीनो क्षामोदरो दमी । दयार्द्रचित्तः श्रीवक्त्राः श्रीधरः श्रीकरो हरिः
दिव्यलोकगतो दिव्यो दिव्यायुधधरोऽच्युतः । नित्यमुक्तजनाराध्यो जगदानन्दकारकः ॥
कल्पाणनिलयः कल्पः कल्पपादपसंश्रयः । कालिन्दीकेलिकृत्कंसबलविध्वंसकृत्कृती ॥
कलङ्करहितः कामी कामिनीकेलिदक्षिणः । वृन्दावनस्थो गोवृन्दपालको बालकेलिकृत
बलमद्रप्रियः श्रीमान्वारणोद्धूतनो बलः । ताण्डवी पाण्डवप्रेष्ठो यादवो नन्दनन्दनः ॥
जनार्दनो जनावासो बासुदेवो जनेश्वरः । वंशी वटी नटो नाटी दानाकृष्टजगन्नयः ॥

नादातीतो नदीकूलकेलिकुङ्कुलधूलिधूसरः । नारदोदितसंगीतः सामगानप्रियः कलः॥७५॥
इति नामशतं नित्यं जपतां किं नु दुर्लभम् । स्वापकाले प्रबोधे च पुण्याहे पुण्यकर्मणि॥
पुण्यक्षेत्रे प्रजपतः स्याद्भक्तिरनपायिनी । एतन्नामासृतस्तोत्रं श्रीराधाकृष्णयोः प्रिये ॥
पठेद्विचिन्तयन्नर्थमचिराद्विन्दते हि माम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे भूर्भुवःपूर्वने श्रीवृन्दावनचरिते मन्त्रद्वाराधननिरूपणं
नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १९९४ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

एवं चतुर्विधा देवि मम पुर्यो भवन्ति हि । माधुरे मथुरा पुण्या तत्र घृन्दावनं वनम् ॥
अयोध्या कोशलं देशे सरयुपुलिने स्थिता । यत्र राजीवपत्राक्षो रामो दशरथात्मजः॥२॥
परमात्मा सममर्थं जानकीरूपया त्वया । तपोर्लीलानुसंधानान्मुक्तिर्मपति सद्गतिः ॥३॥
श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यं गिरिजापतिः । जानाति भगवाञ्छंभुर्जलत्पायकलोचनः॥
रामो केन्तो बह्निपूर्वो नमोन्तः स्यात्पलक्षरः । तारको मन्त्रराजोऽयं संसारविनिवर्तकः॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते॥५॥
रामकृष्णेति शब्दाभ्यां ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते । कारणं सर्वभूतानामवधिः परिकथ्यते ॥७॥
बृहद्ब्रह्मणानामाधारो रहितः प्राकृतेर्गुणेः । एष सर्वस्य विधृतिः सेतुः श्रुत्या प्रकीर्तितः॥८॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्मवति भूतले । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजत्यसौ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय जातोऽहं रामसंज्ञया
रामे नीलोत्पलश्यामे रामे कोदण्डभूषिते । मक्त्याऽभ्येति परं स्थानं धैकुण्ठाख्यं सुदु-
र्लभम् ॥ ११ ॥

चतुर्थी चात्र निर्दिष्टा तादर्थ्ये कमलोद्भव । अभ्येति तेन रामं हि संतप्यन्त्यप्रयोजनम्
साधानानां तु संतप्यार्गं नमःशब्दो हि शंसति । अनेन शरणापत्तिः परमैकान्तिनां मता॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणागतान् । मोक्षयिष्यामि सर्वेभ्यः पापेभ्यो नात्र संशयः
दासोऽस्मीति च संधाय चाऽऽत्मानं परमेश्वरि । अमयं तस्य दास्यामि यो मामेति
निरन्तरम् ॥ १५ ॥

गच्छंस्तिष्ठन्स्वप्नमक्त्या नमन्यो गुरुदेवयोः । दासोऽस्मीति निजं रूपं स्मरन्मुच्येत
बन्धनात् ॥ १६ ॥

नारायणस्य ये मक्ताः शान्तास्तद्गतमानसाः । तेषां दासस्य दासोऽहमिति संचिन्तये-
द्विया ॥ १७ ॥

शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यैर्दासवेपं विधाय च । शश्वत्तु देवदेवेशं मक्त्या परिचरेद्धरिम्॥१८॥

कलिकाले महाघोरे नोपायो विद्यतेऽपरः । विना द्वारवतीयात्रां गोमत्यां चाभिपेचनम्
द्वारकामृत्तिकालेपाश्रिलेपः पापकर्दमात् । जायते पुरुषो लोके कलिकाले विशेषतः ॥
तुलसीमालया युक्तो द्वारकामृत्तिकाङ्कितः । मम ध्यानरतो जन्तुरहमेव न चेतारः ॥
एवं पुण्यतराः पुण्यः क्षेत्राण्ययतनानि च । मदैकान्तिकमक्तानां मत्पदप्रापकाणि हि ॥
धर्मस्थानमयोधारयं रङ्गं मुक्तिपदं स्मृतम् । द्वारका भक्तिकृत्स्थानं रसस्थानं तु माधुरम्
एवं प्रकाशितं देवि मक्तानां हितकारणात् । प्राकृतेऽपि पदं मुक्तेर्मा गाः शोकमनागपि
इति श्रुत्वा महादेवी विष्णुपत्नी मुदान्विता । स्वतन्त्रे कथयामास भक्तिं षोडशधा
हरैः ॥ ८२ ॥

स्थानानि मत्प्रयुक्तानि ब्रह्मक्षुपदिदेश या । निवासाथं वैष्णवानामप्राकृतपदं यथा ॥ ८३ ॥
इति ते कथितं ब्रह्मन्मसङ्गाग्निवैभवम् । प्राकृते प्राकृतं स्थानं चतुर्धा त्ववतारितम् ॥
पद्मोपदिष्टं ते सर्वमारयानं पावनं महत् । स्थानं वृन्दावनं नाम पद्मा ध्यायति नित्यशः ॥
कथं निवसतां मुक्तिरित्युक्तं यस्वयाऽजय । तदिदं सर्वमारयातं विमुक्तिपदकारणम् ॥

ब्रह्मोवाच-

मुनयो भगवानेवं प्राकृते क्षितिमण्डले । मामुवाच निजं स्थानं दिव्यं मोक्षैकसाधनम् ॥

मुनय ऊचुः-

सुवर्णकादिकं सर्वं श्रुतं विष्णुमुखाद्यथा । तथा नो वद विश्वात्मन्प्रपञ्चाञ्छरणाग-
तान् ॥ ८८ ॥

श्रीब्रह्मोवाच-

श्रूयतां मुनयः पुण्यं भगवद्वचनामृतम् । कृपया करुणासिन्धुर्यथा मामवदत्पुरा ॥ ८९ ॥
श्रुत्वाऽहं भूमिलोकं च सरहस्यं जनार्दनात् । भुवः प्रमृतिलोकानामपृच्छं रूपमद्भुतम् ॥

श्रीनारायण उवाच-

पावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तीर्णपरिमण्डला । तावद्भुवः स्थलं ब्रह्मन्विस्तीर्णपरिमण्ड-
लम् ॥ ९१ ॥

उपरिष्ठाक्षितेर्व्याप्ति लक्षयोजनसंमिते । रविस्तिष्ठति तिग्मैः स्वैरंशुभिर्मासपञ्चरात्र ॥
रथमास्थाय भगवान्बहुयोजनविस्तृतम् । वामपार्श्वे स्थितं त्वेकचक्रं दिव्यं प्रतिष्ठितम् ॥
बहन्ति सप्तपः सप्त च्छदांसि स्पन्दनं महत् । साराथिश्चारुणः सर्वानश्वान्बाहयति
स्वयम् ॥ ९४ ॥

मानसोत्तरशैलस्य भूर्ध्नि स्पन्दनपद्धतिः । विभागहेतुरूपसामद्दामपि गतिकमात् ॥ ९५ ॥
योगिनां परमः पन्थाः स्मृतः क्लेशपरिक्षये । मोक्ष्यमाणाः पथा येन यान्ति विष्णोः परं
पदम् ॥ ९६ ॥

उदयास्तमयो नैव मानुः सर्वत्र संमुरः । दर्शनादर्शने मानोरुदयामस्तमयो मती ॥ ९७ ॥
यैर्यत्र दृश्यते मानुः स तेषां मुदयः स्मृतः । यदा यत्र तिरोभावस्तदास्तमयधीर्नुणाम् ॥
दूरी भवन्ति पूर्वाह्णे रश्मयो ह्यस्य संतताः । ह्रस्वी भवन्ति पश्चात्तु यावत्तेषामदर्शनम् ॥

वर्जयित्वा पुरीं धातुः सर्वतो मेरुभूतले । पतन्ति भानवो भानोस्तिर्यगुर्ध्वमधस्तताः ॥
समां तु ब्रह्मणो गत्वा प्रत्यागच्छन्ति ते पुनः । ब्रह्मणस्तेजसा तेन नान्यत्राऽऽवर्तन्
मवेत् ॥ १०१ ॥

मूसूर्यपोरन्तरालं भ्रवंन्मलमुदाहृतम् । विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिन्ध्याश्च सहदानवाः ॥
वसन्ति मुदिताः स्वेषु प्रदेशेषु पृथक्पृथक् । लक्षे दिवाकरस्थानाच्छशिनः स्थानमी-
रितम् ॥ १०३ ॥

तस्योपरिष्ठासिष्ठन्ति नक्षत्राणि यथा तथा । लक्षत्रयमतीत्योर्ध्वं ध्रुवस्य स्थितिरुच्यते ॥
उक्षाना तु ततो लक्षद्वयमुत्तीर्य तिष्ठति । तद्योजनान्यतिक्रम्य भौमस्तिष्ठति सर्वदा ॥ १०५ ॥
तावत्प्रमाणेऽवस्थानं गुरोस्तस्योपरि स्थितः । शनैश्चरस्तत्प्रमाणमतीत्योर्ध्वं रवेः सुतः ॥
सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं सुरेश्वर । सप्तर्षिभ्यः सहस्राणां शतादूर्ध्वं व्यवस्थितः ॥
ततो ध्रुवः स्थितः स्थाने दुरारोहे महर्षिभिः । मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य
पञ्चज ॥ १०८ ॥

द्वादशारं महच्चक्रं नेमी द्वे तस्य नाभयः । तिस्रः सन्ति वसन्ताद्या ऋतयो ये द्वारेषु ते ॥
मेपादयोऽप्यरेण्वेव मीनान्ता द्वादश स्मृताः । मासा द्वादश चैत्राद्या वसन्तप्रमुखास्तथा
ऋतवः पट्टक्रमाश्चैव विपुवायनयोर्द्वयम् । सितासितौ च पक्षौ द्वौ युगमेदाश्च वत्सराः ॥
ब्रूयाद्वयः कालभेदाश्चक्रधारासु निष्ठिताः । ध्रुवः स्थितो नामिमध्ये प्रवरा ये तु राशयः
प्रसव्येन ग्रहाः सर्वे चरन्ति गतिरीदृशी । कुलालचक्रमध्यस्थमृत्पिण्डसदृशो ध्रुवः ॥ ११३ ॥
भ्रमन्ति परितः सर्वे ध्रुवं ज्योतिर्गणाः सदा । आदित्यध्रुवयोर्मध्ये देशः स्वर्गसमाह्वयः ॥
वसन्ति तस्मिन्गीर्वाणा विमानेषु पृथक् पृथक् । असंख्यता नित्यवृत्ता ज्योतिर्मय-
वपुर्धराः ॥ ११५ ॥

तेषां गङ्गाजलं सेव्यं पुष्पाणि सुरभूरुहाम् । वनानि चिन्तामणयः स्त्रियश्चाप्सरसः
स्मृताः ॥ ११६ ॥

लोकोऽयं क्रतुमिः साध्यो यत्र राजा शतक्रतुः । उपेन्द्रमूर्तिर्मगवानासीनस्तत्र सर्वदा ॥
रक्षति स्वर्गनिलयान्देवादीन्त्वेन तेजसा । भूर्भुवःस्वच्छपो लोका लक्षाः पञ्चदश स्मृताः
तत्र भागवता वासं नेच्छन्ति मनसाऽपि हि । येषां वैकुण्ठपादाञ्जरतिरस्यनपायिनी ॥
न ते स्वर्गमुखं मीमं ब्राह्म्यं वाञ्छन्ति कर्हिचित् । ततः परं महर्लोकः कोटियोजनमा-
यतः ॥ १२० ॥

सनन्दनाद्या मुनयो निवसन्ति च कोटिशः । ततः परो जनो लोकः पुरस्ताद्विगुणायतः
ततः परं ह्यष्टकोटियोजनं तु तपः स्मृतः । कोटित्रयायतं तस्मादूर्ध्वं धातुः पुरं स्थितम् ॥
तद्ब्रह्मलोकं मुनयो गृणन्ति कमलासन । लक्षयोजनविस्तीर्णं शालायासादसंकुलम् ॥
उत्तरेण ब्रह्मलोकं लक्षाः पञ्चदश स्मृताः । तत्र सत्यमिति स्यातो विष्णुलोको निरा-
मयः ॥ १२४ ॥

पञ्चचत्वारिंशत्कोटियोजनः परिकीर्तितः । सर्वात्मा मगवानूर्ध्वं पञ्चपञ्चदशस्थितः ॥
परमेष्ठी स भगवान्प्रपञ्चे विष्णुतुष्टये । अध्यास्ते मगवान्नित्यं शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १२६ ॥

पञ्चशक्तिमयो विष्णुः कोटियोजनसंमिते । आस्ते श्रीभूमिसहितो वैनतेयेन सेवितः ॥
अण्डमिदिरुपर्यस्य स्थिता कोट्यर्धयोजने । एष ते ह्यूर्ध्वलोकानां निवासः कथितो
मया ॥ १२८ ॥

एतदावरणीभूतमण्डं विद्धि हिरण्यमयम् । एतेनाण्डकटाहेन लोकाः सर्वे समावृताः ॥ १२९ ॥
उपर्युपर्यमी लोकाः कपित्थफलवत्स्थिताः । तद्दशोत्तरसंख्येन वारिणा परिवेष्टितम् ॥
आवृत्त्याण्डं यथा वारि स्थितं तद्वत्तदग्निना । स वायुना तद्देव वायुश्च नभसाऽऽवृतः ॥
सर्वं दशोत्तरं विद्यात्तद्व्योम महताऽऽवृतम् । महांश्चाऽऽद्यमधानेन प्रधानं तमसाऽऽवृतम् ॥
तदनन्तं तमस्तस्य संख्यानं नैव विद्यते । हेतुभूतमशेषस्य तमसः प्रकृतिः परा ॥ १३३ ॥
अण्डानामीदृशानां च सहस्राण्यप्युत्तानि च । बहुना वा किमुक्तेन संख्या यक्तुं न
शक्यते ॥ १३४ ॥

अण्डानि तानि सर्वाणि व्याप्य नारायणः स्थितः । अतश्च तेषां मगवान्सर्वाधारः
पुरः पुमान् ॥ १३५ ॥
बहिश्च साक्षिवत्सर्वमीक्षमाणोऽवतिष्ठते । महतस्तमसो ब्रह्मन्ध्रलोका बहुयोजनाः ॥
चत्वारः क्रमशः सन्ति चतुर्भिः समधिष्ठिताः । व्यूहैः क्रमेण लक्ष्यान्तेष्वनिरुद्धोऽवरो मतः
प्रद्युम्नोऽनन्तरं तस्य संकर्षणसमाह्वयः । वायुदेवस्ततः पश्चाद्व्यूहाख्यः कमलासन ॥
विमवाख्यो वायुदेवस्तदनन्तरमीरितः । अनादिर्वायुदेवश्च स्वस्वल्लोके प्रतिष्ठितः ॥
ततो नारायणस्यापि लोकस्तन्निकटे स्थितः । एकैकस्यान्तरं कोटियोजनानामुदीरितम् ॥
तावानेव च विस्तारस्तेषामतिमनोहरः । तेभ्यो बहिः स्थितो लोको यत्राऽऽस्ते मगवा-
नजः ॥ १४१ ॥

आधारभूतः सर्वेषामनादिः पुरुषोत्तमः । शेषभोगासने दिव्ये श्रीभूम्यां सहितः स्थितः
यो व्याप्ताभिस्तथाऽष्टाभिः शक्तिभिः परिवारितः । बालव्यजनहस्ताभिः सेव्यमानाभि-
रन्तिके ॥ १४३ ॥

सेनेशाद्यैः पारिपदैश्चण्डाद्यैरायुधैरपि । प्रणमद्भिः सेव्यमानः सामीप्ये परितः स्थितैः ॥
मुक्तैश्च पञ्चकालज्ञैः सिद्धैः किकरतां गतैः । उपास्यमानः सततं द्वादशाक्षरचिन्तकैः ॥
अष्टाङ्गयोगसंसिद्धैर्वहुभिर्मगवन्मयैः । मन्त्रद्वयानुसंधानपरैर्भागवतोत्तमैः ॥ १४६ ॥
तापादिकृतसंस्कारैर्यैः पूर्वं पर्युपासितः । सर्वलोकावधिः शेषी मगवान्सदगुणालयः ॥
बैकुण्ठाख्यो हि मे लोको नित्योऽयं कमलासन । कथितः कृपया तुभ्यं त्रिगुणात्परतः परः
एष सर्वावधिः शेषी मगवान्सदगुणालयः । सच्चिदानन्दरूपोऽसौ सर्वकारणकारणम् ॥
मत्तया परमया ग्राह्यो दीनानां परिपालकः
॥ १४९ ॥

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्ब्रह्म परमं पदम् । इति ते कथितं धातः स्थानं यद्विविधं मतम् ॥
प्राकृताप्राकृतं नाम किं भूयः श्रोतुमिच्छसि
॥ १५१ ॥

इति श्रीवृहद्भक्तसंहितायां द्वितीयपादे लोकनिरूपण नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २१४४ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयपादे प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

उपासकानां यदिदं निरूपितं स्थानं त्वयाऽप्राकृतमेकमव्ययम् ।

कथं तदेतत्पुरुषः प्रयाति सर्वं समाख्याहि रहस्यमेतत् ॥ १ ॥

मध्ये कृतनिवासा ये स्थानानि च सरांसि च । धनानि पुरुषाः के वा नद्यस्तत्र भवन्ति च
व्यूहस्थानं च विमयस्थानमायतनानि च । भोगं च नित्यमुक्तानां देव विस्तरतो वद ॥

श्रीनारायण उवाच—

लोकाश्चतुर्दश प्रोक्ता मया ते कमलोद्भव । अधः सप्त समाख्याता ऊर्ध्वं सप्त प्रकी-
र्तिताः ॥ ४ ॥उक्ताः सावरणाः सर्वे नाशशीला भवन्ति ते । ब्रह्मणो दिवसस्थान्ते नाशमीपुञ्ज-
यश्च ते ॥ ५ ॥ब्रह्मणोऽन्ते विलीयन्ते लोका ये च चतुर्दश । प्राकृतास्ते समाख्याता लीलारूपा रमा-
पतेः ॥ ६ ॥

कालेनैव विलीयन्ते कालेनैव भवन्ति हि ॥ ७ ॥

आद्यन्तयोस्त्वमेवैषां हेतुभूतः प्रजापते । त्वया सह भवन्तीह लयं यान्ति त्वया सह ॥

लोकास्तु प्रकृतौ यान्ति त्वं तु मध्येव मत्परः ॥ ८ ॥

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यते । प्राकृतं कार्यभूतं हि मदन्यतया स्थितम् ॥ ९ ॥

अहमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषः परः । क्रीडार्थं देवदेवेश मयैव प्रकटीकृतम् ॥ १० ॥

लोकैश्चतुर्भिर्दशभिः सागरैर्द्वापसंयुतः । भूतैश्चतुर्भिर्दशभिर्मूर्धरैश्च महोत्सवैः ॥ ११ ॥

परिपूर्णमिदं रूपमण्डं प्रकृतिसंभवम् । दशोत्तरैरावरणैः पुष्टं ब्रह्मपुटेरिव ॥ १२ ॥

योजनानां षष्टिकोटिमुन्नतं विस्तरेण तु । पञ्चाशत्कोटिगुणितं प्राकृतं त्वण्डमेव च ॥

एतदण्डकटाहेन तिर्यगूर्ध्वमधः क्रमात् । कृष्टे सस्यं यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥

यथा कपिस्थं बीजानि समाकृष्णवतिष्ठते । तथाऽण्डमेतदाधारं चेतनाचेतनानि हि ॥

कोटियोजनमानेन पृथिव्यावरणं स्मृतम् । दशकोटिप्रमाणेन जलावरणमुच्यते ॥ १६ ॥

शतकोटिप्रमाणेन वह्नेरावरणं मतम् । सहस्रकोटिमानेन वायोरावरणं विधे ॥ १७ ॥

सहस्राणां दशोक्तमाकाशावरणं महत् । लक्षेणाहंकृतेस्तात दशलक्षं महत्स्मृतम् ॥

प्रकृत्यावरणं यत्तदसंख्यातं तदुच्यते । प्रकृत्यन्तर्गता लोका दहन्ते कालयद्भिना ॥ १९ ॥

अण्डावरणभूतानि प्रकृतौ लयमाप्नुयुः । सा सर्वजगदाधारा प्रकृतिर्मत्समाश्रयात् ॥

तया जगत्सर्गलयौ करोमि कमलोद्भव । क्रीडार्थं त्रिगुणा देवी मयैवोद्भाविता पुरा

देवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

इयं भागवती माया कारणे सत्स्वरूपिणी । गुणत्रयवती नित्या नित्यानन्तगुणाश्रया ॥

अव्यक्ता शाश्वती सर्वबीजमूता प्रतिष्ठिता । कार्यानुमेया प्रकृतिश्चिच्छरीरतया मता ॥
 स्वाश्रयव्यतिरेकेण स्थातुं गन्तुमनीश्वरा । तच्छरीरतया सैव तदाप्यतगुणक्रिया ॥ २५ ॥
 धत्तेऽहुरवदात्मस्थमेतद्युक्तमलक्षिता । अवस्थान्तरमापन्ना सैव माति न चापरा ॥ २६ ॥
 व्यक्ता माया कार्यरूपा नैकरूपा प्रजायते । सर्वदानैकरूपेयं परिणामस्वभावतः ॥ २७ ॥
 अनित्या ह्यसती मिथ्यावस्तुमूताऽपि दुर्ग्रहा । दुस्तरा दुष्प्रधर्मा च दुरुद्धा दुर्विचेष्टिता ॥
 मञ्जुषायां मत्त(य)धूरेषा न मत्तोऽन्या मनागपि । मित्रोऽहमेव देवेश निरपेक्षो निराश्रयः ॥
 मदनन्या महाभाग कार्यकारणयोरियम् । चेतनः पुरुषश्चान्यो मच्छरीरतया मतः ॥ ३० ॥
 सच्चिदानन्दरूपोऽयं न मे भेदो मनागपि । मोक्ता निरञ्जनो मायागुणहीनोऽक्षरः परः ॥
 परिणामकृताकारनामरूपविवाजितः । निर्विकारो गुणैर्व्याप्तो मद्वाच्यो मन्त्रिकेतनः ॥
 अजोऽव्ययोऽच्युतः साक्षी प्रकृत्यात्मा सुखात्मकः । एकरूपो नित्यवस्तुपरमार्थसदात्मकः
 मायापरतरो माधी मच्छेषो मद्भक्तिः स्मृतः । मद्भोक्ता मत्परो नित्यो मदनन्यस्थिति-
 र्मतः ॥ ३४ ॥

मायाजघनिकाच्छन्नो यथाऽहंकारितो यदा । मायामोक्ता शरैर्विन्द्यो मायागतिरनीश्वरः ।
 अब्रह्मभूतत्रिगुणो मलिनो दुःखमाजनः । जीवीऽयं मत्स्वरूपोऽपि संसारे ह्यवसीदति ॥
 ब्रह्मात्मकमिदं सर्वं चिदचिन्मिथितं जगत् । विज्ञायाऽऽत्मनि मध्येव कृतमावस्तु यः
 पुमान् ॥ ३७ ॥

अविद्यातिमिरं तीर्त्वा मद्भावमुपलभ्य च । मामुपैति महाभाग मदेकशरणागतः ॥ ३८ ॥
 स एतां त्रिगुणां मायामचिरादिगतिं गतः । भित्त्वा सकायां मतिमान्याति सत्त्वगुणा-
 स्पदम् ॥ ३९ ॥

नित्यमप्राकृतं धाम स्वप्रकाशमनामयम् । भक्त्यैकल्यममलं कालप्रलयवर्जितम् ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥
 मायिकं यन्मया प्रोक्तं निबिडधान्तसंकुलम् । तत्सोर्ध्वभागे विरजा निःसीमा विद्यते
 नदी ॥ ४२ ॥

सा चाऽऽवरणमूता हि विश्वस्य पुरतो विधे । प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ॥
 वेदान्तस्वेदजनिततोयैः प्रस्त्राविता शुभा । तस्यास्तीरे परव्योम त्रिषाङ्गुतं सनातनम् ॥
 अमृत शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् । शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमनन्तं ब्रह्मणः पदम् ॥
 अनेककोटिसूर्याग्निमुल्लसत्सकमव्ययम् । सर्ववेदमयं शुद्धं सर्वप्रलयवर्जितम् ॥ ४६ ॥
 असंख्यमजरं नित्यं जाग्रत्स्वप्नीं वर्जितम् । हिरण्यमयं मोक्षपदं ब्रह्मानन्दसुखाह्वयम् ॥
 समानाधिक्यरहितमाद्यन्तराहितं शुभम् । एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 व्यूहलोकात्परतरो विमयास्थस्तु यः स्मृतः । वासुदेवो महाभाग तस्य लोकं वदामि ते ॥
 अयोध्यापुरी पुरी चैका द्वितीया मथुरा स्मृता । मत्स्यादीनां तथा पुर्यः परितः संप्र-
 कीर्तिताः ॥ ५० ॥

तत्रायोध्या पुरी रम्या यत्र नारायणो हरिः । रामरूपेण रमते सीतया परया सह ॥
 मणिकान्तश्चन्द्राढ्या प्राकारैस्तोरणैर्वृता । चतुर्द्वारसमायुक्ता तुङ्गगोपुरसंयुता ॥ ५२ ॥

चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुराक्षिता । नित्यमुक्तजनोपेता नित्योत्सवमनोहरा ॥
 चण्डप्रचण्डी प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ । वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातुविधातृकौ
 कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः । शङ्कुकर्णः सर्वभद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
 एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्या अस्याश्चतुर्मुख । कोटिवैश्वानरस्यैर्गृहपङ्क्तिभिरावृताम् ॥
 आरूढयौवनैर्नित्यैर्दिव्यनारीनैर्युतम् । अन्तःपुरं तु देवस्य मध्ये पुर्या मनोहरम् ॥ ५७ ॥
 मणिप्राकारसंयुक्तं धरतोरणशोभितम् । विमानैर्गृहमुख्यैश्च प्रासादैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ५८ ॥
 दिव्याप्सरोगणैः स्त्रीभिः सर्वतः समलंकृतम् । मध्ये तु मण्डपं दिव्यं राजस्थानं महो-
 त्सवम् ॥ ५९ ॥

माणिक्यस्तम्भसाहस्रजुष्टं रत्नमयं शुभम् । धर्मादिदेवतीर्नित्यैर्वृतं वेदमयात्मकैः ॥ ६० ॥
 अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः पादविग्रहैः । ऋग्यजुःसामाथर्वारूपैर्नित्यैर्वृतं क्रमात् ॥
 शक्तिराधारशक्तिश्च चिच्छक्तिश्च सदाशिवा । धर्मादिदेवतानां च शक्तयः परिकी-
 र्तिताः ॥ ६२ ॥

यसन्ति मध्यगास्तत्र बह्विसूर्यसुधांशयः । कूर्मश्च नागराजश्च येनतेयस्त्रयीश्वरः ॥ ६३ ॥
 छन्दांसि सर्वमन्त्राश्च पट्टिरूपत्वमास्थिताः । सर्वाक्षरमयं दिव्यं योगपीठमिति स्मृतम् ॥
 तन्मध्येऽष्टदलं पद्ममुद्यार्थं समप्रभम् । तन्मध्ये कर्णिकायां तु सावित्र्यां शुभदर्शनः ॥
 ईश्वर्या सह देवेशस्तत्राऽऽसीनः परः पुमान् । इन्दीवरदलश्यामः कोटिसूर्यप्रकाशकः ॥
 पुत्रा कुमारः सिग्धाङ्गकोमलावयवैर्वृतः । फुल्लरक्ताम्बुजनिभकोमलाङ्गघ्निसरोजवान् ॥
 प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षः सुभ्रूवल्लियुगाङ्कितः । सुनासः सुकपोलाढ्यः सुशोभमुखसपङ्कजः ॥
 मुक्ताफलाभवन्तादयः सुस्मिताधरविह्वलः । परिपूर्णन्दुसंकाशसुस्मिताननपङ्कजः ॥ ६९ ॥
 तरुणादिशृङ्गार्भ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः । सुस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलैरुपशोभितः ॥
 मन्दारपारिजातादिकचरीकृतकेशवान् । प्रातरद्यत्सहस्रांशुनिभकौस्तुमशोभितः ॥ ७१ ॥
 हारस्वर्णस्रगासक्तकम्बुग्रीवाविराजितः । सिंहस्कन्धनिभैः प्रोच्चैः पीनैरसैर्विराजितः ॥
 पीनवृत्तायतभुजैश्चतुर्भिरुपशोभितः । अङ्गुलीयैश्च कटकैः केयूरैरुपशोभितः ॥ ७३ ॥
 बालार्ककोटिसंकाशैः कौस्तुमाद्यैः सुभूपणैः । विराजितमहावक्षा वनमालाविभूषितः ॥
 विधातुर्जननस्थाननाभिपङ्कजशोभितः । बालातपनिभश्लक्ष्णपीतवस्त्रसमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नानारत्नाविचित्राभ्यां कटकाम्भ्यां विराजितः । सज्जोत्पन्नचन्द्रप्रतिमनखपङ्क्तिभिरावृतः ॥
 कोटिकदंपलावण्यसौन्दर्यनिधिरच्युतः । दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गो दिव्यमालाविभूषितः ॥
 गृहीतशङ्खचक्राभ्यामुद्गाहुभ्यां विराजितः । कोदण्डबाणहस्ताभ्यामितराभ्यां तथैव च ॥
 यामाङ्के जानकी देवी किशोरी कनकोज्ज्वला । कैवल्यरूपिणी नित्या नित्यानन्दैकवि-
 ग्रहा ॥ ७९ ॥

सर्वलक्षणसंपन्ना यौवनारम्भविग्रहा । रत्नकुण्डलसंसक्तनीलकुञ्चितशीर्षजा ॥ ८० ॥
 ज्ञप्तिमात्रात्मिकाऽऽनन्दा सर्वैश्वर्यरसोत्सवा । अर्धमात्रात्मिका नित्या चोङ्काराक्षरसं-
 मवा ॥ ८१ ॥

सर्वशक्तिमयी रम्या शक्तीनां शक्तिदायिनी । जननी सर्वभूतानां योगिनामपि मोहिनी ॥
 सेयं सीता भगवती ज्ञानानन्दस्वरूपिणी । योगिनां रमणे रामे रमते रामवल्लभा ॥८३॥
 रामाविर्भावसमये ह्याविर्भवति सर्वदा । निष्प्रपञ्चे निष्प्रपञ्चा निरीहात्मगुणक्रिया ॥
 आदिभूता महालक्ष्मीः सीता तु विभवे मता । आविर्भावे क्षिती जाता जानकी दिव्य-
 रूपिणी ॥ ८५ ॥

यातुधानक्षयकरी पतिव्रतपरायणा । पालिनी सर्वसत्त्वानां धर्मस्थापनकारिणी ॥ ८६ ॥
 संहारे समनुप्राप्ते तामसी शक्तिरुत्तमा । महाकाली करालास्या कल्पान्तक्षयकारिणी ॥
 पूर्णरूपेण साकेते नित्यलीलारसोत्सुका । मया रामेण रमते क्षणविच्छेदकांतरा ॥ ८८ ॥
 साकेतकपुरद्वारसरयूकेलिकारिणी । कोटिगन्धर्वकन्याभिरालीभिर्भाति भामिनी ॥ ८९ ॥
 इयमेव नदी विष्णोः परमप्रीतिदायिनी । भूमौ माति सुपुत्रेति वैकुण्ठपद्मायिनी ॥
 कृतावतारः श्रीरामो ह्यनया केलिभूतया । नेष्यत्ययोध्यामसिलामनायासेन मत्पदम् ॥
 तत्र संतानकं नाम वनं दिव्यं मम प्रियम् । यत्र सीताभिधा लक्ष्मीधितनोति सदात्सवम्
 अन्तःपुरे तु देवस्य रामलीलानुसेविनः । दिव्याः पारिपदाः सन्ति सुग्रीवाद्या महा-
 बलाः ॥ ९३ ॥

दिव्याम्बरधराः सौम्या दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गा दिव्यमाल्यविभू-
 पिताः ॥ ९४ ॥

यज्ञसूत्रगणोपेता लसन्मौलिकिरीटिनः । सिंहासने समासाना ललनायुतसेविताः ॥ ९५ ॥
 गदेषुचापशैलाग्रतरुहस्ता व्यवस्थिताः । सुग्रीवराक्षसाधीशाङ्गदमारुतनन्दनाः ॥ ९६ ॥
 पूर्वद्वारे तु सुग्रीवो दक्षिणे पवनात्मजः । पश्चिमे राक्षसाधीशो बालिपुत्रस्तथोत्तरे ॥
 हनुमान्गरुडश्चोभौ निशामय वदामि तौ । गरुडो विनतायां च ह्याविर्भवति भूतले ॥
 निशामय महाभाग गरुडं तत्त्वमुत्तमम् । अप्राकृतोऽयं पुरुषो नित्योऽप्राकृतदेहधृत् ॥ ९९ ॥
 गरुडः पक्षिणामिन्द्रो वाहको बलिनां वरः । वासुदेवादिमूर्तिभ्यश्छन्दोमूर्तिरजायत ॥
 चतुर्णामंशभूतोऽयं विहङ्गेशः सदातनुः । अंशेन विनतायां वै संभवाऽस्य युगे युगे ॥
 तथा किंपुरुषोऽयं वै हनुमान्नामतो बली । महाशंमुरिति ख्यातो रामरूपमुपाश्रितः ॥
 संकर्षणसमुद्भूतो महाशंभुश्च शाश्वतः । अंशो भगवतः साक्षाच्छुद्धसत्त्ववपुर्धरः ॥
 श्रीराममन्त्रतत्त्वज्ञः श्रीरामानुचरो बली । नित्यो महाविभूतिस्थ ईशान्यां दिशि संस्थितः
 मामनन्यतया ब्रह्मन्नुपास्ते प्रेमलम्पटः । महानन्दैकमुक्थ्रीमान्महाशक्तिसमाश्रयः ॥
 स एव शिवरूपेण शं तनोति चतुर्मुख । अनन्योपासनं लोके सात्त्विकं प्रतिपादयन् ॥
 श्रीविष्णुपार्षदयोरो विष्णुवेषधरोऽव्ययः । चतुर्भुजो महोत्साहो महादेवो महेश्वरः ॥
 सचाऽऽत्मानं द्विधा कृत्वा प्राकृतेऽप्राकृते स्थितः । रुद्ररूपेण संजातो ब्रह्मणो भुक्कुटी-
 तटात् ॥ १०८ ॥

स चैकादशधाऽऽत्मानं व्यतनोद्गीमदर्शनः । रुद्रः कल्पान्तकर्ताऽयं तामसस्तामसप्रियः ॥
 आज्ञया वासुदेवस्य महाशंमूर्धरिप्रियः । रौद्रं रूपं समास्थाय विश्वहा समपद्यत ॥

रुद्र एव पुनः प्रोक्तो विष्णुना प्रमविष्णुना । पाखण्डशार्ङ्गं व्यतनोन्मद्यमांसप्रशंसकम् ॥
 शयं शाक्तं पाशुपतं डामरोद्दीनशाबरम् । नानादेवप्रधानं च मत्तो वै मुख्यकारणम् ॥
 भूयः शंभुरेः प्रीत्ये वानरं रूपमुद्रहन् । रामलोके दक्षिणस्यां दिशि धीरो विराजते ॥
 काकुत्स्थो राघवो जातो रामो राजीवलोचनः । अञ्जनीगर्मसंभूत आञ्जनेयो बभूव सः ॥
 महाभागवतो धीरो हेलोलङ्घितवारिधिः । आजन्म ब्रह्मचारी च जानकीप्रीतिभाजनः ॥
 सीतादत्तमहाहारशोभितोरुमहामुजः । श्रीरामवाहनः श्रीमान्यपन्नाकाङ्क्षितप्रदः ॥
 सत्यसंधो महासत्त्वो लङ्काप्रासादमञ्जनः । जानकीजीवनो जेता मीश्रीयज्ञोपवीतवान्
 धीराधिबीरद्वोर्द्वण्डखण्डितारतिमण्डलः । चीत्कारगर्मसंहारी हारी कौपीनधृच्छिखी ॥
 एयं स्वपार्यदैर्युक्तो नित्यमुक्तैर्धराजते । लक्ष्मीनारायणः साक्षान्द्रक्तानुग्रहकाम्यया ॥
 साकेतपश्चिमे पार्श्वे गोलोकाख्ये मनोरमे । महाकल्पतरूद्याना मधुरेति पुरी मता ॥
 कोटियोजनविस्तीर्णा नित्योत्सवसमाकुला । वृन्दावनं गोकुलं च तत्पार्श्वे चतुरानन ॥
 ऊर्ध्वं तु सर्वलोकेभ्यो गोलोके प्रकृतेः परे । बाह्यनोगोचरातीतं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
 नित्यं गुणमहोत्साहं नित्योत्सवगुणान्वितम् । सौभाग्यनिलयं कान्तमानन्दकरमन्दिरम् ॥
 नित्यानन्दमयं रूपं गुणोत्पत्तिमहोदयम् । सर्वर्तुगुणसंयुक्तं प्रमदागणसेवितम् ॥ १२४ ॥
 पुण्यद्विजसमोद्युष्टं जुष्टं च परमर्षिभिः । सरितां जलकल्लोलविलोलनलिनीकुलम् ॥
 तुलसीकुलसीभाग्यं नित्यानन्दवनमोदितम् । वासन्तीचम्पकाशोकपारिजातमहोदयम् ॥
 मालतीयूथिकाभोजकुन्दमन्दारसेवितम् । केतकीमल्लिकाहासं कदम्बघनमण्डितम् ॥
 दिव्यरत्नसमाकीर्णं हरिचंशसुरक्षकम् । विमानावलिमिर्व्याप्तं नित्यक्रीडारसाश्रयम् ॥
 तत्र वृन्दावनं नाम युतं कामदुघैर्दुर्गैः । द्वात्रिंशद्द्वनराजीभिः परीतं रसनिर्झरम् ॥ १२५ ॥
 तत्र रत्नमयी भूमिर्दिव्यकाञ्चनवेदिका । कर्पूरवालुकोपेतं पुलिनाच्छनदीवहम् ॥ १२६ ॥
 साकेतापश्चिमे तत्र पुरं माधुरसंज्ञितम् । योषिद्वनमणिस्तम्भप्रासादायुतसंयुतम् ॥ १२७ ॥
 दिव्यचामरसंयुक्तं मुक्तादामविलम्बितम् । चन्द्रातपघनच्छायं हेमकुम्भपुरस्कृतम् ॥
 आबद्धबालद्युमणिद्युतिरश्मिवितानकम् । पताकातोरणैर्दिव्यैः सुधासारघनाचलम् ॥
 गोवर्धनगिरिज्योतिर्विद्योतितनमस्थलम् । शृङ्गोद्युतविमानाग्रमुद्रङ्गमधुरस्वरम् ॥ १२८ ॥
 यत्र गोवर्धनो नाम शैलः परमपावनः । निर्मितो गोपरूपेण केलये कलयाऽऽत्मनः ॥
 नीलवैदूर्यसचितोलसत्काञ्चनवेदिकः । तुङ्गशृङ्गाग्रविलसत्स्वच्छस्फटिककुट्टिमः ॥ १२९ ॥
 सर्वतोनिपतद्विव्यसुधासीकरनिर्झरः । रत्नसंचन्द्रकासारकुलाम्भोजवनस्थलः ॥ १३० ॥
 पारिजातततिव्याप्तः सुगन्धानिलसेवितः । दिव्यदेवाङ्गनागीतमुखरीकृतकन्दरः ॥ १३१ ॥
 गलत्कुसुममध्यस्थमधुसंताननिर्झरः । मिलिन्दललितोद्गीततिरोहितविपश्चिकः ॥ १३२ ॥
 हंसकोकिलदातृहनिह्नादाह्लादकारकः । स्वच्छाङ्गणमणिघातचन्द्रशृङ्गाटकपु च ॥ १३३ ॥
 दिव्यचन्द्रकराक्षितकोटिनक्षत्रवेगवः । लीलानिकेतसीघ्राग्रचन्द्रकोटिमरीचिभिः ॥ १३४ ॥
 सुधाम्बुनिर्झरोद्भूतकासारविपुलोदरः । मन्दारकुञ्जकुहराविनिर्मितनिकेतनः ॥ १३५ ॥
 तुलसीकाननामोदविमोहितवधूजनः । श्रीकृष्णवदनाभोजस्मेरचन्द्रकशीतलः ॥ १३६ ॥

गोपिकाचरणाम्भोजनसचन्द्रचपकृतः । उत्पत्तिकाञ्चनीरम्यनृत्यमण्डलमण्डितः ॥
 कोटिदिव्याङ्गनापूर्वकलकण्ठस्वरोद्गमः । केलिसत्ताङ्गणाबद्धमणिगतेषु सर्वतः ॥१४॥
 जलयन्त्रोच्छलद्धारिनिपातपरमोत्सवः । केलिनिर्मितनीलाभ्रवितानम्फुटचञ्चलः ॥
 सुधाशीकरसंसिक्तचन्द्रकच्छोदभूतलः । शिलातलसमाविष्टमृगनाभिसुवासितः ॥१४७॥
 सुन्दरीचरणारक्तकातुकोद्रेकसंयुतः । अधित्यकासु गोवृन्दसमपङ्क्तिविराजितः ॥१४८॥
 हरिन्मणिमयूखाभदूर्वाकाण्डशरोहितः । केवल्यवाहिनी यत्र कालिन्दी विमलोदका ॥
 सुवर्णपङ्कजोद्भूतपरागपटपिञ्जरा । तटरत्नमयूषैश्च स्पृशन्ती गिरिकेतनम् ॥ १५० ॥
 द्विपैर्नीराजयन्तीव बीजयन्तीव चामरैः । तीरसारसनिह्वादेर्वीधयन्तीव गोपतिम् ॥ १५१ ॥
 गोवर्धनशिखासन्नसंसुप्तवनमालिनम् । निर्गम्यगीतममलं समुत्थितजलोच्चया ॥ १५२ ॥
 आदर्शमिव चाऽऽत्मानं दर्शयन्ती रमापतिम् । वेणुनादामृतोन्मत्तमयूरनटनोदया ॥ ५३ ॥
 दर्शयन्तीव चाऽऽत्मानं प्रेमसंघर्षितोत्सवम् । तत्र रासस्थलं रम्यं कोटिचन्द्रसुशीतलम् ॥
 यत्र वृन्वामिधा शक्तिरास्ते श्रीकृष्णवल्लभा । प्रेमभक्तिसमाख्याता वृन्दा तल्लोकपा-
 लिका ॥ १५५ ॥

भक्तिमन्तोऽभिगच्छन्ति काननं कामितप्रदम् । एवं गोलोकासौभाग्यं वर्णितुं कः क्षमो
 जनः । यन्नाहं प्रियया साकं रमे रसमयः सदा ॥ १५६ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

भगवन्नरविन्दाक्ष वैकुण्ठपुरमण्डन । गोलोकाख्यमिदं नाम नित्यलीलालयं स्मृतम् ॥
 कस्माद्रूपं पृथक्कृत्य स्थितिमत्र जनार्दन । केन रूपेण भवता का लीलाऽत्र यदस्व मे ॥

श्रीभगवानुवाच—

वैकुण्ठाख्यं परं स्थानमुक्तं यत्प्रकृतेः परम् । पञ्चोपनिषदालाढमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५९ ॥
 कालक्रियातिरिक्तं तत्सर्वमानन्दमन्दिरम् । नित्यमुक्तजनेर्जुष्टं मत्कृपापाङ्गधीक्षितैः ॥
 मल्लीलानुकृतं तत्र तारतम्यं तथाऽपि हि । लीलायास्तारतम्येन प्रीत्याऽतिशयितो मया ॥
 गोलोकोऽयं मया क्लिष्टो रसलीलाबुभुक्षया । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु चैकमना विधे
 सर्वावधितया स्थानमपारममलप्रभम् । महावैकुण्ठनिलयं यत्र श्रीरङ्गमन्दिरम् ॥ १६३ ॥
 यतो नाऽऽवर्तते भूयो गन्तव्यं नास्ति तत्परम् । अन्येषां तत्र गन्तव्यमाभितानां ततो जगुः
 ब्रह्मन्वैकुण्ठमध्ये च बाह्याभ्यन्तरभूतयः । विमवयूहलोकाश्च शुद्धसत्त्वैकरूपिताः ॥
 एवं चाऽऽप्रकृतेर्लोकादा वैकुण्ठनिकेतनात् । अवान्तरविभागैश्च वैकुण्ठ इति चोच्यते ॥
 विगतज्ञानवैकुण्ठशुद्धसत्त्वनिकेतनात् । आहुर्वैकुण्ठनिलयं साक्षाद्ब्रह्मैव पश्यज ॥ १६७ ॥
 गोलोकाख्यस्य देशस्य प्रवृत्तिं प्रवदाम्यहम् । यतोऽस्य संस्थितिर्मिमांसा परं योऽन्नि महामते
 ज्ञानानन्दस्वरूपेण शक्तिर्या परमा रमा । सा सूते द्वे महाशक्ती नित्ये मे सुखदित्तया ॥
 यद्यप्येते ममेवाऽऽस्तां तथाऽप्येते रमाभूते । रमालीलाविनोदार्थं तदधीनतया स्थिते ॥
 तत्रैकाऽऽधारशक्तिर्हि लीलास्या द्वितीया भता । प्राकृताप्राकृतं सर्वमुभाभ्यामेव रक्षि-
 तम् ॥ १७१ ॥

प्रकृतिर्महदादीनां धारणात्सा धरा स्मृता । आकूर्मादखिलं विश्वं धत्ते सादृश्यरूपिणी
 एवं मद्रोमकूपेषु यावन्त्यण्डानि पद्मज । तावन्त्येका ततो देवी शक्तिराधारलक्षणा ॥
 धत्ते तेनेय रूपेण यथाऽहं पुरुषोत्तमः । कूर्ममण्डूकशेषादीनमिव्याप्य विराजते ॥
 तस्योपरि पुनः सैव पद्मिनीपत्रवज्जले । आभाति धरणी देवी सशीलवनकानना ॥१७५॥
 सा मया क्रोडरूपेण विधृता दशनान्तरे । सा द्वितीयावतारेण धत्ते विश्वं रमाज्ञया ॥
 गोरूपा साऽभवद्देवी यथा वृत्तिर्नृणामभूत् । देहादिधारणं पुंसां जायते येन सुव्रत ॥
 एवं प्रज्ञां च मेधां च यजनं सत्त्वसंस्थितम् । क्षीरेण या वितनुते वृष्टिं पुष्टिं प्रजामृतम् ॥
 महोक्षरूपैः संतानैः प्रजानां कर्षणेन च । कृषिं प्रयच्छति ब्रह्मन्मयाऽन्नानि भवन्ति हि
 अन्नं हि प्राणिनां प्राणो ह्यन्नाद्वीर्यं प्रजायते । वीर्यं प्रजननं तस्मादन्नं पृथ्वीं क्षुतिर्जगौ ॥
 एवं वृत्तिप्रदानेन प्रकृतिर्गुणयोगतः । प्रयच्छति त्वधः स्थानं संसारार्थं सुदुस्तरम् ॥
 एवं तया महादेव्या प्राकृतं सकलं जगत् । धृतं सर्वप्रकारेण जीवानां कर्मभुक्तये ॥१८२॥
 तथैव कर्महीनानां नित्यमुक्तात्मनां मम । मच्छुद्धसत्त्वसंविष्टा धत्ते चाप्राकृतं जगत् ॥
 आत्मनः पदमारम्भ ह्यनन्तं धाम मामकर्म । मितिहीनं ज्ञानरूपं सदाऽऽनन्दमहोत्सवम् ॥
 निरावरणकं शश्वत्कालातीतमगौचरम् । लक्ष्मीलीलास्पदं सर्वं मयैव विधृतं सदा ॥
 लीलाविग्रहदा देवी कदाचिज्जलजेक्षणा । धरया विधृतं दृष्ट्वा धरां दृष्ट्वा च पार्श्व-
 गाम् ॥ १८६ ॥

सोलासवदनं दृष्ट्वा कान्तस्य मम कामिनी । मन्दं जहास हचिरापाङ्गेन परमेश्वरी ॥
 नित्यमाक्रीडितं नृत्पगानमानरसोदयेः । आचकाङ्क्षे रमा देवी रमणेन यदृच्छया ॥
 वैकुण्ठलीलाविच्छेदो दासानां यत्र संगमः । न भवेच्च पुनः स्वैरलीलामङ्गो न जायते ॥
 कथं द्वयं भवेत्तत्र स्थलान्तरमभीप्सती । तदा विज्ञातसंकल्पो देव्या विश्वकुदीश्वरः ॥
 द्विधाऽक्रयमात्मानं धरया च श्रिया सह । धरा गोलोकरूपेण गोपीरूपेण सा प्रिया ॥
 गोपकूपधरोऽहं वै गोविन्द इति विश्रुतः । गोवर्धनाभिधं रूपं द्वितीयं मे प्रकाशितम् ॥
 धराऽपि द्विविधा जाता गोरूपा भूमिरूपिणी । गावस्त्वनन्ता अभवन्कामदोहा मनो-
 रमाः ॥ १९४ ॥

दिशन्ति मणिरत्नानि यद्यदिष्टतमं विधे । भक्ष्यभोज्यान्नपानादि क्षीरमत्यद्भुतं वसु ॥
 पासां दुग्धादनेनैव कायकलेशो न विद्यते । जरामृत्युभयोद्वेगवृत्त्याञ्चा न भवन्ति हि ॥
 गोरूपेण धरा देवी गोवर्धनमुपाश्रिता । प्रवर्तयन्ती पयसा नदीमानन्दरूपिणीम् ॥१९७॥
 आस्वादयन्ति गोविन्दमुरलीनादसद्रसम् । क्षरन्ति गाव आनन्दसंदोहं क्षीररूपतः ॥
 श्रीकृष्णवदनाम्भोजदत्तलोचनपङ्कजः । गोवर्धनाद्रिकुञ्जेषु विचरन्ति सहस्रशः ॥ १९९ ॥
 तत्र नीलाम्बुदश्यामो बलवीवृन्दवेष्टितः । शिखिपिच्छकृतापीटो नटवेपथरो हरिः ॥
 वन्यपुष्पधरो धेनुपालको नीलकुन्तलः । किशोरः केलिकलितः कदम्बतरुसंश्रयः ॥
 चलच्चामीकराक्रान्तपीताम्बरविभूषितः । स्थूलमुक्ताफलोदारहारभूषितकंधरः ॥ २०२ ॥

स्फुरत्कुण्डलरम्यास्यो हास्यमोहितमन्मथः । धम्मिल्लमल्लिकामोदविभ्रान्तकनकालयः ॥
 अपाकृतनिशानाथज्योत्स्नाधौतनिशामुसे । मन्दारमण्डले दिव्यरासभूवलये मुदा ॥
 गोपमानो गुणावासो गोपिकापरिरम्भितः । संगीतनिरतो नित्यं लास्यमेदविशारदः ॥
 तत्रैका परमा शक्तिर्गोपीरूपधरा रमा । आत्मानमपधा कृत्वा रेमे गोपतिना सह ॥
 ललिताद्याश्च ताः सख्यः श्रीराधानुगता मताः । योगपीठे महास्थाने संस्थिताः स्वानु-
 रूपतः ॥ २०७ ॥

इति श्रीवृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे गोलैकवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२६५१

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

देवदेवेश लक्ष्मीश गोलोकनिलये हरेः । गोविन्दाख्यस्य देवस्य योगपीठं वदस्व मे ॥
 आत्मलीलाविनोदार्थं पृथक्कृत्य प्रकाशितम् । गोपरूपं च ते देव भुतं गोपिकया सह ॥

श्रीभगवानुवाच—

ब्रह्मन्नलौकिकं ह्येतत्स्वया पृष्टं मम प्रियम् । योगिनामपि दुर्लक्ष्यं शान्तं मे परमं पदम् ॥
 वृन्दावनविधानेन सोऽहमेव न चेतत् । यमुनातीरसंशोभिकल्पमन्दारपादपैः ॥ ४ ॥
 सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम् । मयेवाऽऽविष्कृतं ब्रह्मन्धरया कलया मम ॥ ५ ॥
 ममेवाऽऽकाङ्क्षितं स्थानं श्रुतिमृग्यं निरन्तरम् । योगिभिर्भुनिवृन्दैश्च सदा ध्यातं च
 मत्परैः ॥ ६ ॥

दिव्याप्सरोगिर्गन्धर्वैर्नृत्यगीताविभूषितम् । श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिश्चिन्तामणिस्तोयममृतं रसपूरितम् । वृक्षाः सुरद्रुमास्तत्र सुरभीवृन्दमण्डितम् ॥ ८ ॥
 सदा किशोररूपैश्च तरुणीतरुणैर्युतम् । ममांशैर्नित्यपुरुषैर्लक्ष्म्यंशैः स्त्रीजनैर्वृतम् ॥ ९ ॥
 मन्दानिलविनिर्धूतपद्मवेणुतमोमयम् । वसन्तर्तुकृतोद्वेकविहङ्गकलनिस्वनम् ॥ १० ॥
 अशोकं दुःसरहितं जरामरणवर्जितम् । अक्रोधनममात्सर्यमभिज्ञं निरहंकृतम् ॥ ११ ॥
 गुणातीतं महद्भाम प्रेमभक्तिस्वरूपकम् । वृन्दया चावनं यस्मात्तस्माद्वृन्दावनं स्मृतम्
 गुह्याद्गुह्यतमं गूढं गोलोके तत्प्रतिष्ठितम् । बाह्याभ्यन्तरमेवेन भूमावपि पितामह ॥ १३ ॥
 सहस्रदलपद्मस्य ज्ञेयमेतद्वराटकम् । अक्षरं नित्यमानन्दस्वरूपं स्थानमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 शुद्धसत्त्वेन हरिणा प्रविश्योत्तमिमतं विधे । तत्र गोविन्दरूपेण स्वयं कीडति राधया ॥
 एवं वृन्दावनं विद्धि गोवर्धनसमन्वितम् । तस्मिन्वृन्दावनारण्ये मध्ये मत्पीठमुत्तमम् ॥
 सप्तावरणकं स्थानं श्रुतिमृग्यं निरन्तरम् । माणिक्यमण्डपं तत्र वितानध्वजमण्डितम् ॥
 तन्मध्ये योगपीठे तु नानारत्नैर्विराजितम् । तदष्टकोणनिर्माणं दर्पणाममनूपमम् ॥
 सहस्रस्तम्भसंचन्द्रमणिकान्तप्ररोहकम् । मुक्ताच्छगुच्छविलसत्तोरणान्तातिसुन्दरम् ॥
 तस्योपरिस्थमाणिक्यमुग्धसिंहासनं महत् । दलाष्टकं तु तत्रैव कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ॥

गोविन्दस्य प्रियं स्थानं किमस्य महिमोच्यते । श्रीकृष्णचरणाम्भोजसुखसंस्पर्शनक्षमम् ॥
 तस्मिन्धीरासने ब्रह्मन्ध्येयं तेजोऽद्वयं परम् । गौरश्यामात्मकं नित्यं वेणुपङ्कजहस्तकम् ॥
 शिखिपिच्छकृतापीडं नीलपीतपट्टावृतम् । मन्दस्मेरोज्ज्वलमुखं लोलताटङ्कुण्डलम् ॥
 कुञ्जितालकयवघ्राज्जं कस्तूरीकुङ्कुमान्वितम् । नासाग्रविलसन्मुक्तं केशपाशकृतोत्सवम् ॥
 संगोपितचतुर्बाहुं विकाशितचतुष्टयम् । अङ्गदाश्लिष्टवलयोद्दीप्तमम्लानमालकम् ॥
 दाडिमीबीजदशनं पक्कबिम्बफलाधरम् । काश्मीरराजितोरस्कं किङ्किणीनिनदोत्सुकम् ॥
 अंसार्पितभुजं चारुचरणालक्तकप्रमम् । अभिलक्ष्मणमद्वैततत्त्वमम्भोजलोचनम् ॥ २७ ॥
 ज्ञानानन्दैकनिलयमवाह्यानसधैमघम् । प्रेमसंसक्तहृदयं प्रेमार्णवविनोदकम् ॥ २८ ॥
 प्रेमकल्पलताबीजं प्रेमपादपसत्फलम् । गौरं तु राधिकारूपं राध्यते पुरुषोऽनया ॥ २९ ॥
 सर्वावस्थासु देवेश श्रियो रूपान्तरं हि तत् । यथा च चन्द्रिका चन्द्रे प्रभा भानी हुता-
 शने ॥ ३० ॥

यथा मधुरिमा नीरे स्पर्शनं मारुते यथा । गन्धः पृथिव्यामनघो राधिकेयं तथा हरौ ॥
 आश्रयः पुरुषः पूर्णो गोविन्दो नित्ययौवनः । कर्णिकायां स्मरेदेतद्वोपिकाकृष्णयो-
 र्द्वयम् ॥ ३२ ॥

दलेषु ललिताद्याश्च शक्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । संमुखे ललिता देवी श्यामला पीतवा-
 ससा ॥ ३३ ॥
 उत्तरे श्रीमती ज्ञेया ईशाने श्रीहरिप्रिया । विशाखा च तथा पूर्वे शैव्या चाऽऽग्नेयके-
 मता ॥ ३४ ॥

पश्चा च दक्षिणे भद्रा नैऋते परिकीर्तिता । तत्पार्श्वदलभूमागे पुनरष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 चन्द्रावली चन्द्ररेखा घृन्दा वदनसुन्दरी । श्रीप्रिया श्रीमधुमती शशिलेखा च कुञ्जरी ॥
 सुमुखा च क्रमाद्विष्णु विदिक्षु च यथा तथा । षोडश प्रकृतिश्रेष्ठाः प्रधानाः कृष्णवल्लभाः
 घृन्दावनेश्वरी राधा तथा चन्द्रावली प्रिया । अष्टौ तथा चतुःपदिगणो नित्यः प्रकी-
 र्तिताः ॥ ३८ ॥

मुक्तानां ये गणाः प्रोक्तास्त्रिकोट्यः कमलोद्भव । आराधितः परानन्दो भगवान्गो-
 कुलेश्वरः ॥ ३९ ॥

श्रुतयः श्रीशपादाञ्जरसपानपिपासया । सखीरूपत्वमापन्नाः साधनाभ्यासयोगतः ॥
 विहरन्ति सदा विष्णो रासलीलामहोत्सवे । एवं च देवकन्यानां गणोऽपि हि पिता-
 मह ॥ ४१ ॥

तथैव मुनिकन्याश्च कोटिकोटिप्रमाणतः । सेवन्ते परमे लोके नित्यं निर्गुणसंज्ञके ॥
 कामिनीनां त्रिकोट्यस्तु नानाकर्मपरायणाः । गोविन्दरसनिर्भिन्ना गायन्त्यः प्रेमवि-
 ह्वलाः ॥ ४३ ॥

नानाविदग्ध्यनिपुणा दिव्यवेपाम्बरान्विताः । सौन्दर्याश्वर्यलावण्यकटाक्षातिमनोहराः ॥
 एकान्ताभितगोविन्दास्तदङ्गस्पर्शनोत्सुकाः । तदन्तरे च ह्यात्मानं कृत्वा नयनवा-
 कृतिम् ॥ ४५ ॥

वेणुना मोहयन्विश्वं हरिर्नृत्यति मण्डले । मन्दिरस्य ततो बाह्ये प्रियपारिपदावृते ॥
 तत्समानवयोवेपाः समानबलपौरुषाः । समानरूपाभरणाः समानगुणकर्मिणः ॥ ४७ ॥
 समानगुणसंगीतवेणुवादनतत्पराः । श्रीदामा च सुदामा च वसुदामाऽथ किङ्किणी ॥
 विज्ञेयोः पूर्वतो ह्येते क्रमाद्वारचतुष्टये । स्तोककृष्णसुभद्राद्या गोपालाश्च तथाऽपरे ॥ ४८ ॥
 शृङ्गवेद्यविपाणाढ्याः सर्वे चारुचतुर्भुजाः । तत्पश्चात्सुरमीवृन्दं परमानन्दसंकुलम् ॥
 क्षरत्पयोभिर्गोविन्दमनुसंसृत्य तिष्ठति । तद्बाह्ये फुल्लमन्दारो वेदिकामिविराजते ॥
 गोलोके रमते दिव्ये नित्यमेव हरिः स्वयम् । गोलोकं पट्टवस्त्रे वा मण्डले वा सुधामये ॥
 विलिख्य पूजयन्तो ये ते यान्ति परमं पदम् । वृक्षैर्वृन्दावनं कृत्वा शारद्यां निशि
 पद्मज ॥ ५३ ॥

अनुकुर्वन्ति ये लीलां ते यान्ति परमं पदम् । राधाकृष्णामिधाङ्गं तु कारयेत्प्रतिमासु च
 दम्पत्योर्वा परं मक्त्या सरसीनां तु विशेषतः । रासलीलोत्सवं पश्येद्भ्यायेद्वा प्रेमसंप्लुतः
 अन्ते गोलोकमायाति सत्यज्य प्राकृतां तनुम् । इत्येतद्विभवस्थानं व्यूहात्परतरं मतम् ॥
 तस्मात्परं तु वैकुण्ठस्थानं नारायणस्य हि । अनन्तपारं तत्स्थानं यत्र श्रीरङ्गमन्दिरम् ॥
 वेङ्कटाद्रिरिति स्यातो यत्र नारायणात्मकः । गोविन्दाच्च ह्यधः स्थानं वासुदेवस्य
 पद्मज ॥ ५८ ॥

स्वर्णरत्नमयी भूमिर्दिव्यमाणिक्यवेदिका । रत्नसिंहासनं तत्र पादाष्टकविनिर्मितम् ॥
 संस्थितो रमया साकं वासुदेवश्चतुर्भुजः । इन्दुनीलमणिश्यामो नीलकुञ्चितकुन्तलः ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षः स्फुरन्मकरकुण्डलः । शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविराजितः ॥ ६१ ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभज्योतिर्विद्योतितभुजान्तरः । पीताम्बरधरः स्रग्वी नृलसीमालया वृतः ॥
 वास्तत्पादिगुणोपेतः सच्चिदानन्दविग्रहः । रुक्मिणी सत्यमामा च शैव्या चैव सल-
 क्षमणा ॥ ६३ ॥

मित्रपिन्दा सुनन्दा च तथा जाम्बवती मता । सुशीला चाष्टमी ह्येता वासुदेवस्य
 शक्तयः ॥ ६४ ॥

वासुदेवाद्धो धातः संकर्षण उदाहृतः । शुद्धस्फटिकसंकाशो रक्ताभ्युज्ज्वलेक्षणः ॥ ६५ ॥
 नीलाम्बरधरः श्रीमानेककुण्डलमण्डितः । दिव्यगन्धविलिप्ताङ्गो मधुपानविधूणितः ॥
 सहस्रफणमाणिक्यज्योत्स्नानीराजिताम्बरः । रेवतीसेवितपदो हलहस्तश्चतुर्भुजः ॥ ६७ ॥
 पमरुद्रमहाकालरूपधृग्द्वि संस्थितः । शेषोऽयं वासुदेवस्य ह्यनन्तोऽनन्तविक्रमः ॥
 संहर्ता सर्वलोकानां स्वयं सर्वं करोति हि । संकर्षणो महाविष्णुर्विद्याधलसमन्वितः ॥
 कालस्य सर्वभूतानां रुद्रस्य च यमस्य च । अन्तर्यामित्वमास्थाय जगत्संहरते प्रभुः ॥
 स्वयं तु साक्षाद्देवस्य शय्यांभूतोऽहिरूपधृक् । संकर्षणाद्धः साक्षात्प्राद्युम्नं मण्डलं मतम्
 रत्या स्वर्णमये पीठे संस्थितो भगवन्मनाः । जगन्मोहनसौन्दर्यः किशोरोऽरुणलोचनः ॥
 दिव्यालंकारसंपुक्तो वशीकृतजगन्नाथः । तव प्रजापतीनां च कालस्य च यमस्य च ॥
 अन्तर्यामित्वमास्थाय प्रशुभ्रश्च करोति हि । अनिरुद्धस्ततोऽप्यर्वाग्दिव्यसिंहासने स्थितः

ईश्वरः सर्वं लोकानां शान्त्या देव्या समास्थितः । मनुजां पार्थिवानां च कालस्य च
यमस्य च ॥ ७५ ॥

अन्तर्यामित्वमास्थाय स्थितिमातनुतेऽनुजः । एवं ब्रह्मन्हेरेलीला शुद्धसत्त्वमयी स्थिता ॥
अप्राकृते परे व्योम्नि लोकाः सन्ति च भूयशः । वासुदेवादिमूर्तीनां व्यूहस्थानं प्रकी-
र्तितम् ॥ ७७ ॥

मत्स्यादीनां तु मूर्तीनां विभवस्थानमुत्तमम् । भूमावपि चतुर्धूहाः सन्ति पङ्कजसंभव ॥
वैकुण्ठं परमो लोको विष्णुलोकस्त्वनुत्तमः । श्वेतद्वीपं सुरभ्यं तु क्षीरसागर उत्तमः ॥
एवं चतुर्धा व्यूहस्तु मयैव प्रकटीकृतः । जलावरणमध्ये तु वैकुण्ठं प्रथमं स्मृतम् ॥ ८० ॥
कोटिवैश्वानरप्रख्यं परमं धाम चाव्ययम् । तस्मिन्देवमती नाम पुरं रम्यमनुत्तमम् ॥ ८१ ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं चण्डाद्यैरभिरक्षितम् । सहस्रयोजनोत्तुङ्गः प्राकारैरुपशोभितम् ॥ ८२ ॥
समानरूपाः श्रीविष्णोर्यत्र सन्ति स्त्रियो जनाः । मन्त्राष्टाक्षरसंसिद्धा भक्त्या पौडश-
रूपया ॥ ८३ ॥

यान्ति तत्प्रथमं व्यूहं यद्गत्वा न निवर्तते । मोदन्ते विष्णुना साकं भक्तास्ते शाश्वतीः
समाः ॥ ८४ ॥

पुनस्तेनैव यास्यन्ति तत्पदं प्रकृतेः परम् । ये याता वेष्णवे लोके भक्त्या ते न पतन्ति हि
ऊर्ध्वाद्बुधं प्रगच्छन्ति कर्मिणोऽधः प्रयान्ति हि । विष्णोरनुचरत्वं हि मुक्तिर्मे सद्ग-
तिर्मता ॥ ८६ ॥

न कर्मबन्धनं जन्म वेष्णवानां च विद्यते । न दास्यं परमेशस्य बन्धनं परिकीर्तितम् ॥
सर्वबन्धविनिर्मुक्ता हरिदासा निरामयाः । यत्राहं रमया सार्धं सर्वलक्षणलक्षितः ॥ ८८ ॥
वैष्णवोऽष्टाक्षरं जप्त्वा तत्र चेति न संशयः । तस्मिन्मणिमयस्तम्भे सहस्रराबिर्चसि ॥
विमाने शुशुभे दिव्ये संस्थितो भगवान्हरिः । तत्र चाऽऽधारशक्त्यादिधृते पीठे हिर-
ण्ये ॥ ९० ॥

अष्टपत्राम्बुजे लक्ष्मीबीजाद्ये कर्णकालये । तत्र नारायणो देवो दक्षपार्श्वे रमायते ॥ ९१ ॥
स्वर्णवर्णां द्रव्यपात्रमातुलङ्गकराम्बुजा । वामतः पृथिवी देवी नीलोत्पलदलप्रभा ॥
नानालंकारसंपुक्ता विचित्राम्बरमूपिता । रक्तोत्पलं करद्वन्द्वे धान्यपात्रं शुभं तथा ॥
वृधानाऽधः कराब्जाभ्यां भरित्री विश्वसुन्दरी । दक्षायै च समासीना सचामरकराम्बुजा
विमलाद्याः शक्तयश्च सर्वलक्षणशोभिताः । श्रीमदष्टाक्षरे मन्त्रे सिद्धानां वै मनीषि-
णाम् ॥ ९५ ॥

गम्यः स वेष्णवो लोको नेतरेषां कथंचन । वैकुण्ठं प्रथमं व्यूहमिति ते प्रतिपादितम् ॥
द्वितीयं वेष्णवं व्यूहं शृणु बक्ष्यामि सुव्रत । योऽयं नित्य इति ख्यातो लोको वै वेष्णवः
स्मृतः ॥ ९७ ॥

स लोको विमलः पुण्यः शुद्धसत्त्वमयः शुभः । मध्याह्नसूर्यसाहस्रयुगपद्भासितः सदा ॥
कल्पान्तेऽपि न लीयत सत्यलोको महत्तरः । मणिबद्धमहास्वर्णप्राकारपरिशोभितः ॥

श्रुतिः स्मृतिर्मतिर्धन्या वृद्धिर्वृष्टिर्मनीषिणी । दास्यस्त्वेताः श्रियः प्रोक्ताः सर्वकैङ्कर्य-
कारिकाः ॥ १२९ ॥

अनन्तधेनतेयादिदेवता नित्यकिंकराः । साध्या मरुद्वृणाश्चात्र वसन्ते नित्यदेवताः ॥
ये विष्णुमन्त्रजतारः सततं ब्रह्मपाऽन्विताः । ये द्वादशीव्रते युक्तास्तत्पदं यान्ति तेऽव्य-
यम् ॥ १३१ ॥

विष्णोः पटक्षरं मन्त्रं प्रणवाद्यं तु ये जनाः । जपन्ति कृतसंस्कारा हेतिभिर्गुणैः तनोः ॥
तेषां मदेकचित्तानां मामकं पदमुत्तमम् । विष्णुलोकेति विख्यातं नान्यसाधनकोटिभिः ॥
न वेदेन च दानैश्च न यज्ञेन व्रतेस्तथा । प्राप्तुं न शक्यते लोके विना विष्णुप्रसादतः ॥
मक्त्या चानन्यया प्राप्तुं शक्यं विष्णुपदं नृणाम् । तस्मात्संपूजयेन्निरयं मक्त्या देवं
जनाङ्गनम् ॥ १३५ ॥

चतुर्थं त्वपरं व्यूहमवधारय पद्मज । दिव्यौकसां च रक्षार्थं दुग्धाब्धौ परमेश्वरः ॥ १३६ ॥
सुधांशुकोटिसंकाशे सहस्राक्षेण शोभितः । पुरंदरैः सयूथैस्तु च्छादिते दुग्धवारिधौ ॥
तस्मिन्ननन्तपर्यङ्के शोते[ऽसौ] विस्तृतोच्छ्रिते । दिव्यासनसमासीनः पद्मनाभोऽच्युतो
हरिः ॥ १३८ ॥

नीलजीमूतसंकाशः पद्मपत्रायतेक्षणः । विष्वक्कोटिसंकाशकिरीटेन विराजितः ॥
नानावर्णोज्ज्वलद्विष्यकुण्डलाभ्यां विराजितः । बालार्कसदृशज्योत्स्ना(तिः) पीतवस्त्रेण
वेष्टितः ॥ १४० ॥

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्तैर्विभूषितः । दिव्यभूषणयुधाक्कीडयानपारिषद्वृतः ॥ १४१ ॥
सदृशी तस्य देवी तु रूपशीलगुणादिभिः । तप्तकाञ्चनसंकाशा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥
शुक्लाम्बरधरा शुभ्रकुसुमाञ्जितशीर्षजा । कस्तुरीतिलकोपेता रत्नसीमन्तशोभिता ॥
विभ्रती चोर्ध्वबाहुभ्यां हेमपद्मयुगं शुभम् । इतराभ्यां समाश्लिष्य भर्तारं निषिद्धं
सदा ॥ १४४ ॥

आलोकयन्ती सततं त्रिदशान्स्वकटाक्षकैः । संगीतानन्दनपरैः सिद्धचारणकिंनरैः ॥
दैतेर्वेर्बाध्यमानैस्तु ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः । संस्तूयमानस्तत्रेशो देवानामभयं ददौ ॥ १४६ ॥
देवानामभयं दत्त्वा सर्वदेवेश्वरो हरिः । निहन्ति राक्षसान्दुष्टान्क्षीराब्धिभूतकेतनः ॥
अध ऊर्ध्वं विभागेन व्यूहाटकमुदीरितम् । नवमं तत्र गोलोको यत्र पुर्योऽप्यनेकशः ॥
महद्भूतं ततश्चोर्ध्वमनन्तमविकल्पितम् । निःसीमममलं धाम बाह्यनोगोचरं परम् ॥
मुक्तिस्थानं ब्रह्मपदं स्थानातीतं च निर्मलम् । मूलं संसारवृक्षस्य कारणं मन्त्रिकेतनम् ॥
मामेकं शरणं प्राप्ता मदनुध्यानमास्थिताः । मामेव प्राप्नुवन्तीति जाऽऽवर्तन्ते पुनश्च ते ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपाद ऊर्ध्वलोकवर्णनं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ २५०२ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मदूर्ध्वं निवासस्य सन्ति स्थानानि भूयशः । तान्यहं तेऽभिधास्यामि यदि ते श्रवणे
स्पृहा ॥ १ ॥

शुभाशुभलतोद्भूतमुखदुःखफलानि वै । भुञ्जन्तानो यदा याति ह्यवशः स्वरधस्तथा ॥
श्रीमन्नारायणस्यैव प्रसादो जायते यदा । निर्हेतुकदयालभ्य आचार्यं श्रयेत्तदा ॥ ३ ॥
आचार्याह्वयसंस्कारो दासत्वमवलम्ब्य च । कैकर्यतत्परो ब्रह्मन्दैहिकैर्नोपलिप्यते ॥ ४ ॥
राजभृत्यो यथा लोके राजार्थेऽप्यशुभं वहन् । नैदोपालम्पते तद्वदेकान्ती मत्परो मुनिः
मयि चाऽऽधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमि-
वाम्भसा ॥ ६ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मलोकममलं नित्यमक्षरमव्ययम् । निर्विकारमनौपम्यमानन्दज्ञानसंश्रयम् ॥ ७ ॥
आत्मानन्वरसास्यादभिवृत्ताशेषलालसः । त्यजेज्ज्वलनवत्सर्वमात्मेतरमिदं जगत् ॥ ८ ॥
देहादहंकृतिं हित्वा ममत्वमितरेषु च । केवलं ब्रह्माभावत्वमात्मनो ह्यनुभावयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्माहमिति यो ब्रूयाद्ब्रह्माभ्येति विचक्षणः । देहोऽहमिति भावेन यथा मायामुपैति हि
इयमण्डालिका माया सप्तावरणसंयुता । कार्यरूपा समभ्येति देहेऽहंकारिणं नरम् ॥
देहाहंकारनिर्मुक्तं ब्रह्मशेषत्वभाविनम् । ब्रह्माभ्येति परं साक्षाद्देयवस्तुविवर्जितम् ॥ १२ ॥
प्रधानात्परतः साक्षाद्ब्रह्मैवानेकरूपतः । तदाऽभ्येति नरो ब्रूते तवाहमिति यो मयि ॥
प्राप्यं भोग्यं परं ब्रह्म येयामात्मा च पद्मज । ब्रह्मविद्वद्ब्रह्म भवति ब्रह्मभुक्ब्रह्मणोऽच्युतः ॥
अतो देहात्परः स्वात्मा देहभूतः परात्मनः । तमात्मानमनुध्याय विमुक्तो जायतेऽब्जज ॥
विजित्य प्राणमक्षाणि प्राणायामेन साधकः । आत्मस्थमात्मपुरुषमादेहान्तमनुस्मरन् ॥
अन्ते विष्णुमनुवज्य सुपुष्पावर्त्मना पतिः । शिरःकपालं संभित्त्वा(द्य) मामेति परमं
पदम् ॥ १७ ॥

अग्निर्गोतिरहः शुक्रः पण्मासा ह्युत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविद्भो
जनाः ॥ १८ ॥
ब्रह्मन्मन्द्रकिपुक्तो यद्यन्तकालेऽविषा व्रजेत् । उत्सवो जायते भूयानूर्ध्वलोकनिवासि-
नाम् ॥ १९ ॥

आयास्यति हरेर्दास इह मार्गवशादिति । मन्दिराजिरसौधाग्रसंस्कारो जायते भूशम् ॥
सोपाश्रेषु वितन्यन्ते पताका मानुमास्वराः । विस्तार्यन्ते वितानानि हैमानि परितो दिशः
आस्तीर्यन्ते विता(मा)नेषु समाप्तु भवनेषु च । कोमलानेकवर्णाढ्यमहार्हास्तरणानि च
निर्गतिं जालरन्ध्रेषु मुक्तादामविलम्बिषु । कृष्णागरुमहामेदधूमधारा सरिद्धरा ॥ २३ ॥
उत्तुङ्गरत्नराचितवेदिकामणिमण्डपे । सिंहासनोज्ज्वलच्चारुचामराणि लसन्ति हि ॥ २४ ॥
चन्दनागरुस्तूरीजलरानन्दधर्मिभिः । सिच्यन्ते राजसद्धानि हरिदासानुदृष्टे ॥ २५ ॥

मृदङ्गवीणापणवभेर्यान्कवरूथशः । वाद्यन्ते कुमुदासारा निपात्यन्ते महीतले ॥ २६ ॥
ना(१) गन्तव्यस्तयोद्धारकरणाय सहस्रशः । तिष्ठन्ति सो(चो)त्सुका ब्रह्मन्गन्धर्वाप्स-
रसोऽनुगाः ॥ २७ ॥

एयमूर्ध्वप्रदेशेषु सर्वतो राजवर्त्मसु । ऊर्ध्वं गच्छत्सु भक्तेषु चोत्सवः संप्रवर्तते ॥ २८ ॥
वैकुण्ठनाथसदने नित्यमुक्तजनाचिंते । पुत्रोत्सव इव ब्रह्मन्निःसीमः संप्रवर्तते ॥ २९ ॥
सुदर्शनः शङ्खवर्णस्तथा ज्ञाननिकेतनः । प्रियंकर इति ख्याताश्चत्वारो विष्णुपापंदाः ॥
आयान्ति प्रभूणाऽऽज्ञाता नेतुमेकान्तिनं जनम् । शिथिलावयवैर्घुक्तो यत्र भागवतः
स्थितः ॥ ३१ ॥

सुहृद्दर्शनं पृथ्वा प्रतोप्यामृतजल्पनैः । वियोज्य बाह्यकरणैरन्तः संयोज्य वृत्तिभिः ॥
कृत्वाऽन्तःप्राणसंयुक्तं प्राणांश्चिति नियोज्य च । चैतन्यं भूतसूक्ष्मस्थं नयन्त्यूर्ध्वं
हरिमिषाः ॥ ३३ ॥
हृदयासनतो नीत्वा सुपुष्पापां निवेश्य तेः । गन्तव्यदेशान्तं स्मृत्य नीतो जीवो हरि-
मिषेः ॥ ३४ ॥

वासुदेवतरुच्छायां विश्रमाय विचिन्त्य च । पाथेयं भगवन्नाम पुण्डरीकाक्षसंज्ञितम् ॥
मन्त्रद्वयं च पाथेयं श्रीरङ्गं च सहायकम् । विश्रामदेशं विरजं तिलवृक्षं तथैव हि ॥
लक्ष्मीपद्मसरश्चैव ह्याकाशं रत्नमण्डलम् । विचिन्त्य चेतसा धीरो देवयानाय चोद्यतः ॥
विद्याभ्यासबलेनैवं भित्त्वा ब्रह्माण्डमण्डपम् । तत्संबन्धकं रश्मिनां सह योगमुपेत्य च ॥
प्रणवं रथमारुह्य बुद्धिसारथिना धृतम् । मनःप्रग्रहवान्धीरो याति विष्णोः परं पदम् ॥
नाड्यां सूर्यमतीत्याथ चन्द्रं भित्त्वाऽसुतात्मकम् । तेनैव सत्कृतो भूया स्थूलदेहं विहाय
च ॥ ४० ॥

सूक्ष्मं शरीरमालम्ब्य गमनाय समुद्यतम् । नयन्ति स्वस्वसीमान्तमर्चिरादिमुखाः सुराः ॥
अर्चिर्विनं शुक्लपक्षः पण्मासाश्चोत्तरायणम् । संवत्सरोऽथ वायुश्च भास्करश्चन्द्रविद्युतौ ॥
वरुणेन्द्रप्रजाधीशा एते मार्गाधिदेवताः । नयन्ति स्वस्वसीमान्तं सत्कृत्य भगवत्प्रियम् ॥
नानोत्सवाननुमन्यनुकृतिप्रत्युपस्थितम् । स्वस्य चाव्याहतेभ्यर्च्यमाकलय्य प्रसादजम् ॥
धन्योऽयं दासभावोऽस्ति येन दासीकृता इमे । मदाज्ञामनुवर्तन्ते ब्रह्मेन्द्रादिपुरःसराः ॥
एवं भोगान्क्रमप्राप्तान्मुञ्चानोऽयं पटुच्छया । भगवच्चरणाम्भोजरसचिन्तनतत्परः ॥ ४६ ॥
ब्रह्माण्डमिति मभ्येति गृथ्वीतस्त्वं कृतावृत्तिम् । पृथिव्यादिमहातत्त्वान्याविध्य पुरुषैर्घुतः
निर्याति तेन मार्गेण ब्रह्मन्मार्गान्तरं विना । मुक्तिद्वारमिदं ह्येकं विद्धि पञ्चसमुद्भव ॥
तदूर्ध्वगमने काले त्रयः सन्ति पयोधयः । तानुल्लङ्घ्य प्रयातस्य पुण्यतीर्थेति नामतः ॥
नद्यः समुपतिष्ठन्ति तदूर्ध्वगमने पुनः । एको मोक्षपथं नाम मार्गस्तिष्ठति पञ्चज ॥
पुण्यवृक्षसमाकीर्णो ह्याश्रमो मुक्तिसंनिभः । भोग्यं मनोहरं यत्र देवानामपि दुर्लभम् ॥
अयं तु पूर्वमार्गेभ्यः स्थितः शतगुणाधिकः । तमुल्लङ्घ्य स्थितश्चान्यः कोटियोजन-
वान्परः ॥ ५२ ॥

तं भुक्त्वा पुनरन्येति भगवत्कीर्तनध्वनिः । निःसीमार्नन्दमासाद्य तस्मिन्नाश्रममण्डले ॥
तं विदग्धेव संयाति योजनानि ह्यनेकशः । ततस्तु विष्णुलोकोऽस्ति पूर्वोक्तात्सर्व-
लोकतः ॥ ५४ ॥

सहस्रगुणितो भूत्वा स्थितोऽयं परमाद्भुतः । अत्युन्नतो महोत्साहो महाश्रयोऽतिशो-
भितः ॥ ५५ ॥

यत्र रत्नोज्ज्वला भूमिर्माणिक्यस्तम्भसंचिता । हेमप्रासादविमवो निःसीमसुखसंगतः ॥
धनैरुपवनैश्चैव कासारैः स्वर्णपद्मजैः । भ्रमद्भ्रमरदंकारमधुरैर्नित्यरूपधृत ॥ ५७ ॥

चतुर्द्वारसमायुक्तो द्वारनामानि वै शृणु । आत्मप्रकृतिकैवल्यधर्मनामानि पद्मज ॥ ५८ ॥
समद्भ्यस्तानि जानीहि तत्र तानि हरिप्रियः । स्थितिं प्राप्नोति सुचिरं प्रकृत्पावरणं
त्विदम् ॥ ५९ ॥

प्रकृतेर्विजयं कृत्वा स्थितिस्त्वत्र पितामह । मत्प्रसादाद्बहिष्प्राण्डादलितः प्रकृतावपि ॥
अयं तु विष्णुलोको हि प्रधानाधिपतेमेव । प्रधानमत्र विज्ञेयं मूलसंज्ञं महागते ॥ ६१ ॥
उल्लङ्घ्य मूलप्रकृतिमाचरादिमहापथि । कोटिद्वये योजनानां गते सति चतुर्मुख ॥
विरजातीरमभ्येति विश्वदुःखमनुस्मरन् । अगत्वा शरणं विष्णु कोटिजन्मन्युपाजितम् ॥
यमयातनयोद्भूतमद्भुतं विषमुच्यते । प्रज्ञमाय महामाग विरजातीरमाश्रितः ॥ ६४ ॥
प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी । उन्मुच्य वासनारेणून्ध्वं गच्छति मत्परः ॥ ६५ ॥
तत्र सूक्ष्मतनुं त्यक्त्वा वासनारेणुगुम्फिताम् । यो वै भवति देवेश मत्पदारोहणाय हि ॥

इति श्रीपुरुषसुक्तादिताया तृतीयपाद कर्णकोकणनैः विरारिकर्णव नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २५६८ ॥

अथ तृतीयपादे चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

उत्तीर्णं विरजां ब्रह्मन्तजो निधूय वैष्णवः । स्नानेन वै सुमतिमान्नद्वत्स्थमुपयाति हि ॥
तत्राश्वत्थतरुच्छायाभाश्रिता ये ह्यमानवाः । तेषां पाणितलैः स्पृष्टः क्षालिताशेषवा-
सनः ॥ २ ॥

सूक्ष्मदेहं परित्यज्य सूर्यकोटिसमप्रभम् । शरीरं दिव्यमासाद्य माति चारुचतुर्भुजम् ॥ ३ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मादिव्यायुधाविराजितम् । पीताम्बरं घनरूपामं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ४ ॥
गर्भजन्मजरानाशप्रजितं देहमुद्दहन् । अतीव मानरोषादिक्षुत्पिपासादिविग्रहः ॥ ५ ॥

रागद्वेषादिकं चैवमहंताममते तथा । अनादिविपद्यास्वाद्वासनाभिरुचिं तथा ॥ ६ ॥
मयं च सकलं हित्वा लावण्यादिगुणान्वितः । दिव्ययौवनमाधुर्यकल्याणादिगुणान्वितः ॥
शुद्धसत्त्वात्मको भूत्वा भगवत्पार्षदोत्तमः । अमानवाश्चामस्कृत्य तथा कृत्वा प्रदक्षि-

णम् ॥ ८ ॥

तेषामनुज्ञया ब्रह्मंस्ततो याति समाहितः । गत्वा योजनलक्षं तदूर्ध्वं गच्छति पादपः ॥ ९ ॥

महार्जुनेति विख्यातो विद्धि षट्शतानि च । विस्तारोऽस्य महामाग ह्युन्नतो लक्ष्यो-
जनम् ॥ १० ॥

तन्मूले पुरुषो नीलवेषशोभश्चतुर्भुजः । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं प्रणिपत्य शुभावहम् ॥
दिव्यान्धे पुरुषानन्यान्मक्त्वा दृष्ट्वा स्वमानवान् । तेयमाज्ञामुपादाय पञ्चाशद्योज-
नानि तु ॥ ११ ॥

याति तत्र नदीमेकां शतयोजनविस्तृताम् । अपाकृतजलां दिव्यां स्नानमात्रेण चेतसि ॥
ज्ञानमुत्पद्यते ब्रह्मज्ञेय्यात्मकमधोक्षजे । तत्तीरे मूर्तिमानेकः पुरुषो निजतेजसा ॥ १४ ॥
ज्ञानमुद्धोधयन्नास्ते तं दृष्ट्वा शतयोजनम् । याति मार्गं ततस्त्वेकलक्षविंशति वा पुनः ॥
योजनानां च विस्तारे लक्ष्मीपद्मसरःस्थितः । तत्तीरे तिलवृक्षोऽस्ति लक्षयोजनमुन्नतः ॥
पञ्चाशद्योजनायामो मद्विभूतितया स्थितः । तत्संघन्धात्प्राप्तिञ्चेयं तिलपुष्करिणी पुनः ॥
तस्यास्तीरं समासाद्य स्नात्वा तत्र विशेषतः । सुखरूपो हि भवति निरविद्यतया
स्थितः ॥ १८ ॥

तच्छायामाश्रितस्याऽऽशु वैकुण्ठपरिचारिकाः । नेतुमायान्ति बहुशो दिव्यामरणमू-
पिताः ॥ १९ ॥

दिव्याः स्त्रियो रत्नदण्डचामरोज्ज्वलपाणयः । शतशो रत्नदण्डोद्यदातपत्रलसत्कराः ॥
नर्तक्यः शतशस्तत्र गायका वादकास्तथा । द्वीपकालंकृतारामा मातृगन्धानुलेपनाः ॥
शतं मालाकरा नार्यो वासोहस्ताः शतं तथा । चूर्णाञ्जनादर्शकरा युवत्यः शतशोऽन्यगुः
स्तुत्योऽग्रे प्रनृत्यन्त्यो नमन्त्यः शतशोऽवलाः । गृहीत्वा सर्वसंभारान्हेमकुम्भपुरस्कृ-
तास्तु ॥ २३ ॥

पुष्करोऽप्यकोपरि संस्थाप्य कृत्वा वाद्यध्वनिं मुहुः । कृतानि चोज्जुगृह्यास्य प्रबन्धैः
गृणु तानि हि ॥ ३७ ॥

धन्योऽपमत्यजस्नेहमनात्मनि विगर्हिते । ममत्वं वनितापुत्रधनोपकरणेषु च ॥ ३८ ॥
मायामात्रमिदं ज्ञात्वा गन्धर्वनगरोपमम् । अतिदुस्त्यजमेतास्मिँल्लोके विषयसेवनम् ॥ ३९ ॥
तृणीकृत्य हरौ स्नेहमपूर्वं संप्रवर्तयन् । सुलभो वायुसंरोधः सुलभं वह्निवर्तनम् ॥ ४० ॥
समुद्रतरणं स्वल्पं नेन्द्रियाणां विनिर्जयः । आत्मानं भगवच्छेषं दासं मत्स्या मत्तैपणः ॥
कैर्कर्मवृत्तिं संसाध्य समायाति हरेः पदम् । न कामणां गतिश्चैषा योगिनां न्यासिनां
तथा ॥ ४२ ॥

किंकराणां गतिश्चैषा परमैकान्तिनां मता । भिन्ना चाण्डमतीत्यासा प्रधानं मूलकारणम्
शूरोऽपमकरोदाशु चाऽऽभानमतिथिं हरेः । एवं स्तुतिं समाकर्ण्य भगवत्पार्षदैः कृतम्
वैकुण्ठद्वारसामीप्यं गतवान्नेमसंप्लुतः । अपश्यद्वेमसंबद्धगोपुराणि च पङ्क्तिशः ॥ ४५ ॥
विलम्बेद्रक्तसोपानपङ्क्तिप्राकारवैभवान् । स्फूर्जत्सौधाग्रसंबद्धपताकाधैलनर्तकान् ॥ ४६ ॥
रणक्षपणद्वारयाकीर्णसुधाद्योतिगृहोल्लसत् । आगच्छाऽऽगच्छ भद्रं ते ह्ययतः करसंज्ञया ॥
अपश्यद्विष्टिकासूचैः पञ्जरस्थविहगमान् । प्रविश्य तत्पुर्द्वारं मणिवेद्युल्लसत्प्रभम् ॥ ४८ ॥
वैकुण्ठनगरायेति नमस्कृत्य स्थितोऽभवत् । मुडिमण्डादिविरयाताडम्रीदिव्यपुरुषान्पुरः
विलोक्य प्रणतिं कृत्वा विशन्मध्यमवैक्षत् । अनेकलक्षप्राकारानुद्यानानि वनानि च ॥
गुक्तागुच्छलसच्छापामण्डपानि सहस्रशः । तोरणानि विचित्राणि हेमसिंहासनानि च ॥
कलिसद्वनमालीषु विचचार ततो भ्रमन् । कोटियोजनमागत्य महाप्राकारमैक्षत् ॥ ५२ ॥
रत्नप्राकारमप्येकं प्रवालार्यं ततः परम् । नवरत्नारण्यमप्यन्यं माणिक्यारण्यमनन्तरम् ॥
अनन्ता इति चाऽऽख्याताः सहस्रमवनान्तरः । गोपुरद्वारदेशेषु प्राकाराः सन्ति भूयशः
तद्द्वारेषु स्थिता वल्लन्पुरुषाश्चन्द्रवर्चसः । शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे त्रिकालज्ञा हरिप्रियाः ॥
विश्वसृष्ट्यादिकां लीला जानन्तः परमात्मनः । सर्वं कर्तुं समर्थास्ते प्रसादात्सर्वगाश्च ते ॥
तान्नमस्कृत्य वीथीषु प्रविष्टः कोटियोजनम् । गतस्तदा पुनश्चान्ये पार्षदाः समुपस्थिताः ॥
महाहंवल्लङ्कारालङ्कृताः कुम्भपाणयः । हेमपात्रगतानेकसंभारपरिपूरिताः ॥ ५८ ॥
गङ्गालोतकवधुपादीन्कुर्वन्तो जयनिस्वनैः । आशीर्भिवर्धयन्तोऽन्ये स्तुवन्तः स्तुतिभिः
परे ॥ ५९ ॥

गायन्तश्च प्रनृत्यन्तः प्रणमन्तः सहस्रशः । तदा विष्वक्सेनमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ॥ ६० ॥
सिंहासने समारोप्य पात्रे हेममये शुभे । संसाधितोदकैर्मन्धैः पादप्रक्षालनं ततः ॥ ६१ ॥
दुर्वन्ति वनितामिश्र वयं धन्या इति ध्यानिम् । दिव्यानुलेपनाद्यैश्च धूपदीपान्नभोजनैः ॥
सकृत्य पादतीर्थेन ह्यात्मानमभिषिच्य च । निन्युः सपुष्पकं भक्तं सत्कृतं साधुचर्यया ॥
पादसंवाहनं चक्रुर्मर्यादा गतमत्सराः । पुनः सपुष्पकं भक्तं सत्कृतं साधुचर्यया ॥ ६४ ॥
मणिमण्डपसामीप्यं प्रापयामासुरक्तुकाः । स तस्मादवतीर्षाऽऽशु सादाङ्गं धरणीं स्पृशन्

आनन्दमयविद्याय रत्नमण्डपकाय च । नम इत्यनुवाकेन स्थितस्तद्वलोकयन् ॥ ६६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे मणिमण्डपसमीपप्राप्तिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २६३४ ॥

अथ तृतीयपादे पथमोऽध्यायः ।

श्रीमगवानुवाच—

देवीप्यमानमणिनिर्भेतवेदिकायां स्तम्भा लसन्ति नवकाममयाः समन्तात् ।

येषामसीमरजनीशमयूखजालैर्जिवन्ति सज्जनविलोचनसञ्चकोराः ॥ १ ॥

संकल्पकल्पितविचित्रमणिप्रवेकसोपानपङ्क्तिविगलदृशुमणिप्रकाशाः ।

कुर्वन्ति वज्रघटिताजिरदर्पणान्तः संसृज्य दिव्यवसनास्तरणोपमानम् ॥ २ ॥

आराममण्डपशिखाभितवारिपातविच्छिन्ननीरकणवृन्दमनूत्सृजन्तः ।

पुष्पैः किरन्ति इव मण्डपपादमूलं विष्वग्निमुग्धजलयन्त्रचया लसन्ति ॥ ३ ॥

मन्दारपादपपरागविपक्तमत्तभृङ्गलवलीविस्तृतजातरतिप्रमेदैः ।

संसेधितं चलति चाप्सु मरालमालामञ्जीरानिस्वनचयैः परितो विगीतम् ॥ ४ ॥

नृत्यन्ति दिव्यवनिताः परितो निबद्धरत्नावलीललितमास्वरवेदिकासु ।

तन्मुखगङ्गासपरिपेशलवक्त्रचन्द्रपीयूषगानपरिहृतकुरङ्गशावाः ॥ ५ ॥

यन्नामलसफटिकचन्द्रतरोपकलतकासारफुलकमलोत्थितरेणुजालैः ।

आबद्धवर्तिकमहाजिरकेलिसद्गमद्भक्तिरन्तरतुलं विवशी करोति ॥ ६ ॥

यन्नेन्दुकान्तिमणिनिर्गतनिर्झराणामारावपूरितमुधासितसौधमूर्ध्नि ।

संघञ्जहटितपयः शिखिनां कलापा निर्धूतपुच्छनिबहाः परितः स्वनन्ति ॥ ७ ॥

यन्नेन्दिरालिनिबहा ललितं लतासु भृङ्गाङ्गनाभिरभिचुम्बितवक्त्रविम्बाः ।

चिन्वन्ति पुष्पसुफलानि हरेः प्रियायै मुग्धाधरद्युतिनिवेशिताविम्बबुध्या ॥ ८ ॥

यन्नेन्दुरालिनिबहा ललितं लतासु भृङ्गाङ्गनाभिरभिचुम्बितवक्त्रविम्बाः ।

चिन्वन्ति पुष्पसुफलानि हरेः प्रियायै मुग्धाधरद्युतिनिवेशिताविम्बबुध्या ॥ ९ ॥

यत्र प्रवृत्तरसकेलिविभक्तमुष्टिकर्पूरपांशुपरिमग्नपदोरुमीत्या ।

संमार्जयन्ति खलु केलिगृहाणि मुग्धाः सत्पाणिपङ्कजदलैरसकृत्प्रयान्त्यः ॥ १० ॥

सत्पद्मारागघटितायुतकेलिसद्देवीप्यमानफलकानि गलीमसानि ।

विज्ञाय बाष्पपवनेः परिमार्जयन्ति चैलाञ्जलैः प्रतिदिनं वनिता न रेणून् ॥ ११ ॥

स्वर्णालवालघनसाररजःप्ररुद्धमुकालतास्तबकराजविभूतयश्च ।

नीलाश्मबद्धधरणीप्रतिविम्बजालैर्व्योमाङ्गणं विरमयन्ति बधूमुखानि ॥ १२ ॥

नृत्यन्ति यत्र बलमीपु गवाक्षधूमधारामवेक्ष्य शिखिनोऽम्बुदलब्धसौख्याः ।

तत्र प्रविष्टवनिताक्षिकटाक्षपातपीयूषवृष्टिमुषिताः स्वरसंपदाभिः ॥ १३ ॥

आकारयन्ति पथिकास्तलिनीनिबद्धचित्तानलीनतुलगन्धबहुप्रचरैः ।
 रथ्यासु घुष्टनवचन्द्रकचन्दनानां सेकाश्च काननपदानि विभावयन्तः ॥ १४ ॥
 मृगधाङ्गनाभिररविन्दविलोचनाभिर्धम्मिल्लगलकुसुमोत्सवसंकुलाभिः ।
 मन्दस्मितोज्ज्वलसुधामधुराधराभिर्गायन्ति दिव्यपुरुषाश्चरितानि विष्णोः ॥ १५ ॥
 सद्गन्तनिर्मितवरोचनिकेततुङ्गशृङ्गाटकेषु दिनकृदद्युतिमाक्षु रेजुः ।
 आन्दोलनानि कुसुमानिलदोलितानि संसेवितानि जलयन्त्रकणाम्बुसेकैः ॥ १६ ॥
 पारावतान्पभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकमञ्जुलवाग्विलासैः ।
 चुष्टानि हेममृगलोचनमालिकाभिः पुष्टानि चन्द्रमृगनाभिसुवासितानि ॥ १७ ॥
 वासन्तिकाचकुलनीपकदम्बनागमन्दारचम्पकरसालतमालपुष्पैः ।
 आस्तीर्णकुञ्जमवनोदरवेदिकासु चाऽऽन्दोलनानि मधुमाधवसंभितानि ॥ १८ ॥
 रम्भाजिरे जलजपलवतत्परम्ये मन्दानिलोऽस्य घनसारवितानमाजि ।
 चम्प्रममाणमधुपाटलिकिनरीणामारावमुदहृदया वनिताः स्वनन्ति ॥ १९ ॥
 उत्फुल्लपद्मकजवने विमलाम्बुराशवुन्निद्रपद्मपुलिने कमलासखीनाम् ।
 स्नानावगाहनसमुद्भवकिङ्किणीनां नादा विहङ्गमरवैर्दिगुणी भवन्ति ॥ २० ॥
 आमोदमन्थरमरुपरिचारिकेव कान्तालकान्तभृतपथुपिताम्बरैः ।
 निर्धूय संगमयति प्रसमं प्रभाते नव्यामलामरमहीरुहचूर्णपूगम् ॥ २१ ॥
 आबद्धमौक्तिकमनोहरलोलमालासंशोभिजालवदनेषु धराङ्गनानाम् ।
 वारामिवान्तरितकञ्जकुलानि मान्ति कल्लोठराजिषु मुसानि सकुङ्कुमानि ॥ २२ ॥
 अप्युच्चसौधशिखरोद्गतवल्लरीणां वातावधूतकुसुमानि पतन्ति भूयः ।
 विस्तीर्णरेणुपटवासपटावृतानामुत्कीर्णलाजनिकरा इव सुन्दरीणाम् ॥ २३ ॥
 वैकुण्ठनाथवदनामृतसेकरुढभेमारुणामलपलाशमनोद्घ्रिपाता(णा)म् ।
 सद्ध्यानरम्यफलमालगतेङ्कितानां बद्धासनानि विलसन्ति मुनीश्वराणाम् ॥ २४ ॥
 पत्युः प्रसादसमवाप्तसमानमावा भास्वत्किशोरवयसो मदनं क्षिपन्तः ।
 नृत्यत्कपोलतटकुण्डलकान्तिभाजो भक्ता भजन्ति भगवच्चरणाराधित्वे ॥ २५ ॥
 कौटीन्दुसुन्दरमधुस्मितवीक्षणेषु विक्षेपकक्षणरसाक्षमचित्तवृत्त्या ।
 नान्यन्मनागपि समानसुरां भजन्ति वैकुण्ठवैभवकृतं पुरुषोत्तमस्य ॥ २६ ॥
 यद्यप्यशेषविनिवृत्तभवप्रवाहा वेदान्तनीरधिरजाहतवासनाश्च ।
 संप्राप्तनित्यनिरणायनिजात्मलाभा लामाय नैव गणयन्ति विनाऽऽत्मदास्यम् ॥
 अभाकृतामलशरीरगृहाङ्गणादिभोगानकुण्ठयिभवानपि तत्पसादात् ।
 एकान्तिनो न गणयन्ति हरेः प्रपन्नाः प्राप्तानपि प्रमुपदाञ्जमृते कदाऽपि ॥ २८ ॥
 संकल्पतः सपदि यस्य सुराः प्रयान्ति कामा भवन्ति सफलाः सकलाः क्षणेन ।
 जानाति सर्वहृदयानि विमुक्तमायो नाऽऽलम्बते तदपि सौरभमस्रष्टमक्तिः ॥ २९ ॥
 भक्त्यैव चैनमुपतिष्ठति चाऽऽत्मभावो भक्त्यैव चैनमुपतिष्ठति दिव्यलोकः ।
 भक्त्यैव चास्य भगवद्भदनामृतातिथस्याः परं किमपि गम्यतया न चास्ति ॥ ३० ॥

सर्वाधिः सकलसाधनसिद्धिहेतुः स्वात्माश्रयः परमसाध्यतमेश्विदात्मा ।
 तस्याङ्घ्रिपङ्कजमपोह्य कमाश्रयाम इत्यात्मसौख्यमुत मूर्तिसुखं नयन्ति ॥ ३१ ॥
 यच्छेषभूतमखिलं चिदचिच्छरीरं योऽन्तर्गतो यमयति स्वयमेव सर्वम् ।
 नित्यं विमुक्तमथ बद्धमनुप्रविश्य जीवं स मे जयति सर्वगुणः स्वतन्त्रः ॥ ३२ ॥
 कः स्वाश्रयं समपहाय तदाश्रितेषु तत्साम्यतामनुविधाय रतिं विदध्यात् ।
 चान्द्रीं सुधामिव दिवाकररश्मिततः सौख्याय संश्रयति देव मरीचिकाम्भः ॥ ३३ ॥
 तस्मान्द्वारैः प्रियतमाः कृपया गृहीता निश्चित्य चैवमिदमेकमनर्थहेतुम् ।
 कैवल्यमैश्वर्यपदं च धिया तदङ्घ्रिराजीवमुष्टमनसो रसिका भवन्ति ॥ ३४ ॥
 तत्रेन्दिरामयनं भव्यसुगन्धलुब्धमत्तालिजुष्टतुलसीकुसुमप्रवालैः ।
 सप्रेमनिर्गतधिलोचनवारिधाराः पादावलम्बितदामगुणं सृजन्ति ॥ ३५ ॥
 दोर्दण्डसंभूतदरारिगदारविन्ददिव्याम्बरस्रगनुलेपनलब्धशोभाः ।
 नीराजनाय धृतचन्द्रकवर्तिहस्तान्यस्तान्यकृत्य निवहान्विलसन्ति तत्र ॥ ३६ ॥
 चुडीकृतामरमहीरुहपुष्पसाराः सद्गतदण्डचलचामरमुद्ग्रहन्तः ।
 श्रीरत्नविष्टरमहीमभिमण्डयन्त आपोडशाब्दययसः परितश्चलन्ति ॥ ३७ ॥
 मन्दस्मितोज्ज्वलमुखान्जविलोलचारुस्निग्धालकापहतसालिनयाम्बुजागाः ।
 भास्वत्किरीटवरदीप्तिविदीपिताशाः श्रीकान्तकान्तवदनं परिबीजयन्ति ॥ ३८ ॥
 आलोलकुण्डलविभूषितगण्डमूलाः श्रीशानुरागपुलकीकृतविव्यवेहाः ।
 श्रीकान्तकान्तगुणकीर्तनजातमोदा उच्चस्वरेण जयशब्दमुदीरयन्ति ॥ ३९ ॥
 वाचामगोचरमनन्तविभूतिपूर्णमानन्दधाम भगवत्पदमद्वितीयम् ।
 तस्यैकदेशश्रुति निर्मितकोटिकोटिब्रह्माण्डभाण्डनिबद्धं स गतो ददर्श ॥ ४० ॥
 ध्यानात्परं सकलदेवमुनीश्वराणां विष्णोः परं पदमिदं सनकादयोऽपि ।
 नाऽऽयान्ति यत्र मनसाऽपि भवाद्दृशानां चेतांसि यावदधिकारमवस्थितानाम् ॥
 यं माय्य नैव पुनरेति समश्नुते च कामाश्रनार्दनपदाम्बुजदत्तचित्तः ।
 अन्ते त्वमप्यतिनिदेशकरोऽभ्युपैषि ब्रह्मज्ञशेषनिजलोकगतेर्मुनीन्द्रैः ॥ ४२ ॥
 एवं विलोक्य भगवत्पदमद्वितीयं भक्त्याऽर्चितोऽपि ननु नित्यविमुक्तवर्गैः ।
 नो शान्तिमेति वदन्नेन्दुविमुग्धहाससंवीक्षणासृतमृते परमप्रपन्नः ॥ ४३ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयापादे मुक्तिमण्डपदर्शनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ २६७७ ॥

अथ तृतीयापादे षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मन्नपं प्रियतमस्त्वत्तोऽपि मम संमतः । सद्यो मामेति कल्पान्ते त्वमभ्येपि जनेः सह ॥

भक्तिमण्डपमासाद्य विलोक्याऽऽचार्यमापितम् । साक्षादानन्दपूर्णाक्षो धन्योऽहमिति
मन्यते ॥ २ ॥

सर्वकारणयोगारूपपीठपद्ममनिन्दितम् । तत्त्वज्ञानबलेश्वर्यशक्तिभिः परिसेवितम् ॥ ३ ॥
चामरान्दोलितकरा विमलाद्या नव स्त्रियः । द्वाष्टके कर्णिकायां लोकपद्मस्य
संस्थिताः ॥ ४ ॥

अनुग्रहा रमामित्रा कर्णिकायां श्रिया सह । अनन्तासनसंविष्टा तत्रानन्तं विचिन्त-
येत् ॥ ५ ॥

अनेकचन्द्रसंकाशशीतलाङ्गो वरद्युतिः । नीलाम्बरो गुणाम्मोधिः कौतुकी कौतुक-
प्रियः ॥ ६ ॥

सहस्रवदनो भूत्वा वैकुण्ठेशमुखच्छविम् । विलोकयति जिह्वामिल्लङ्घनानि च सर्वतः ॥
वदनाम्मोजविगलच्छिशिरामोदधायुभिः । सुस्रयन्त्यधिकं प्रेम्णा भगवन्तं रमायुतम् ॥ ८ ॥

इवस्य देहं त्रिवलयं कृत्वा सिंहासनं भवेत् । दीर्घमानेन कथितं द्वात्रिंशलक्षयोज-
नम् ॥ ९ ॥

उन्नतं दशलक्षेण विंशलक्षेण विस्तृतम् । सहस्रसूर्यसंकाशं फणामणिविराजितम् ॥ १० ॥
तस्योपरि महाश्रवणः सर्वकारणकारणम् । भूत्वा समाप्तिकामोऽपि संस्थितो रमया
सह ॥ ११ ॥

दक्षिणे च महालक्ष्मीस्तस्याः पार्श्वद्वयेऽपि च । भूलिले संस्थिते देवस्तत्र तत्र विरा-
जितः ॥ १२ ॥

वास्तव्यजलधिः श्रीमान्कल्याणादिगुणान्वितः । नियोजयति चाऽऽनेतुं मुक्तात्मानं
स्वपार्षदान् ॥ १३ ॥

सेनापतिं नित्यवर्गं सायुषावरणान्वितम् । तथा च परिवारं स्वं लक्ष्मीदेवीं न्यवेदयत् ॥
वेदान्तबोधविज्ञाततत्त्वः सात्यतसंमतः । अनन्यसाधनो भूत्वा तथाऽनन्यप्रयोजनः ॥

तथैवानन्यसंयन्धो भक्तोऽयं ह्यावयोर्वरः । समानेयः समाराध्य धूपदीपाक्षतादिभिः ॥
एवं प्रबोधितास्ते ॥ नित्या वैकुण्ठपार्षदाः । दिव्याप्सरोभिः संयुक्ता मङ्गलद्रव्यपाणयः ॥

ध्वजेः पताकावलिभिर्वीणासुरजवादनेः । लाजादूर्वाक्षतधरैः सुगन्धद्रव्यमाजनेः ॥
उपाजग्मुः स्थितं द्वारमण्डपस्य जयस्वनैः । आतिथ्यं प्रददुस्तस्मै मुक्तायामितवर्चसे ॥

स च भक्तान्कृतातिथ्यानाज्ञपाऽस्येतरानपि । प्रणनाम महानन्दसंकुलात्मा कृताञ्जलिः ॥
पुनस्तं योजयामासुर्दिव्यपथिं यदा तदा । भगवान्पुण्डरीकाक्षः समुद्र इव पर्वणि ॥

मुक्तचन्द्रमिवाऽऽलोक्य न ममौ स्वात्मानि प्रभुः । अङ्गी चकार विश्वात्मा दीर्घदुः-
सापमुक्तये ॥ २२ ॥

स्वशेषभूतं मुमुखं दूरदेशादुपागतम् । आत्मार्थं मुक्तसर्वस्वं स्वस्मिन्सर्वस्वमानिनम् ॥
विज्ञातस्वात्मसंबोधप्रेमातिशयसंप्लुतम् । प्रियं धीरं महाशूरं सुपुत्रमिव सस्वजे ॥ २४ ॥

अङ्गे निवेशितं भूयःप्रेमसंभिन्नलोचनम् । स्वसमानवयोवेषरूपलावण्यभूषितम् ॥ २५ ॥

धर्माये भगवान्कोऽसि कस्यासि कमलेक्षण । एवं पृष्टस्तदा प्राह ब्रह्मास्मीति न संशयः ॥
ब्रह्मत्वं ते कुतो यस्मात्त्वं शेषोऽसीति केशवः । अहं विशेषणीभूतो विशेष्यस्त्वमसि
प्रभो ॥ २७ ॥

त्वया विना न मे नाथ संस्थितिर्हि मनागपि । त्वं मे संधारकः स्वामी प्रेरकः सर्वबुद्धिदः
अतो ब्रह्माहमस्मीति विज्ञातं गुरुवाक्यतः । तवैवास्मि तवैवास्मि तवैवास्मीति निश्चयम्
वत्स कस्मान्न संप्राप्तः किं कुर्वन्मुचि संस्थितः । नानाप्राकृतदेहेन संबद्धः केन हेतुना
त्वच्छेषतां परित्यज्य देहोऽहमिति मन्दधीः । अन्तर्गतमहं त्वां च नाविदं पुरुषोत्तमम् ॥
यमात्मानं मन्यमानस्तस्य चाग्नेन संस्थितिः । अहमज्ञमयो जातो ह्यज्ञार्थकृतवाग्नातिम् ॥
भोग्यमज्ञं शरीरं च मत्वा त्वत्तः पराद्मुखः । तच्चिन्तया गतः स्वार्थात्कीनाशवशागो-
भयम् ॥ ३३ ॥

स्त्रीभोगं कृतवाज्ञाय त्वह्मास्यरसविच्छ्रुतः । तेनाहं दुःसजालेन संवृतः कमलापते ॥
कुतः श्रीमदपुष्टानां रोचते भगवत्कथा । यथाऽहिषिण्डुष्टस्य शर्करा कटुकायते ॥ ३५ ॥
काचकामलदोषेण शङ्खः पीतः प्रतीयते । अन्तर्गतस्तथा त्वं च प्राकृतेनैवलोक्यसे ॥
मयाऽयमानितः स्वात्मा दुर्मानानीततन्निष्ठा । तेनाहं नरकारवातमभोज्यं यातनामयम् ॥
भ्रमज्ञनेकजन्मानि न सौख्यं लब्धवान्कचित् । अध ऊर्ध्वावरोहेन (ण) रयेदजालमुपामतः
वत्स तस्मात्कथं मुक्तो घोरसंसारसागरात् । मायारश्मयया बन्धुस्त्रिगुण्या दुर्वितर्कया ॥
भगवंस्तव निर्हेतुद्वयया गतबन्धनः । उत्तीर्णोऽस्मि भवाम्भोधिं दुस्तरं त्वत्कृपां विना ॥
करिष्ये चरणद्वंद्वकैर्कर्म देय केवलम् । दास(स्य)भावनया भूयो भावयन्दासतां निजाम्
दास्यमेव स्वकर्म मे तत्त्वत्वा बन्धनं गतः । दांसभावनया भूयो भावयन्दासतां निजाम्
प्राकृतं योऽयमुत्सृज्य भवत्सेवानुरूपकम् । संप्राप्तोऽस्मि निजं रूपं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥
जनोऽयं निर्गुणत्वात् निर्गुणं समुपेति हि । अतोऽहं निर्गुणं दास्यं करिष्ये निर्गुणः
प्रभो ॥ ४४ ॥

एवं विनिश्चयं श्रुत्वा त्यक्तैश्वर्यस्य सर्वतः । मुक्तकैवल्यमावस्य प्रपन्नस्य महामते ॥
आविश्वाकार धदनोलासमन्तिमसफलम् । प्राप्येषु परमं प्राप्यं भोग्येषु परमं मतम् ॥
नातः परं कृपा विष्णोर्मुखोल्लासोऽवधिः स्मृतः । एतदन्तः समान्नाथो ब्रह्मंस्ते व्याहृतो
मया ॥ ४७ ॥

ब्रह्मंस्ते सृष्टिव्यापारमन्ते न सफलं पुनः । मन्येऽहं परमैकान्ती मृत्वा मामुपयाति हि ॥
एकान्तिनामहं ह्यात्मा मयाऽऽत्मा स प्रकीर्तितः । तेनायं भ्रम देशोऽयं सनाथो नाथते
ध्रुवम् ॥ ४९ ॥

लक्ष्मीर्दिवी ततस्त्वेनं कृपां कृत्वाऽवलोकयत् । पुत्रवत्तमुपाह्वीय ममार्जं मुखपङ्कजम् ॥
वत्स स्त्रियोऽसि बहुशः संसारायतयात्रया । धन्योऽसि शरणं गत्वा संप्राप्तोऽसि निजा-
स्पदम् ॥ ५१ ॥

निवसस्व महाभाग यथेच्छं पितृवेश्मनि । उक्त्वैवमनुरागेण स्तन्येनैवाभिषिच्य तम् ॥

कुरु कल्याणकैर्कर्यमावयोरनुरूपतः । स्वाधिकारं ददौ तस्मै मुक्ताय परमेश्वरी ॥५३॥
 पुरः स्थातुमशक्यं त रूपलावण्यधर्षितम् । लक्ष्मीन्विशेषतश्चात्तत्रापि प्रमया पुनः ॥
 मुष्टः सोन्दर्यमालोक्य जगाम शरणं तयोः । कृपया संस्थितः पार्श्वे नत्वा कृत्वा प्रद-
 क्षिणम् ॥ ५५ ॥

स्वरूपानन्दनिर्मिन्नो धन्यो धन्योऽहमब्रवीत् । परब्रह्मपदं प्राप्तो यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 एष ते कथितो ब्रह्मन्मार्गः संवसतेर्हरेः । गच्छन्ति वैष्णवा नूनं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 आचिराद्विगतिश्चैषा वैष्णवानां महामते । कर्मिणो नैव गच्छन्ति योगिनो नैव पद्मज ॥
 परमैकान्तिकानां ह्येष स्मृतः पन्था न संशयः । अनेनैव च मार्गेण द्विपरार्थायुषः क्षये
 मामेवैष्यसि देवेश मद्भूमिनिरतो भव । तदाज्ञया धृतश्चैष दासवेपो मया द्विजाः ॥६०॥
 अनुसंधानसंसिद्ध्ये ह्ययमन्धधरोऽभवम् । भवतामपि श्रीविष्णोराकाङ्क्षा यदि दृशेत् ॥
 तदा तापादिकं कृत्वा ब्रह्मास्मीति विचिन्त्यताम् । नारायणोपदिष्टं वो ज्ञानमुक्तं
 द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥

किं भूयः श्रोतुमुत्कण्ठा वर्तते भवतां हृदि । अन्तर्हितस्तदा देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 सरहस्यं परं ज्ञानमुपदिश्य विशेषतः ॥ ६४ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७४१

समाप्तोऽयं ब्रह्मनारायणसंवादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

मुनय ऊचुः—

वयं धन्या वयं धन्या वयं धन्याः पितामह । येषां नो भगवान्साक्षादुपदेष्टाऽऽत्मनः
 पदम् ॥ १ ॥

किं रहस्यं परं ज्ञानमुपदिश्य विशेषतः । नारायणो गतो ब्रह्मस्तत्रः शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

तत्प्रपञ्चात्मकं ज्ञानं रहस्यं धर्म उच्यते । यमलब्ध्वा नरो नैति यत्पदं कालवर्जितम् ॥
 श्रुतिस्मृत्युदित धर्मो यो नाऽऽचरति भूदधीः । खूनः शोफेन नूनं स भवाब्धिं तर्तुमिच्छति ॥
 धर्ममूलमिदं सर्वं धर्ममूल जनार्दनः । धर्मेण नीयते तस्मात्त्वं मूलं प्रति मानवः ॥ ५ ॥
 अपमेव परो धर्मो येन गम्यो भवेद्भरिः । येन न प्राप्यते विष्णुः स धर्मो मूलविच्युतः ॥
 हरिः सर्वस्वरूपेण सर्वात्मिकतया स्थितः । अलक्ष्यस्तिष्ठते विप्राः प्राप्यते तेन संयुतः ॥
 न तदस्ति विना यत्स्यात्तेन भूतं चराचरम् । अतः प्राप्यतरं गम्यं भोग्यमस्ति हरिः
 स्वयम् ॥ ८ ॥
 ब्रह्मैव प्राप्यते विप्रास्तस्य तस्य स्वरूपतः । अनित्यत्वात्पदार्थानां सा प्राप्तिः साधने-
 रिता ॥ ९ ॥

ससीम सादिकं सर्वं मायाकार्यमशेषतः । प्रकृतेः परिणामोऽयं सगुणः कार्यनिर्मितः ॥
 प्राकृतानां च जीवानामत्रैव सुखराशयः । मन्यन्ते ते नरास्तेन ह्यात्मनो मोक्षमेव हि ॥
 प्राप्यं भोग्यमनन्तं च तेन जातं मुनीश्वराः । तदर्थमाचरन्तीह धर्मानेव विशेषतः ॥१२॥
 आदौ कलेवरं प्राप्यं जाया प्राप्यतया मता । पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च धनं विद्या यशः
 कुलम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रं सद्य मही राज्यं विजयं कामकौतुकम् । प्रतापोऽव्याहृतैश्वर्यं रूपयौवनभूतयः ॥
 स्वर्गो देवाधिपत्यं हि पूज्यत्वं धलपौरुषम् । परचित्तज्ञता सत्यसंकल्पः सर्वतो गतिः ॥
 निर्द्वन्द्वत्वमदीनत्वमित्याद्यामुष्मिकं च नः । प्राप्यं भोग्यं च गन्तव्यं मन्यन्ते कालवि-
 च्युतम् ॥ १४ ॥

प्रकृतेर्गुणचित्तेषु विभ्रान्तास्तथ्यभावतः । इदं ग्राह्यमिदं ग्राह्यमिति धावन्ययस्तुनि ॥
 माप्तिमस्यापि धर्मेण प्रयदन्ति मनीषिणः । अमाप्यमाप्तिरेवेयं हित्वा निःसीममव्ययम् ॥
 निवृत्तिमेव वेदोऽयमाह्वस्य क्षणविच्युतेः । तथाऽपि नित्यवस्तूनामनुरागवतामिह ॥
 संगोप्य ह्यात्मनो मार्गं प्रवृत्तिमनुशास्ति हि । बालानामिव संगोप्य मयि काचमणिं
 नृणाम् ॥ २० ॥

धर्मः प्रवृत्तिमार्गाख्यो ह्येको राजसतामसः । निवृत्तिमार्गः सत्त्वाख्यो द्वितीयो भगव-
 त्पियः ॥ २१ ॥
 नारायणपरो धर्मः स च भागवतो मतः । ज्ञानपूर्वः स भवति जीवानां मोक्षसिद्धये ॥
 माप्यभोगतया विष्णोर्ज्ञानं ज्ञानविदो विदुः । साध्यसाधनरूपं हि विष्णुरेवेति वा
 पुनः ॥ २३ ॥

अविच्छिन्नसुखं ब्रह्म दिव्यार्नन्तगुणास्पदम् । सर्वशक्तिमदव्यक्तं सर्वज्ञं सर्वकामदम् ॥
 तदर्थमेव कर्तव्यं सात्त्विकं प्रेमवृद्धये । प्रेम्णा यत्क्रियते पञ्चात्परमैकान्तिकं हि तत् ॥
 सात्त्विकं धैर्यवत् नमः प्राहुः प्रेमसमुद्भूये । धर्मसौधनयूतोऽयं प्रतिबन्धकनाशनः ॥
 प्रेमोत्तरं तु यत्कर्म साक्षात्तत्प्राप्तिकारणम् । वक्ष्येऽहं मुनयस्तावत्सात्त्विकं देहशोधनम् ॥
 तत्राऽऽदायाद्विकं कर्म धैर्यवोचितमुच्यते । आप्रयोधं महाभागाः प्रस्थापान्तमशेषतः ॥
 प्रतिबुध्य निशामान्ते हरिकामावलीं जपन् । श्रीगुरोश्चरणाम्भोजं चेतसा चिन्तयन्मुहुः ॥
 स्वरूपं दिव्यलीलां च पार्षदान्सपरिच्छदात् ॥ विमुक्तमण्डपं देवीं पद्मजां प्रणभेद्बुधः ॥
 स्वातन्त्र्यं स्वामिनः स्वस्य पारतन्त्र्यं विचिन्तयेत् । प्रपन्नमात्मनो रूपं प्राप्यं कैकर्थ-
 मच्युतम् ॥ ३१ ॥

महाकारुणिकं देवमात्मानमयकारिणम् । स्वामिनं विद्यया युक्तमविद्यानिलयं तथा ॥
 स्वकर्तृत्वं विनिर्धय कर्तारमनघं हरिम् । दास्यं करिष्ये मनसा वचसा देहकर्मणा ॥३३॥
 दासोऽहं मनसा चैव वचसा नैव्यभावनम् । कर्मणा मन्दिरालेपसेकालंकरणक्रिया ॥
 नाहमन्यत्करिष्यामि श्रीशसंबन्धवर्जितम् । देहयात्रामपि हरेर्नैव संबन्धवर्जिताम् ॥३५॥

एतच्छीचं गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् । द्विगुणं स्पाद्ग्नस्थानां यतीनां त्रिगुणं
मवेत् ॥ ६२ ॥
स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं निशि तथा स्मृतम् । पादशौचं पाथि मवेत्सर्वेषामेव निश्चयः ॥
धारया च न कुर्वीत शौचं शुद्धिमभीप्सुना । शुलकेनैव कर्तव्या हस्तशुद्धिविधानतः ॥
मूत्रोत्सर्गं द्विजः कृत्वा न कुर्याच्छीचमात्मनः । मोहात्स तु त्रिरात्रेण जलं पीत्वा
शुचिर्भवेत् ॥ ६५ ॥
मुञ्जानस्य गुदघ्रातो यदि स्पाद्वायुवेगतः । ततः कृत्वोपवासं हृ पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
शीचयत्नः सदा कार्पा वैष्णवेन विशेषतः । आराध्यते यतो विष्णुः साक्षात्कैवल्य-
भाजनः ॥ ६७ ॥
शीषाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः । कैक्यापि भगवतो देहशुद्धिं समाचरेत्
देहशुद्धिद्विधा ज्ञेया स्वभावाच्च निमित्ततः । स्नानादौ तु स्वभावेन स्पर्शादौ स्यान्नि-
मित्तजा ॥ ६९ ॥
यसाशुकमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्मखाः । श्लेष्माश्लूषिकाः स्येदा द्वादशैते नृणां
मलाः ॥ ७० ॥
तेषां चाथ विशुद्धयथ स्नानं मुद्गोमयाम्मसा । मन्त्रैस्तीर्थोदकैः कुर्यात्पत्यर्हं भगवत्परः ॥
तीर्थादौ स्नानशुद्धयर्थं गत्वा पादौ विशोध्य च । धत्तमीकाश्चत्वारहस्तादाहृत्य
मुत्तिकाम् ॥ ७२ ॥
मुदमादाय मूलेन गायत्र्या प्रोक्ष्य साधकः । द्विधाकृत्य सरित्तीरे भागैकं तु निधाय च ॥
भागैकेन शरीरस्य शुद्धिं कुर्याद्विचक्षणः । मलस्नानमिदं प्रोक्तं प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
ध्यात्वा भिया समासीनं भूमिस्थं भागमाहरेत् । तं विभज्य त्रिधा मन्त्री शुद्धिमिच्छ-
न्सदेहिकीम् ॥ ७५ ॥
मणिन्वधे पाणितले चाङ्गुलीषु निवेशयेत् । तलस्थभागं संप्रोक्ष्य मूलेनेषाभिमन्त्र्य च ॥
अस्त्रमन्त्रेण दिग्बन्धमाचरन्ब्राम्ह्य पातयेत् । अङ्गुलीस्थेन भागेन कश्चपस्ताद्विलेप-
येत् ॥ ७७ ॥
मणियन्धस्थभागेन हृदयादूर्ध्वमुल्लिखेत् । तोये तीर्थं प्रकल्प्याथ आयादेयमनुस्मरन् ॥
स्नानाङ्गभूता संशुद्धिनित्या स्वाभाविकी मता । मनुष्यास्थिवसां विष्टामातर्धं मूत्रे-
तसी ॥ ७९ ॥
अजीर्णं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् । स्नात्वा प्रमृज्य चिलादीनाचम्य स
शुचिर्भवेत् ॥ ८० ॥
तान्येव स्वानि संस्पृश्य पुनः स्यात्परिमार्जनम् । असंस्कृतं द्विजं स्पृष्ट्वा विष्णुनिन्दा-
परायणम् ॥ ८१ ॥
पाखण्डनं विकर्मस्थं सवासा जलमाविशेत् । ज्ञानादज्ञानतो वाऽपि विष्णुनिन्दा-
परायणम् ॥ ८२ ॥

ब्राह्मणं पतितं स्पृष्ट्वा समानं शौचमाचरेत् । अबैष्णवस्य संस्पर्शो मापणं पङ्क्तिमो-
जनम् ॥ ८३ ॥

अधोगतिं नपत्येतं तस्मात्तं परिवर्जयेत् । चरणाभृतपानेन विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ ८४ ॥
श्रीवैष्णवाङ्घ्रिसंस्पर्शादात्मनः शुद्धिमाचरेत् । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां
गतोऽपि वा ॥ ८५ ॥

संस्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सद्यः शुद्धिमवाप्नुयात् । अतो भागवतं तीर्थं तीर्थं भगवतोऽपि हि
समं पश्येत्तु मतिमाञ्जुद्धिकामो विशेषतः । वैष्णवस्य तु विप्रस्य शङ्खचक्राङ्गधारिणः ॥
पादोदकं च निर्मात्यं निषेव्य शुचितां व्रजेत् । स्नानशुद्धिर्मवेदस्य यदा पादोदकं स्वके ॥
विप्रस्य विष्णुमक्तस्य यः स्नेहादेव धारयेत् । एवं शुद्धिं विधाय ऋद्धौ मृदा मन्त्रैश्च
वैष्णवः ॥ ८६ ॥

श्रीशार्ङ्गनाङ्गमूर्तं च स्नानं कुर्यात्सरिजले । स्वशास्त्रोक्तविधानेन कुशानादाय वारिणा ॥
स्मृत्वा भगवतो रूपमात्मनो दासरूपताम् । प्रातरुत्थाय यो विप्रो वैष्णवः स्नानमा-
चरेत् ॥ ८७ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् । अस्नात्वा नाऽऽचरेत्कार्यं जपहोमादि
किञ्चन ॥ ८८ ॥

क्लिद्यन्ति हि सुपुत्रादीनीन्द्रियाणि क्षरन्ति हि । दन्तधावनिकं कर्म स्नानात्पूर्वमथाऽऽ-
चरेत् ॥ ८९ ॥

तदकृत्वा तु यः स्नाति तस्य स्नानं तु निष्फलम् । अविद्वान्स्नानकाले तु यः कुर्याद्दन्त-
धावनम् ॥ ९० ॥

पापीपानरौखं याति विष्णुशापहतो ध्रुवम् । आराधने भगवतो मुखारपूर्तिं समुत्सृजन् ॥
दासः कित्त्वपमाप्नोति प्रतिकूलमथाऽऽचरन् । प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमा-
हितः ॥ ९१ ॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः । तिक्तं कपायं च तथा कटुकं कण्टका-
न्वितम् ॥ ९२ ॥

क्षीरिणो वृक्षगुल्मादेर्मञ्जयेद्दन्तधावनम् । द्वादशाङ्गुलमानं स्याद्विप्राणां दन्तधावनम् ॥
क्षत्रविद्वृक्षज्जातीनां नवपट्चतुरङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानं स्यान्नारीणां दन्तधावनम् ॥

मैर्ऋत्या निक्षिपेत्काष्ठं दन्तोत्तरेण विधाय च । इष्टकालोत्प्रापापौर्नैवेरद्भुलिभिस्तथा ॥
मुक्त्वा चानामिकाङ्गुली वर्जयेद्दन्तधावनम् । दक्षिणाभिमुखो नाद्यान्नीलं धवकदम्बकम् ॥

तिन्दुकेद्भुदन्धूकमोचार्कस्नुहिजम्बुकम् । कर्पासं दन्तकाष्ठं च श्रीकामः सततं त्यजेत् ॥
नादण्डं न त्वचा हीनं नाप्रशस्ततरुद्भवम् । स्नुहीकिंशुकश्यामाकशाल्मलीनिम्बगुग्गु-
लान् ॥ १०३ ॥

कारञ्जकोविदारांश्च वर्जयेद्दन्तधावने । श्लेष्मातकशमीपीलुपिप्पलं तिलकं तथा ॥
शिग्रुनिर्गुण्डित्वक्सारकरवीरशिरीषकम् । बदरीं चैव चित्रां च वेणुं पालाशशिशपम् ॥

वर्जयेत्कुशकाशांश्च भालतीमपि वैष्णवः । कुशकाशपलाशांश्च शिशपां यस्तु मक्षयेत् ॥

तावद्भवति चाण्डालो यावद्दुर्गं न पश्यति । पालाशमासनं धानं दन्तकाष्ठं च पादुके ॥
वर्जयेत्तु प्रयत्नेन शमीमश्वत्थमेव च । पूतिगन्धाम्लमधुरं सच्छिद्रं दन्तधावनम् ॥ १०८ ॥
अज्ञातपूर्वं पत्राह्वं युग्मपणं तु वर्जयेत् । सकर्मैः कामनायोगादकर्मैर्विधृतानि हि ॥
घर्ज्यान्यपि द्विजश्रेष्ठा विचिन्त्यानि मनीषिभिः । अपामार्गः प्रशस्तोऽयं दन्तधावन-
कर्मणि ॥ ११० ॥

तदभावे तु शस्तानि काष्ठानि द्विजसत्तमाः । कुशकाशपलाशं च शिशुशिशपकानि च ॥
वर्जयेद्दुर्गुलं चापि दन्तशुद्धौ दिनोदयम् । अङ्गारवालुकापर्णतृणवस्त्रनखादिभिः ॥
न कुर्याद्दन्तकाष्ठं च वेष्णवो दूषिते दिने । आञ्छाहे जन्मदिवसे व्रते चैवोपवासके ॥
द्वादश्यां रविदारे च चन्द्रनाशे तु वर्जयेत् । नन्दासु च नवम्यां च द्वादश्यां भीमवासरे ॥
दन्तकाष्ठं न कुर्यात् चामायां तु विशेषतः । काष्ठामावदिने शुद्धिं कुर्यात्पर्णादिभिर्द्विजः
जिह्वोल्लेखस्तु कर्तव्यः काष्ठेनापि सदैव हि । अलामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथी
तथा ॥ ११६ ॥

अर्पां द्वादशगण्डूपैर्विदध्याद्दन्तधावनम् । प्रक्षाल्य मक्षयेत्काष्ठं प्रक्षाल्यैव विसर्जयेत् ॥
मन्त्रेणैव तरोर्ग्राह्यं दन्तकाष्ठं विपश्चिता । आयुर्यलं पशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ॥
ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च एवं नो देहि पनस्पते । पतितान्त्यजपाखण्डिदेवाजीवरजस्वलाः ॥
मिषक्पातकिचाण्डालाञ्च पश्येद्दन्तधावने । हरिनिन्दारतो नित्यं शङ्खचक्रविद्रूपकः ॥
जलं च दन्तकाष्ठं च तद्भस्तात्रैव संस्पृशेत् । भगवत्संनिधीकृत्य दन्तकाष्ठं तु वेष्णवः ॥
प्रसादशुद्ध्या गृहीयान्न स्यात्तन्त्र्येण वेष्णवः । दन्तान्विशोध्य मतिमान्स्वगुरुं चिन्त्य
चेतसा ॥ १२२ ॥

सपवित्रो विशेषद्वारि स्नानार्थं साधकोत्तमः । कुशैः पूतं भवेत्स्नानमभावे काश उच्यते ॥
दूर्वापवत्रीहिभिर्वा तुलसीपल्लवैस्तथा । यावद्भगवतः पादपूता तुलसिका भवेत् ॥ १२४ ॥
तावदन्तैः प्रकर्तव्यं स्नानं स्नानपरेर्द्विजैः । कुशादीनामभावे तु क्रमात्काशादपो मताः ॥
कुशा एव समाख्याता मुख्याः स्नानादिकर्मणि । न तथा तुलसी ज्ञेया तदभावे समा
मता ॥ १२६ ॥

न स्नानादिक्रिया कार्या तुलसीदलवर्जिता । विष्णोः प्रसादजननी साक्षात्तुलसिका मता
न तथा कमलादीनि कमला वा द्विजातयः । अनाकारित एवायं तुलसीकानने हरिः ॥
नित्यं निवसते विप्रा अशुचावपि भूतले । न यत्र तुलसी शाखा शुष्कं वा तुलसीदलम्
विप्राणामपि तत्स्थानमासुरं परिकीर्तितम् । तुलसीवित्पच्छायामाश्रित्य यजते हरिम् ॥
तस्य पुण्यस्य माहात्म्यं नाहं वक्तुमलं मनाक् । तुलसीमूलमृत्क्षेपं महापातकनाशिनी ॥
यामुद्वहन्मृतोऽरण्ये मुच्यते यमशासनात् । न तथा गोमयेः शुद्धिः प्राशितैर्गव्यपञ्चकैः ॥
यथा तुलसिकामूलमृत्सायां शुचिता द्विजाः । ऊर्ध्वपुण्ड्रादिभिर्देहे धृतं चेत्तुलसीरजः ॥
मुच्यते भवपाशेन पादतीर्थं प्लुतं यदि । द्विजातिभिः सदा सेव्या तुलसी विष्णुबलमा
शालग्रामशिलापूर्वा यां विना नैव जायते । तस्मादप्यु सदा धार्या स्नानकाले विशेषतः
तुलसी मृत्तिकालेपे मार्जने तुलसीदलम् । कुशास्तु नामसाः श्रेष्ठा यातयामा न ते
मताः ॥ १३६ ॥

निर्गोच्यास्ते समस्तेषु कर्मस्वब्दान्तमेव च । भासे नमस्यमायां तु कृतो दर्मोच्चयस्तु यः ॥
अयातयामः स ज्ञेयो यावद्वर्द्धं भवेत्पुनः । शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे स्थित्वा पूर्वोत्तरा-
मुखः ॥ १३८ ॥

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाभ्युष्ट्वा द्विजोत्तमः । विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ॥
दहस्व सर्वपापानि दर्मं स्वस्तिकरो भव । हुमन्नाय फडित्युक्त्वा भूमेर्दर्मान्समुद्धरेत् ॥
तैरेव सर्वं कुर्वीत विप्रो मन्त्रैश्च वैष्णवम् । यावत्तीर्थं भवेद्यत्र तावदन्यत्र वारिणि ॥
न स्नायादमलपद्मा आज्ञेयं मामकी द्विजाः । स्नातुं संचिन्तितं तीर्थं सर्वं पितृदिवौकसः ॥
यान्ति पूर्वं स्नातुदत्ततोयग्रहणालिप्तया । ततोऽन्यद्यद्यसौ गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि ॥
देवखातनदीन्नोतःसरःसु स्नानमाचरेत् । सत्स्वभ्येष्वपि तीर्थेषु स्नायात्पादजले हरेः ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । शालग्रामशिलातोये योऽभियेकं समाचरेत् ॥
स्नातस्यापि न संशुद्धिः सर्वतीर्थेषु मूसुराः । विना पादोदकं विष्णोर्वैष्णवस्य विशेषतः ॥
अन्यतीर्थं भवतु वा माऽस्तु वा श्रूयतां वचः । महाभागवतैर्धार्म्यं स्नाने पादोदकं हरेः ॥
संकुले तीर्थसातस्य न स्नायाद्दुष्टसंकुले । दर्महीनोऽन्यचित्तस्तु न नम्रो न शिखां
विना ॥ १४८ ॥

अवैष्णवेषु पश्यस्तु शाक्तकापालिकेषु च । न स्नायान्नाऽऽनयेन्नीरं पूजयैवैष्णवो जनः ॥
यावन्न दुष्टसंचातो नानादेवनिषेधकः । आगच्छेत्तावदेवायं स्नायाद्वासोद्वेपेन वा ॥ १५० ॥
संशोध्य वैष्णवैर्मन्त्रैर्जलेष्वावाह्य केशवम् । पूतं विभाष्य चक्रेण स्नायादनवलोकयन् ॥
श्रीविष्णुचरणाम्भोजसुतपीयूषधारया । प्लावितं तीर्थपानीयं विचिन्त्य स्नानमाचरेत् ॥
तत्रैव वीरजातोऽयं कीकटेष्वापि पुत्रकाः । यत्र नारायणायेति मनसा प्रोच्येन्मनुम् ॥
म्लेच्छदेशेऽशुचौ स्थाने सरमार्जारदूषिते । उपित्वाऽवैष्णवैर्वापि नाम्ना शुद्धिः प्रकी-
र्तिता ॥ १५४ ॥

पञ्च वा सप्त वा पिण्डान्स्नायादुद्धृत्य वारिणि । अम्युकृद्दुष्कृतांशेन स्नानकर्ता न
लिप्यते ॥ १५५ ॥

रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये । व्रतेषु चैव पृथीषु न स्नायादुष्णवारिणा ॥ १५६ ॥
न स्नायाच्छूद्रहस्तेन मद्यमांसनिषेधिना । आहृतैरेकहस्तेन चोद्धृतेर्बाह्यगैरपि ॥ १५७ ॥
नाभिमात्रे जले गत्वा चास्त्रेणाऽऽरक्ष्य सर्वतः । प्राणानायम्य संचिन्त्य तीर्थानि रवि-
मण्डले ॥ १५८ ॥

जले पदकोणमुल्लिरय बीजं मध्ये विचिन्त्य च । अष्टपत्रं बहिस्तस्य पङ्कजं केसरोज्ज्व-
लम् ॥ १५९ ॥

विचिन्त्याऽऽधारमारम्य पीठदेवाननुत्तमान् । स्वेष्टदेवं श्रिया सार्धमावाह्य विमले जले ॥
मानसैरुपचारैस्तु संपूज्य पुरुषोत्तमम् । जले संचिन्त्य तत्तेजो ह्यान्तरीकृत्य मुद्रया ॥
अभिमन्य जलं विष्णुभाष्यया प्रणवेन च । आपो अस्मानिति स्मृत्वा इदं विष्णुरिति
द्विजाः ॥ १६२ ॥

श्रीसूक्तं विष्णुसूक्तं च मूलविद्यां प्रयोज्य च । संप्रोक्ष्य तुलसीयुक्तं मुद्रया कुम्भसंज्ञया ॥

स्मरन्गुरूपदामोजमम्मसि स्नानमाचरेत् । प्रवाहामिमुखं स्नानं गृहे सूर्यमुखं चरेत् ॥
 स्नात्वाऽऽचान्तो धारिमध्ये त्रिः पठेद्धर्मर्षणम् । स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा संध्यां कुर्याद्वि-
 धानतः ॥ १६५ ॥

जले जलेन पुद्गाणि कृत्वा द्वादशसंख्यया । शिखामावध्य मूलेन गायत्र्या मौनमाश्रितः
 ॐ लं केशवाय नमः प्रोच्य तथा नारायणाय च । माधवाय नमश्चैवमाचामेत्सर्व-
 कर्मणि ॥ १६७ ॥

शोविन्दाय नमस्तद्वदधिष्णवे च नमो वदन् । कपोलयोर्द्वयोश्चैव विद्ध्यात्परिमार्जनम् ॥
 मधुसूदनाय नमो षडंश्रिविक्रमाय च । ओष्ठयोः स्पर्शनं कुर्याद्वामनश्रीधरी तथा ॥
 छेन्तौ नमोन्तौ ताराद्यौ ताम्बां संमार्जयेत्तथा । हृषीकेशेन करयोः पद्मनाभेन पादयोः
 जलेन स्पर्शनं कृत्वा शूर्पि दामोदराय च । मार्जयेत्कुशवारिभ्यामेभिरङ्गानि तंस्पृशेत्
 संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः । पुरुषोत्तमोऽधोक्षजो नृसिंहोऽध्वुत एव च ॥
 जनार्दन उपेन्द्रश्च हरिः कृष्णश्च मूर्तयः । आस्ये नसि त्वेकमेकमक्षणोर्ध्वौ ह्रौ च कर्णयोः
 हृदि नामौ त्वथैकैकमुदरे मस्तके तथा । भुजयोर्द्वाविति प्रोक्तो विधिराचमने घृताः ॥
 आचामेत्सर्वकार्येषु स्नाने दाने सुरार्चने । संस्पर्शं मापणेऽसस्तु मुक्त्वा पीत्वा च चर्वणे ॥
 रेतोमूत्रशक्नुमोक्षे ह्यधोवायुविमोक्षणे । परिश्रमेऽनृते हास उच्छिष्टजनसंगमे ॥ १७६ ॥
 उच्छिष्टस्पर्शनेऽमेध्यदर्शने चाश्रुपातने । रक्तकेशमलस्पर्शे शृङ्गमायां स्वप्नदर्शने ॥ १७७ ॥
 छिक्काडीवनसंक्रोधेष्वाचामेच्छुद्धिकाम्यया । उपक्रमोपसंहारे कर्मणो नीविबन्धने ॥
 केशवादिभिराचम्य सद्यः शुद्धिमवाप्नुयात् । अकृत्वाऽऽचमनं विप्रो न कर्मफलभागम-
 वेत् ॥ १७९ ॥

यथाऽभिपेक्षया शुद्धिर्वाहिरेव प्रजायते । मन्त्रपूतजलेस्तद्वाचामे ह्यन्तरा शुधिः ॥
 प्राणायामं ततः कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा । नारायणं स्मरन्देवमचमर्षणमाचरेत् ॥ १८१ ॥
 शिखां मूलेन संवध्य स्वशास्त्रोक्तविधानतः । संध्यां कृत्वा हरिं ध्यात्वा सूर्यमण्डलम-
 ध्यगम् ॥ १८२ ॥

सूर्यमण्डलमध्यस्थमरविन्दकुतासनम् । पीनायतचतुर्बाहुमुत्पलस्रजमच्युतम् ॥ १८३ ॥
 दरागिदयोपेतमुत्फुल्लकरपङ्कजम् । भीनिकेतं श्रियं तद्गदनवद्यकचिं स्मरेत् ॥ १८४ ॥
 गायत्रीं धारिसंज्ञातो न स्मरेद्यदि केशवम् । न लभेत्कर्मसंसिद्धिं येन याति हरेः
 पदम् ॥ १८५ ॥

अनर्हः कृतशौचोऽपि विना नारायणस्मृतिम् । तस्मात्सर्वत्र संयोज्यं भगवत्स्मरणं
 सदा ॥ १८६ ॥

यथाऽतिदूरमाख्यातं कर्मज्ञानविवाजितम् । तथाऽतिदूरमप्युक्तं विना विष्णुस्मृतिं द्विजाः
 गायत्रीवारिसंज्ञातः प्रणवेनिर्मलीकृतः । विष्णुस्मरणसंस्क्रतो ह्यर्हः सर्वेषु कर्मसु ॥ १८८ ॥
 भजयेद्विष्णुदेवत्यां गायत्रीं वेदमातरम् । अष्टाक्षरेण मूलेन ब्राह्मणः शुद्धिकाम्यया ॥

मुनय ऊचुः—

सविता देवता देव्या गायत्र्याः श्रूयते पितः । कथं सा विष्णुदेवत्या संशयं नः पराणुदा ॥

श्रीवह्नोवाच—

आदित्ये पुरुषो योऽसावहमेवेति निश्चितम् । आदित्यस्य शरीरत्वादमदं श्रुतिरुज्जगी ॥
सवितृनामको विष्णुः सवितृस्थो विचार्यताम् । सविता देवता तेन गायत्र्याः ख्यायते

बुधेः ॥ १९२ ॥

न स्वतन्त्रतया देवो गायत्र्याः सविता मतः । नारायणादेव सर्वमुत्पन्नं श्रुतिरुज्जगी ॥
तस्मान्नारायणस्यामि यत्किञ्चिद्दृश्यते जगत् । अतो नारायणपरं ज्ञानं कर्म तपः

श्रुतिः ॥ १९४ ॥

सूर्येन्द्राग्नीन्विधिं सोमं रुद्रं पापुं क्षितिं जलम् । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ
एव च ॥ १९५ ॥

विभूतयो हरेश्चैता मद्रपीठतया स्थिताः । तद्वभेदतयोपास्या मुमुक्षुभिरहर्निशम् ॥ १९६ ॥
शङ्खचक्रगदोपेतः किरीटी कुण्डली तथा । सूर्यमण्डलमध्यस्थः सूर्यमेवेन चिन्त्यते ॥

धीनां प्रयत्नेकत्वं हि साक्षान्नान्यत्र युज्यते । य आत्मनीति वाक्येन हरिरात्मतया मतः ॥
गायत्र्याऽशेषभूतानामादित्यश्चक्षुरुत्तमम् । इति पीठतया विष्णोरादित्यः प्रतिपद्यते ॥

पो यो यां पां तनुं भक्तः भङ्गयाऽर्चितुमर्हति । तस्य तस्याचलां भङ्गां तामेव विदधा-
त्यजः ॥ २०० ॥

स तया भङ्गया युक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते । लभते च ततः कामान्हरिणा विहितान्धि-
तान् ॥ २०१ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भक्त्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति भक्ता यान्ति हरेर्हरिम् ॥
अव्यक्तं सर्वभूतस्थमात्मानं तमबुद्धयः । परं नैवाभिजानन्ति शरीरेष्वात्ममानिनः ॥

अतो नाऽऽत्मानमात्मस्थं सत्यसंकल्पमच्युतम् । नित्यानन्दगुणोपेतं सर्वज्ञमवधिं हरिम् ॥
प्राप्यं भोग्यं परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति कदाचन । तस्मान्नित्यपदाकाङ्क्षी गायत्रीं विष्णुदे-

वताम् ॥ २०५ ॥

आराधयति सर्वत्र विधिरेव द्विजातयः । व्यापको मगधानेव व्याप्यं सर्वं चराचरम् ॥
न तदस्ति विना यस्याद्वासुदेवेन किञ्चन । ब्रह्मा शक्रश्च रुद्रश्च गणेशो भास्करस्तथा ॥

विचिन्त्या वासुदेवस्य तनुभूता विभूतयः । चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाजलजधारिणः ॥
नान्यं देवं नमस्कुर्वन्तच्छरीरतया विना । पृथक्त्वेनार्चयन्तो वा मामकास्ते प्रकीर्तिताः ॥

हरेः पीठा हरेर्दासा हरिशेषा द्विजातयः । पृथग्भूताः कथंभूता उपास्या मुक्तिमिच्छता
कैफ्यं वासुदेवस्य मुक्तिमिच्छन्ति तत्पदे । कथं तैरितरे सेव्यास्तदीयत्वमतिं विना ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आवृत्तः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ २९५२ ॥

अथ तृतीयपादेऽष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोवाच—

ब्रह्मवाद्ः सममधःपुरा ये गुणयो ननु । विस्मृताः किमिदानीं तं संक्षेपात्प्रवदामि ॥

मुनिः कहोलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । आत्मशब्दः समादिष्टः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-
रपि ॥ २ ॥

ब्रह्मशब्दः समाख्यातः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि । सर्वान्तरश्च यः साक्षादपरोक्षः प्रकीर्तितः ॥
तमाचक्ष्व महामाग प्राप्यभोग्यतया स्थितम् । उपास्पमृतं सर्वेषामात्मानं परमेश्वरम् ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरात्मा परमात्मा प्रकीर्तितः । शोकमोहजराभृत्युदेहधर्मानतीत्य यः ॥ ५ ॥
एतैः संसृष्टमात्मानं क्षेत्रज्ञं चाप्यतीत्य यः । संस्थितो न विना येन क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मनाम् ॥
विदित्वा चैनमात्मानं ब्राह्मणाः स्वान्तरस्थितम् । पुत्रविशेषणां हित्वा तथा लोके-

पणामपि ॥ ७ ॥

यदर्थं सकलं हित्वा कृत्वाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनं कृत्वा भिक्षार्थं च यरन्ति हि ॥
प्रेष्यमात्मानमाज्ञाय मेरकं पुरुषं परम् । निर्विद्य सर्वतस्तस्य चोपासांश्चक्रिरे द्विजाः ॥ १० ॥

चाक्रायण उपस्तस्तं भूयः पप्रच्छ सावरम् । याज्ञवल्क्यं महात्मानमुपासार्थमकलमयम् ॥
ब्रह्मन्ब्रह्मापरोक्षं यत्साक्षात्सर्वात्मसंस्थितम् । कतमः सोऽन्तरात्मेति समाचक्ष्व यथा-
तथम् ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

यः प्रयोजनरूपेण सर्वं सर्वत्र जायते । तत्साक्षादपरोक्षं हि क्षारीरात्मार्थसाधकः ॥ १२ ॥
अपानिति ह्यपानेन व्यानेन व्यानिति ह्यपि । उदानेनोदानिति च समानेन समानिति ॥
स आत्मा ह्यान्तरः साक्षाद्ब्रह्म सर्वत्र संस्थितम् । स एव सर्वनामाऽसौ दृढिश्चवण-
चेतसाम् ॥ १४ ॥

द्रष्टा श्रोता चेतयिता न तं पश्यति कश्चन । अतो द्रष्टा ह्यदृष्टोऽप्यमभुतश्च कृणोति हि
अविज्ञातो हि विज्ञाता ह्यमतो मनुते मुने । चिद्विचिद्रूपतसंघस्थं सर्वेषां स हि कारणम् ॥

एवं भुत्वाऽन्तरगतं भगवन्तं मुनीश्वराः । संदिहानाः पुनस्तत्र ह्यपच्छन्मुनिपुंगवम् ॥
याज्ञवल्क्यं महाप्राज्ञमात्मतत्त्वबुद्धसत्तवः । कार्यजातमिदं सर्वं नेकरूपं कदाचन ॥ १८ ॥

परिणामकृतानेकविचित्रावस्थया स्थितम् । ओतं श्रोतमिदं कस्मिन्पटवत्परिनिष्ठितम् ॥
इति विज्ञातुकामा हि गार्गी वाचक्रवी पुनः । पप्रच्छ कस्मिन्संप्रोतमोतमेतच्चराचरम् ॥

तामाह भगवान्वायावोतं वायुश्च कुत्र हि । आकाशे स च कस्मिन्हि अन्तरिक्षे निशा-
मय ॥ २१ ॥

कुत्रान्तरिक्षं द्योलोके द्योलोकः कुत्र सत्तम । आदित्यलोके कुत्रायं चन्द्रलोके च
कुत्र सः ॥ २२ ॥

नक्षत्रलोके कस्मिन्स देवलोकं च कुत्र सः । गन्धर्वलोके सोऽप्यस्ति कस्मिन्लोके प्रजापतेः
लोकः प्रजापतेर्गार्गी ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितः । स च कुत्रेति मा गार्गी ह्यतिप्रश्नं प्रयो-

जय ॥ २४ ॥

ब्रह्मण्येवाखिलाधारे ह्योतं प्रोतमिदं जगन् । तन्तुध्रुव पटो गार्गी तस्मादेव परो मतः ॥
सद्गुणेन स्थितस्यास्य ह्युपादानतया हरिः । निर्विशेषतया स्वस्मिन्स्थितं विश्वमशेषतः

श्रीब्रह्मोवाच-

आदित्ये पुरुषो योऽसावहमेवेति निश्चितम् । आदित्यस्य शरीरत्वादभदं श्रुतिरुज्जगौ ॥
सवितृनामको विष्णुः सवितृस्थो विचार्यताम् । सविता देवता तेन गायत्र्याः रयायते
बुधेः ॥ १९२ ॥

न स्वतन्त्रतया देवो गायत्र्याः सविता मतः । नारायणादेव सर्वमुत्पन्नं श्रुतिरुज्जगौ ॥
तस्मान्नारायणस्त्वामि यत्किञ्चिद्दृश्यते जगत् । अतो नारायणपरं ज्ञानं कर्म तपः
श्रुतिः ॥ १९४ ॥

सूर्येन्द्राग्नीन्विधिं सोमं रुद्रं पापुं क्षितिं जलम् । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं
एष च ॥ १९५ ॥

विभूतयो हरेर्धैता मद्रपीठतया स्थिताः । तदभेदतयोपास्या मुमुक्षुभिरहर्निशम् ॥ १९६ ॥
शङ्खचक्रगदोपेतः किरीटी कुण्डली तथा । सूर्यमण्डलमध्यस्थः सूर्यमेहेन चिन्त्यते ॥
धीनां प्रयतकत्वं हि साक्षान्नान्यत्र युज्यते । य आत्मनीति वाक्येन हरिरात्मतया मतः ॥
गायत्र्याऽशेषभूतानामादित्यश्चसुखतमम् । इति पीठतया विष्णोरादित्यः प्रतिपद्यते ॥
पो यो यां पां तनुं मक्तः भङ्ग्याऽर्चितुमर्हति । तस्य तस्याचलां भङ्गां तामेव विदधा-
त्यजः ॥ २०० ॥

स तया भङ्ग्या युक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते । उभते च ततः कामान्हरिणा विहितान्हि-
तान् ॥ २०१ ॥

अन्तर्बस्तु फलं तेषां तद्भवत्पत्न्यमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति भक्ता यान्ति हरेर्हरिम् ॥
अव्यक्तं सर्वभूतस्थमात्मानं तममुद्भयः । परं नैवाभिजानन्ति शरीरेष्वात्ममानिनः ॥
अतो नाऽऽरमानमात्मस्थं सत्यसंकल्पमच्युतम् । नित्यानन्दगुणोपेतं सर्वज्ञमधिं हरिम् ॥
प्राप्यं भोग्यं परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति कदाचन । तस्मान्नित्यपदाकाङ्क्षी गायत्रीं विष्णुदे-
वताम् ॥ २०५ ॥

आराधयति सर्वत्र विधिरेव द्विजातयः । व्यापको भगवानेष व्याप्यं सर्वं चराचरम् ॥
न तदस्ति विना यस्याद्वासुदेवेन किञ्चन । ब्रह्मा शक्रश्च रुद्रश्च गणेशो मास्करस्तथा ॥
विचिन्त्या वासुदेवस्य तनुभूता विभूतयः । चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाजलजधारिणः ॥
नान्यं देवं नमस्कुर्यात्तच्छरीरतया विना । पृथक्त्वेनार्चयन्तो या मामकास्ते प्रकीर्तिताः
हरेः पीठा हरेर्दासा हरिशेषा द्विजातयः । पृथग्भूताः कथंभूता उपास्या मुक्तिमिच्छता
कैकर्यं वासुदेवस्य मुक्तिमिच्छन्ति तत्पदे । कथं तैरितरे सेव्यास्तदीयत्वमतिं विना ॥

इति श्रीब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयद्वयः— ॥ २९५२ ॥

अथ तृतीयपादेऽष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोवाच-

ब्रह्मादः सममवत्परा ये गुणयो ननु । विस्मृताः किमिदानीं तं संक्षेपात्प्रवदामि वः ॥

मुनिः कहोलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । आत्मशब्दः समादिष्टः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-
रपि ॥ २ ॥

ब्रह्मशब्दः समाख्यातः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि । सर्वान्तरश्च यः साक्षादपरोक्षः प्रकीर्तितः ॥
तमाचक्ष्व महामाग प्राप्यभोग्यतया स्थितम् । उपास्यभूतं सर्वेषामात्मानं परमेश्वरम् ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरात्मा परमात्मा प्रकीर्तितः । शोकमोहजरामृत्युदेहधर्मानतीत्य यः ॥ ५ ॥
एतैः संसृष्टमात्मानं क्षेत्रज्ञं चाप्यतीत्य यः । संस्थितो न विना येन क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मनाम् ॥
विदित्वा चैनमात्मानं ब्राह्मणाः स्वान्तरस्थितम् । पुत्रविशेषणां हित्वा तथा लोके-
पणामपि ॥ ७ ॥

यदर्थं सकलं हित्वा कृत्वाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनं कृत्वा मिक्षार्थं च परन्ति हि ॥
प्रेर्यमात्मानमाज्ञाय मेरकं पुरुषं परम् । निर्विद्य सर्वतस्तस्य चोपासांचकिरे द्विजाः ॥ ५ ॥
चाक्रापण उपस्तस्तं भूयः पप्रच्छ सादरम् । याज्ञवल्क्यं महात्मानमुपासार्थमकल्मषम् ॥
ब्रह्मन्ब्रह्मापरोक्षं परसाक्षात्सर्वस्मिंस्थितम् । कतमः सोऽन्तरात्मेति समाचक्ष्व यथा-
तथम् ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

यः प्रयोजनरूपेण सर्वं सर्वत्र जायते । तत्साक्षादपरोक्षं हि शरीरात्मासार्धसाधकः ॥ १२ ॥
अपानिति ह्यपानेन व्यानेन व्यानिति ह्यपि । उदानेनोदानिति च समानेन समानिति ॥
स आत्मा ह्यान्तरः साक्षाद्ब्रह्म सर्वत्र संस्थितम् । स एव सर्वनामाऽसौ हृदिश्रवण-
चेतसाम् ॥ १४ ॥

द्रष्टा श्रोता चेतपिता न तं पश्यति कश्चन । अतो द्रष्टा ह्यहृष्टोऽपमंभुतश्च शृणोति हि
अविज्ञातो हि विज्ञाता ह्यमतो मनुते मुने । चिदचिद्भूतसंगस्थं सर्वेषां स हि कारणम् ॥
एवं श्रुत्वाऽन्तरगतं मगधन्तं मुनीश्वराः । संविहानाः पुनस्तत्र ह्यप्रच्छन्मुनिपुंगवम् ॥
याज्ञवल्क्यं महाप्राज्ञमात्मतत्त्वबुद्धिमुखः । कार्यजातमिदं सर्वं नेकरूपं कदाचन ॥ १८ ॥
परिणामकृतानेकविचित्रावस्थया स्थितम् । ओतं प्रोतमिदं कस्मिन्पदवत्परिनिष्ठितम् ॥
इति विज्ञातुकामा हि गार्गी वाचक्रवी पुनः । पप्रच्छ कस्मिन्संप्रोतमोतमेतच्चाराचरम् ॥
तामाह मगधान्वायावोतं वायुश्च कुत्र हि । आकाशे स च कस्मिन्हि अन्तरिक्षे निशा-

मय ॥ २१ ॥
कुत्रान्तरिक्षं द्योलोके द्योलोकः कुत्र सत्तम । आदित्यलोके कुत्रायं चन्द्रलोके च

नक्षत्रलोके कस्मिन्स देवलोके च कुत्र सः । गन्धवलोके सोऽप्यस्ति कस्मिन्लोके प्रजापतेः
लोकः प्रजापतेर्गार्गी ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितः । स च कुत्रेति मा गार्गी ह्यतिप्रश्नं प्रयो-

ब्रह्मण्येवाखिलाधारे ह्योतं प्रोतमिदं जगन् । तन्तुष्विव पटो गार्गी तस्मादेव परो मतः ॥
सद्रूपेण स्थितस्यास्य ह्युपादानतया हरिः । निर्विशेषतया स्वस्मिन्स्थितं विश्वमशेषतः
जय ॥ २४ ॥

पटवद्वाकरोत्येतन्नामरूपविभागवत् । हर्यधीनतया चास्य स्थितिर्नियमनं तथा ॥२७॥
तस्माज्जिज्ञास्यमेवायमुपास्यः सर्वथा च सः । सूत्रभूतोऽयमेवैकस्तथाऽन्तर्यामिरूपतः ॥
स्थितः सर्वत्र भुनक्तो हरिरेव न संशयः । प्रविश्यान्तर्यमपति सर्वभूतानि सर्वतः ॥ २९ ॥
स्वव्याप्यैस्तैरविज्ञातः शरीरैश्चिद्विद्भिः । उद्दालको याज्ञवल्क्यमपृच्छत्सूत्रमन्ति-
कम् ॥ ३० ॥

तथाऽन्तर्यामिणं ब्रूहि याज्ञवल्क्येत्युवाच सः । श्रुतं वेदनमाहात्म्यं कबन्धात्काप्यसद्मनि ॥
स ब्रह्मदेवदेवात्मयज्ञवित्स्याच्छृणोति यः । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राणः सूत्रमुक्तमिहारुणे ॥
भूतानि सर्वाण्यङ्गानि प्राणा विव्यानि सन्ति हि । स च प्राणो महाभाग संहृष्टो
ह्यन्तरात्मना ॥ ३३ ॥

तमन्तर्यामिणं ब्रूहि याज्ञवल्क्येत्युवाच सः । अववीद्याज्ञवल्क्योऽपि तमन्तर्यामिणं
द्विजाः ॥ ३४ ॥
पृथिव्याद्विषु भूतेषु शरीरेषु व्यवस्थितः । यो वेद तानि तैतानि तं विदुः स्वनिपा-
मकम् ॥ ३५ ॥

सोऽन्तर्यामी ह्यात्मभूतश्चाभूतोऽव्यक्तनामधृक् । आवित्यचन्द्राविविद्युल्लोकप्राणेन्द्रि-
येषु च ॥ ३६ ॥
येषुपक्षेपु भूतेषु योऽन्तर्यमपति स्वयम् । नैनं विदुः शरीराणि यो वेदात्मतया स्थितः ॥
सोऽन्तर्याम्यघ्नतश्चाऽऽत्मा परमात्मा हरिः स्मृतः । य आत्मनि स्थितो ह्यात्मा शरीरं
पश्य चेतनः ॥ ३८ ॥

आत्मा न वेद यमसौ वेदाऽऽत्मानं परोऽभूतः । यमपत्ययमात्मानमन्तर्यामीति स स्मृतः ॥
अदृष्ट एव दृष्टाऽसौ श्रोता चाश्रुत एव सः । अविज्ञातैव विज्ञाता दृष्टा श्रोता ज्ञ एव सः ॥
मान्यः स्वातन्त्र्यहीनत्वाच्छेषत्वात्तस्य सुमताः । अतोऽन्यद्वार्तं सर्वं हि कृतमेको हरिः
स्वयम् ॥ ४१ ॥

स्वतन्त्रः सर्वशोपीति श्रुत्वाऽऽरुणिरुपारमत् । एवं विनिश्चये जाते सर्वात्मा भगवा-
न्हरिः ॥ ४२ ॥

संतिद्वः सर्वभूतानामुपास्यः सद्भिर्भूतिषु । सवितुनामको देवः प्रमामण्डलसंस्थितः ॥
परमात्मा स शरीरः क्षेत्रज्ञोऽन्यो विधीयते । गायत्री सूर्यरूपेण भगवन्तमधोक्षजम् ॥
उपादिदेश भूतानां श्रेयसे बुद्धिबोधकम् । सवितुसंस्थितो देवः सवित्रात्मा सनातनः ॥
तं ध्यायेम परं येन बुद्धयो नः प्रणोदिताः । यथेन्द्रप्राणशब्दैश्च निर्दिष्टो भगवान्हरिः ॥
तथा सवितृशब्देन सवित्रात्मा विधीयते । भुमुक्षवो विचार्येवं सर्वत्र परमेश्वरम् ॥४७॥
उपासते न संदेहः कर्तव्यः शास्त्रनोदनात् । ब्राह्मणानां विशेषेण गायत्र्या मूलविद्यया
उपास्यो भगवान्विष्णुरुदिते सूर्यमण्डले । अष्टाक्षरो मूलविद्याप्रणवाद्यो मनीषिभिः ॥
निश्चितः सर्वविद्यानां भूर्धन्यः परमो मनुः । अष्टाक्षरेण संयुक्तो गायत्रीं विन्यसेत्तनो ॥
स एव वैष्णवो विप्रो मतो नारायणात्मकः । विना मूलेन गायत्र्या न विप्रो जायते
द्विजाः ॥ ५१ ॥

न विनोपनिषद्दानं गायत्र्यास्तत्त्वविद्भवेत् । अविज्ञाय मनोस्तत्त्वं कर्मबन्धाय केवलम् ॥
शतलक्षं प्रजसाऽपि गायत्री नैव सिद्धिदा । सिद्धिस्तु सर्वलोकस्य कर्तुः सर्वाश्रयस्य
हि ॥ ५३ ॥

घासुदेवस्य वैकुण्ठे पदपल्लवसेवने । विप्रस्य सत्त्वदेहस्य वैकुण्ठपदकाङ्क्षिणः ॥ ५४ ॥
नान्यो देवः समाराध्यो विनाऽऽवरणसक्तियाम् । विष्णोरावरणत्वेन शरीरत्वेन वा
पुनः ॥ ५५ ॥

विमूर्तित्वेन मो विप्रा माननीया दिवीकसः । समाधिकविचारेण पृथक्त्वेन दिवीक-
साम् ॥ ५६ ॥

आराधनाजगद्वन्धो न निवर्तेत कर्हिचित् । विष्णोः समत्वबुद्ध्या च नरो निरयमाप्नु-
यात् ॥ ५७ ॥

विना वास्यं हरेश्चान्यत्सर्थं निरयसंनिभम् । संसारो निरयः प्रोक्तो यत्र नाऽऽचायसे-
वनम् ॥ ५८ ॥

निरयोऽपि मयेन्मुक्तिर्यत्र गोविन्दचिन्तनम् । अत्र गायः प्रवक्ष्यामि नित्यं देहाय मोः
सुताः ॥ ५९ ॥

नारायणात्परो नान्यः को हि तत्सारजाशनः । आसीद्भद्रासनो नाम राजा कोसलम-
ण्डले ॥ ६० ॥

शशास वसुधां सर्वां पयोधिपटमण्डिताम् । धार्मिको व्यया युक्तो वृद्धबाह्वनसेवकः ॥
सत्कीर्तिपटसंवीतसमस्तक्षितिमण्डलः । स कदाचिद्धरेः कोपाग्नहरायो बभूव ह ॥

शत्रुभिर्निर्जितः संदये जगाम गहने वने । एकाकी जीवरक्षार्थं त्यक्तस्वजनबान्धवः ॥
नृपितः क्षुधितो दीनो निमग्नो दुःखसागरे । आसाद्य पुष्पमद्राख्यां नदीं गिरिसमा-
श्रयाम् ॥ ६४ ॥

तत्र बिल्वधेन दीनो निवासमकरोच्चिरम् । तत्र बिल्वेश्वरो नाम महादेवो विराजते ॥
आपान्ति तत्र पूजार्थं मुनयो नित्यमेव हि । पूजां कुर्वन्ति शतशो निजकामानुसारतः ॥
स्तुवन्ति स्तुतिभिर्देवं हरं चन्द्राङ्गमौलिकम् । तत्रापि तरुजालेषु चकार तृणकेतनम् ॥
फलमूलाशनो दीर्घचिन्ताव्याकुलमानसः । चिन्तयामास मतिमान्कथं मे दुःखसंक्षयः ॥
भवेदशेषस्वजनैर्विमुक्तस्य दुरात्मनः । क दाराः क सुताः प्रेसाः क राज्यं स्वप्नसंनिभम् ॥
क मे परिजनाः सर्वे कालेन कवलीकृताः । अहो कष्टमहो कष्टं विनष्टेषु पुनः पुनः ॥
धावते मे मनो मोहान्मृगतृष्णोपमेषु च । विजानतोऽपि मे सौख्यं नाऽऽयाति क्षणमेव
हि ॥ ७१ ॥

किं जीवितेन मे नूनमिहामुत्र च्युतस्य च । मनो न याति परमे देवदेवे रमापतौ ॥ ७२ ॥
न च राज्यमुखे का मे गतिरन्या भविष्यति । पुष्पमद्रातटे राजा यरणे कृतनिश्चयः ॥
बिल्वेश्वरं नमस्कृत्य निपसाद् महीतले । एवं चिन्तयतस्तस्य गौतमो मुनिसत्तमः ॥
शिष्यप्रशिष्यैः संयुक्त आजगाम यदृच्छया । पर्यटंस्तीर्थयात्रार्थं वसुधां विष्णुवल्लभाम् ॥
स्नात्वा मद्राजले पुण्ये दृष्ट्वा बिल्वेश्वरं हरम् । अपश्यन्नृपतिं लीनमुदजे निर्जने मुनिः ॥

महाकारुणिको गत्वा तं पप्रच्छ तपोनिधिः । कल्पस्त्वं कुत आयातः कोऽसि रिन्न-
मना वने ॥ ७७ ॥

मयानके शिवाव्पालव्याघ्रचित्रमृगान्विते । निरन्त्रे निर्जने देशे कथं गतिरिहामवत् ॥

मद्रासन उवाच—

मद्रासनेति विख्यातो राजा कोसलमण्डले । शत्रुभिर्निर्जितोऽरण्ये मयादिह वसाम्य-
हम् ॥ ७९ ॥

जनसंदर्शनाद्भूतः शत्रुचारविशङ्कया । नान्तं दुःखस्य पश्यामि को भवानिह वृच्छति ॥

गौतम उवाच—

अहं तु गौतमो नाम्ना तव माग्यादिहाऽऽगतः । स्मरस्व दुःखनाशाय शंकरं चोभया
सह ॥ ८१ ॥

सुक्तिमुक्तिप्रदो देवो नान्योऽस्ति गिरिजाधवात् । यः संहरति कल्पान्ते त्रिलोकीं लाच-
नानलैः ॥ ८२ ॥

भक्तानां धरदः सद्यो बिल्वार्ककनकादिभिः । ताण्डवैः स्तवनैस्तालैरक्षतेर्गलवादनैः ॥

विलम्बितफलैर्देवैः किमन्यैरच्युतादिभिः । सद्यस्ते राज्यलामाय महादेवोऽवधारितः ॥

इमंज्ञानक्षायी भगवांस्त्रिनेत्रो नीललोहितः । मृडो हिमांशुधवलो वनमालाकृतोरगः ॥

गजचर्मपरीधानः खट्वाङ्गायुधभूषणः । शितिकण्ठोग्रकण्ठश्च हरोऽन्धकविनाशनः ॥ ८६ ॥

वृषध्वजो महादेवश्चन्द्रचूडो दिग्भ्यः । ज्ञानदो ज्ञाननिरतः पशुपः पार्वतीपतिः ॥ ८७ ॥

महादेवो धराधीशः पिनाकी पावकाम्बकः । कपर्दी दुष्टदमनो महाकालो महातपाः ॥

समाधिसंस्थितः कामदहनो धारणाश्रयः । नित्योऽक्षरो निरातङ्गो धीरो विपथरो भवः ॥

अरण्यवासी कैलासकेतनो घटविहरः । विभूतिभूषणो भूतिप्रदो भूतिकरो वरः ॥ ९० ॥

वाग्मी सत्प्रथतः सत्यः सतीप्राणप्रियो नृपः । यज्ञविध्वंसनो दक्षगर्वमङ्गकरो विभुः ॥

भूतप्रियो भूतनाथो भूतवासो भयापहः । कृष्णान्डभैरवानीकभीषणो भीमदर्शनः ॥

विभीषणो जितामित्रो रावणाराधितः प्रभुः । प्रसन्नवदनो नित्यं धत्तूरोन्मत्तलोचनः ॥

निर्धनो धनदाधीशो निर्वृत्तो निर्मदो मुनिः । बाणप्रियो बाणरुद्धो बाणसङ्गनिके-
तनः ॥ ९४ ॥

तापत्रयहरो हारी शैलजार्धतनुः स्मृतः । तरुणस्तारिताघीघो गीर्वाणाराधितः शिवः ॥

सेचरः सेचराक्रीडो जटामुकटमण्डितः । रुद्रो रुद्रो भैरवारण्यो डमरोर्वादनप्रियः ॥

त्रिशूलहस्तो हस्ताब्जविधृतब्रह्ममस्तकः । अष्टाष्टहासविध्वस्तशैलशृङ्गोऽहिभूषणः ॥

पादाभिघातसंघस्तशेषः कम्पितमूधरः । वेतालवृन्दमध्यस्थः पिशिताशनसंस्तुतः ॥

कपालमाली दुर्दर्शो योगिनीगणनृत्यधृक् । कालमीतिकरो देवो यमदूतमयंकरः ॥

एवं नामावलीं जप्त्वा ध्यात्वा बिल्वेश्वरं हरम् । राजन्बद्धाञ्जलिभूत्वा विनिवेद्यं निवे-
दयेत् ॥ १०० ॥

जय विश्वेश्वर श्रीमंस्तरुणार्कनिमेक्षण । जय कालानलोद्दीप्त शत्रुभीतिहरो भव ॥१०१॥
जय त्र्यक्ष महामाग कल्पान्तकृतकेतन । जय दीनार्तिशमन शत्रुभीतिहरो भव ॥
उग्रवीयाग्रवदन महाभैरवशासन । प्रपदाक्रान्तदिक्प्रान्त शत्रुभीतिहरो भव ॥१०३॥
त्रिपुरान्तकरोग्रेश चन्द्रचूड पिनाकधृक् । अन्धकान्तकरोद्ग्र शत्रुभीतिहरो भव ॥१०४॥
महादृढासवदन द्राघिताशेपराक्षस । खट्वाङ्गधर चण्डीश शत्रुभीतिहरो भव ॥१०५॥
जागेन्द्रहार नागेन्द्रसूत्र नागेन्द्रभूषण । जटाविकीर्णवदन शत्रुभीतिहरो भव ॥१०६॥
जय हाहाहलास्याद्विदग्धधारुणलोचन । कन्दर्पहर भूतेश शत्रुभीतिहरो भव ॥१०७॥
कृशानुलोचनज्वालसंदीप्तजगतीत्रय । मृत्युंजयोद्ग्रहस्य शत्रुभीतिहरो भव ॥१०८॥
कण्ठमालाचितामस्मनिस्नात विषमोजन । मद्यव्याधूर्णनवन शत्रुभीतिहरो भव ॥१०९॥
कल्पान्तकालिकागीतविनोदित महानट । जृम्भाविभ्रान्त लोकेश शत्रुभीतिहरो भव ॥
व्याघ्रचर्मसनारुढ खेचरीमूचरीप्रिय । दिगम्बर विशाधीश शत्रुभीतिहरो भव ॥१११॥
पञ्चाङ्गायविचारज्ञ पञ्चासायनिरूपक । पञ्चाङ्गायकथागीत शत्रुभीतिहरो भव ॥११२॥
सर्वांगमप्रजनक सर्वांगमनिरूपक । सर्वाव्ययक्षमासार शत्रुभीतिहरो भव ॥११३॥
सर्वयोगिजनाराध्य महायोगिन्महोदय । महोदर महापार्श्व शत्रुभीतिहरो भव ॥११४॥
ताण्डवाचार्यनिपुण महाताण्डवकूरप्रभो । विनोदितसुरमात शत्रुभीतिहरो भव ॥११५॥
जितनिद्र जितालस्य जितेन्द्रिय जनप्रिय । जितमित्र पवित्राङ्ग शत्रुभीतिहरो भव ॥
परब्रह्म परानन्दपूर्ण पर्वतआपते । भृशण्डीपरिघोषेत शत्रुभीतिहरो भव ॥११७॥
पशुपाल महापाशमञ्जन प्राणदायक । परलोकप्रद प्रौढ शत्रुभीतिहरो भव ॥११८॥
निरञ्जन निराकार निर्धिकार निरामय । निष्कलङ्क निराधार शत्रुभीतिहरो भव ॥
निर्वासन निराभास निष्पपञ्च निजेश्वर । निजाक्रीड निजामास शत्रुभीतिहरो भव ॥
वागतीत जनातीत कालातीत निरङ्कुश । सर्वातीत विनीतेश शत्रुभीतिहरो भव ॥१२१॥
गीर्वाणगीत दिक्पाल मालिमालाचितारुण । विशुद्धज्ञानविज्ञान शत्रुभीतिहरो भव ॥
सदैकरस शीतांशुशुद्धहासामरप्रिय । द्युपार्द्र दलितानङ्क शत्रुभीतिहरो भव ॥१२३॥
गणेशप्रिय गौरीश गोदाहन गुणाकर । गोद गोविन्द गोमक्त शत्रुभीतिहरो भव ॥
कबन्धहर कल्याण कालिताशेपदुर्जन । कासारकौतुकिन्कान्त शत्रुभीतिहरो भव ॥
समदृक्शश्वतस्वामिऋशरणागतवात्सल । निर्मुक्तमाय त्रिजट शत्रुभीतिहरो भव ॥१२६॥
गुणातीत गुणाधार गुणगीत गुणाधिप । एकान्तवल्लभानन्त शत्रुभीतिहरो भव ॥
नतोऽस्मि चरणद्वन्द्वमद्वन्द्वं प्रणतोऽस्मि ते । रक्ष रक्ष महादेव शत्रुभीतिहरो भव ॥१२८॥
हाहाहूहूवीर्यहारिन्मिन्धि मिन्धि विभीषण । छिन्धि छिन्धि महाघोरं शत्रुभीतिहरो
भव ॥१२९॥

निवारय रयोपेत परशास्त्रास्त्रवैभवम् । निर्मिन्धि परसैन्यानि शत्रुभीतिहरो भव ॥
विद्रावय महावीर बाह्नानि सहस्रशः । निपाटय महादुर्गमुग्रशत्रुहरो भव ॥१३१॥
पाशमुद्गरखट्वाङ्गत्रिशूलमुसलायुधैः । पाहि मां परितो देव सर्वतः शरणागतम् ॥
राजसिंहासनाधिष्ठं जयशन्दैरुदीरितम् । कुरु मां राजराजेश सर्वतः शरणागतम् ॥

इति स्तोत्रं महामागं शत्रुप्रशमनामिधम् । शुचिर्भूत्वा शिवाचार्यां प्रजपस्व समाहितः॥
गौतमोऽहमुपिश्वास्व च्छन्दोऽनुष्टुप्प्रकातितम् । देवता मगवान्छुः शत्रुहा बीजमी-
रितम् ॥ १३५ ॥

प्रणवः शक्तिराख्याता पार्वती प्राणवल्लभा । विनियोगाऽस्य संप्रोक्तः शत्रुप्रशमने नृप॥
ॐ नमः कालरूपाय हूं नमः शूलपाणये । महादेवाय वीराय पार्वतीपतये नमः ॥
द्वात्रिंशदक्षरो मन्त्रो महाशत्रुजयः स्मृतः । न्यासार्चनमनेनैव कुर्यात्प्राणान्निगम्य च ॥
शत्रुप्रशमने स्तोत्रं श्रद्धया प्रपठेत्तु यः । तस्य शत्रुकृता पीडा विनश्यति न संशयः ॥
साङ्गे सावरणं देवं बिल्वेशं पूजयेत्सदा । ॐ नमः कालरूपाय हृदयाङ्गुष्ठयोन्यसेत् ॥
ॐ नमः शूलहस्ताय तर्जनीशिरसोस्तथा । शिखामध्यमयोर्देवो वामदेवाय सादरम् ॥
अनामिकाकवचयोर्वीरायेति निवेशयेत् । कनिष्ठिकानेत्रयोश्च पार्वतीपतये तथा॥१४२॥
नमः सतलयो राजन्करयोश्च निवेशयेत् । ततो ध्यानं महेशस्य कुर्यात्कार्पस्य सिद्धये
तेन ते शत्रुसंहारो भविष्यति न संशयः ॥ १४३ ॥

ऋषेक्षं करालवदनं शितशूलहस्तं चन्द्रार्धचूडममराधिपपूजिताङ्गुलिम् ।

गङ्गाधरं धवलमस्मविभूषिताङ्गं गौरीपतिं भयहरं भवमाश्रयामि ॥ १४४ ॥

इति ध्यानं महेशस्य संध्यायां प्रातरेव च । मध्याह्ने कुर्वतां पुंसां नारिसैन्यमयं भवेत् ॥
प्रसन्नोऽयं हरो मक्त्या मुक्तिं मुक्तिं प्रयच्छति । किं शत्रुमात्रशमनं चण्डीशस्य धरा-
धिप ॥ १४६ ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो विप्रः सशिष्यो गौतमो मुनिः । कृतवांश्चन्द्रचूडस्य पूजनं प्रयतो
नृपः ॥ १४७ ॥

श्रेण्या च श्रद्धया नित्यं त्रिकालमुभया सह । प्रत्यक्षमकरोद्देवं कालेनाल्पेन सेवया ॥
स्वसैन्यं प्रददौ देवो वधाय द्विपतां द्विजाः । स्वराज्ये स्थापयामास भद्रासनमकलम-
पम् ॥ १४९ ॥

स च भद्रासनो राजा प्रसादात्पार्वतीपतेः । अकरोद्वसुधाराज्यमकण्टकमयत्नतः॥१५०॥
महामन्त्रीव सकलं स्वसैन्येनैव भूतयः । मक्त्या रशनया घट्टो काले कालेऽभिरक्षति ॥

इति श्रीबृहत्संहितायां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणे भद्रासनाख्यानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३१०३ ॥

अथ तृतीयपादे नवमोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

गते बहुतिथे काले वसुधामनुशासतः । शिवैकशरणस्याथ धार्मिकस्य महीपतेः ॥ १ ॥
ज्ञानं समभवत्तस्य दृष्ट्वा कालस्य चेद्वितम् । क्व गताः पितरोऽस्माकं तथाऽन्ये पितृ-
धान्धवाः ॥ २ ॥
नाम्नाऽपि नैव श्रूयन्ते बहवोऽस्माद्लोकिताः । ममापि रूपसंपत्तिः क्व गता यौवने
स्थिता ॥ ३ ॥

सामर्थ्यं क्व गतं यच्च परसेन्यविनाशनम् । केशा नैवोपलक्ष्यन्ते स्निग्धांशुनानिमा ममा ॥
 वलीपलितसंयुक्तं गात्रं न परिणीयते । यद्वर्णयन्ति कवयो जातरूपसमं मम ॥ ५ ॥
 काऽऽननं कमलाकारं कुन्देन्दुधवलद्विजम् । सुन्दर्यषाङ्गसंजुष्टं विकचाम्बुजलोचनम् ॥ ६ ॥
 स्वप्नोपमममूर्त्तत्वं कामिनीकामजं सुखम् । तथाऽपि निस्त्रयं चेतो विषयेष्वनुधावति ॥
 आराधितोऽपि गिरिशो मया गातमशसनात् । मुक्तिं प्रपच्छति प्रीतो महादेवो मंहा-
 द्युतिः ॥ ८ ॥

तत्र पश्यामि मुक्तिर्मे येन स्यात्कर्मणाऽधुना । राज्यसिद्धिस्तु संप्राप्ता मदीया कित-
 वेर्हता ॥ ९ ॥

नाऽऽत्मराज्यं हृतं मन्दैरहो मोहानुगेर्भूशम् । कथं तदुपलभ्येत प्रसादात्पार्ष्णीपते ॥ १० ॥
 राज्यं कोशो बलं योगः प्रतापः प्रतिधासरम् । वर्धते ते ह्यलं गैहे धैराग्र्यं नैव दृश्यते ॥
 संसारस्यामिवृद्धिर्मे पूर्य भगवतः कृपा । निश्चिता कोपरूपाऽद्य सैव मे प्रतिभाति हि ॥
 अविच्छिन्नं सुखं यद्वि तदेव भगवत्कृपा । विच्छिन्नरूपा मनसो वृत्तिः कोपो विनि-
 श्चितः ॥ १३ ॥

येन संसाध्यते रत्नं सकाचं लभते यदि । व्यर्थं हि सर्वं भवति विनोक्तफललामतः ॥
 कामुकेन मया पूर्वमारोधेशः प्रसादितः । पलालोपमराज्यार्थं नाऽऽत्माण्डुलकाम्यया ॥
 धिक्कामकृतसद्बुद्धिमुमया सहितो हरः । आराधितो मया मिथ्या मृगसृग्णाम्बुलि-
 प्तया ॥ १६ ॥

अतोऽहं सकलं हित्वा चाऽऽश्रुतोपमुमापतिम् । आराधयिष्ये सततमात्मकामो महे-
 श्वरम् ॥ १७ ॥

एवं निर्वन्धयुक्तस्य राज्यत्यागं प्रकुर्वतः । आविरासीन्महादेवः केलीसादुमया सह ॥
 अहमिन्द्रस्तथा चान्ये सिद्धगन्धर्वकिनराः । शिथेन सह संप्राप्ताः कुमारानारदस्तथा
 कीर्तुकार्यं महामागा निर्विण्णस्य महीपतेः । कथं सदाशिवो योगी राज्ञो मुक्तिं विधा-
 स्यति ॥ २० ॥

अन्तर्हिताः स्थिताः सर्वे निजैश्वर्यविमोहिताः । वृषध्वजोऽभवत्त्रैलोक्यपोरतिथिः स्वयम्
 तं वृद्धा सहस्रोत्थाय राजा हर्षसमन्वितः । स्रपविष्टं कृतातिथ्यं कृताञ्जलिरेमापत ॥
 वामदेव महादेव वृषभध्वज गोपते । चन्द्रचूड भवानीश मृड सर्वार्थसाधक ॥ २३ ॥
 लपायं वद देवेश कर्तव्यं किमिहास्ति मे । मुक्तिमुक्तिप्रदं देवं गीतमस्त्र्यामभाषत ॥ २४ ॥
 मुक्तिस्तु देवदेवेश लब्धा मे त्वत्प्रसादतः । मुक्तिमिच्छामि संसारादतस्ते शरणं गतः ॥
 उपासनं करिष्येऽहं भवतो हि समाधिना । अनुमोदय विश्वात्मज्ञमुन्नां दातुमर्हसि ॥

श्रीमहादेव उवाच—

नैवंविधोऽहमारोध्यः संसारान्मोक्षमिच्छता । आत्मा मे ह्यपरो राजन्यः सदाशिवसं-
 श्रितः ॥ २७ ॥

येनाहमाखिलं कर्म करोमि तनुसंस्थितः । तं विना नैव पश्यामि क्षणमेकान्तिजां गतिम्
 अनुविश्य च मे वारं चक्षुः श्रवणनासिके । प्राणापानमनोबुद्धिचित्ताहंकरणेषु च ॥

सर्धं कारयति प्राज्ञो भूत्वा सर्वप्रयोजकः । परमात्मा स चास्माकममृतः शाश्वतो हरिः॥
अहं स चास्मि योऽहं वै स च तस्य मनुः स्मृतः । तं मां विज्ञाय सुधियः सेवन्ते बन्ध-
मुक्तये ॥ ३१ ॥

माहं कैवल्यदो राजन्परतन्त्रः स्वभावतः । स्वतन्त्रः सर्वभूतात्मा परमात्मा रमापतिः ॥
त्वं चाऽऽहं च सुराः सर्वे तनवः परमात्मनः । तमात्मत्वेन सर्वेषां विजिज्ञास विमुक्तये
स्वस्वरूपस्य संप्राप्तिं मुक्तिमाहुर्मनीषिणः । सत्त्वमात्मनि निर्दिष्टं यदायत्तमिदं जगत् ॥
यत्सत्त्वमात्मनि प्रोक्तं तदाधेयेतया स्थितम् । विधेयत्वेन निर्दिष्टं शेषत्वेन प्रजापतेः ॥
आधारत्वेन स्थितो यो विधातृत्वेन वा पुनः । शेषित्वेन च राजेन्द्र स चाऽऽत्मा मुक्ति-
मिच्छताम् ॥ ३६ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन मानद । तत्प्रसादात्पर्यां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्व-
तम् ॥ ३७ ॥

सर्वभूतेषु यो राजन्नन्तर्यामितया स्थितः । स चोपास्यः प्रयत्नेन यदीच्छेत्परमां गतिम्
स्वान्तरस्थं परात्मानमात्मत्वेन विज्ञां पते । संपूज्याहं प्रमोक्षयामि तथा त्वं च तथापरे
आत्मा तु स च सर्वेषां प्राप्यो भोग्यः सनातनः । तमविज्ञाय राजेन्द्र कथं मुक्तिर्भवि-
ष्यति ॥ ४० ॥

नाहमात्मा च सर्वेषां तत्पुत्रकत्वेन मानद । मदुपासनया कस्मान्मुक्तिमाकाङ्क्षसेऽनघ ॥
मदन्तर्यामिणं स्वस्य चान्तर्यामितया स्थितम् । विज्ञायैव्यधिया राजन्विमुक्तो भव
संसृतेः ॥ ४२ ॥

एतेनैवोपदेशेन मुक्तिं दास्यामि सेवकान् । आत्मत्वेन तमाराध्य मुक्तो भव विज्ञां पते
चेतनोऽयमणुर्निर्दो जीवो माऽऽत्मा शरीरिणाम् । नैव प्राप्योऽयमन्येषां भोग्यो भवितु-
मर्हति ॥ ४४ ॥

य आत्मा सर्वभूतानां सर्वशक्तिः सनातनः । सर्वनामा सर्वरूपः सर्वज्ञः सर्वभृग्विभुः ॥
स एव सर्वभूतेषु नामरूपेषु सर्वतः । उपास्यः परमात्माऽसौ पूर्णः पुरुषपुंगवः ॥ ४६ ॥
अहं ब्रह्मा च देवाश्च मुनयो मनवस्तथा । तदात्मका भविष्यामः सर्वे तदनुवर्तिनः ॥
उपास्यामो वयं सर्वे तमेवैकं नराधिप । त्वमप्येनं धिया देवमाराधय जनार्दनम् ॥ ४८ ॥
अन्तर्यामितयाऽस्मात्तु स्वस्मिन्वा चिदचित्तु च । विभूतिपूषद्विष्टासु ह्यवतारेषु वा पुनः
निधाय चेतसो वृत्तिगुणास्व सुसमाहितः । कल्याणादिगुणोपेतं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥
नारायणं परं ब्रह्म परमात्मानमद्वयम् । सर्वावासं निजाधारं पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ ५१ ॥
अथ वा त्रिगुणातीते वैकुण्ठे परमे पदे । महाविभूतो भूतानामगम्ये नित्यसंज्ञके ॥ ५२ ॥
शेषपर्यङ्कनिलये स्वयमेव स्थितं हरिम् । नित्यमुक्तजनैः सेव्यं साच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ ५३ ॥
रमया लालितपदं मृदालाम्बां विराजितम् । निर्गुणं प्रकृतेर्दूरमनौपम्यमनुत्तमम् ॥ ५४ ॥
वेदवेदान्तसिद्धान्तिर्भूतिमद्भिरुपाश्रितम् । पञ्चरात्रानुसारेण समाराधय केशवम् ॥ ५५ ॥
अस्माकं परमं ध्येयं प्राप्यं भोग्यं परात्परम् । स्वामी स दासभूतानामाश्रयोऽयमुदीरितः ॥

मद्रासन उवाच—

किं मां वृथा खेदयसि त्रिलोचन दयानिधे । त्वद्वच्यं नावदन्मह्यं मुक्तये गौतमो मुनिः॥
ईश्वरः सर्वभूतानामाधारश्चन्द्रशेखरः । कर्ता हर्ताऽपिता नित्यो महाशक्तिरुमापतिः ॥
स एव सर्वभूतानां हिताय तनुते तनुम् । गुणातीतः परं ज्योतिर्धूर्जटिर्नापरो मतः ॥
गुरुणाऽभिहितं पूर्वं पश्चात्त्वं दर्शनं गतः । संसिद्धमभवत्सर्वं पूर्वोक्तं राज्यमुत्तमम् ॥
मुक्त्वापर्थमपरं देवं कथं मन्ये दयानिधे । अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्यामितया स्थितम्॥६१॥

श्रीमहादेव उवाच—

राजन्पट्टातमेनोक्तमविज्ञाय मतं हरेः । संगोप्य हेतुना केन प्रापः प्रोक्तं विचिन्तय ॥
यवि ते हृदि संदेहस्तदाऽहं गौतमं मुनिम् । इहाऽऽनापिष्ये राजेन्द्र संकल्पेन त्रिलोक्य॥
इत्युक्त्वा शंकरो योगी सस्मार मुनिसत्तमम् । स आजगाम स्मरणाद्यत्राऽऽस्ते भग-
वान्हरेः ॥ ६४ ॥

भगव्य चरणोपेतो बद्धाञ्जलिरवस्थितः । पूजितः परया मक्त्या नृपेणाऽऽहं हरं वचः ॥

गौतम उवाच—

धन्योऽहं देवदेवेश दत्तं मे गौरवं महत् । त्वया त्रिलोकगुरुणा यस्मृतोऽहमकिंचनः ॥

श्रीमहादेव उवाच—

वञ्चितोऽसि महामाग मायया तत्त्वतो मुने । न जानासि परं गूढं बीजमत्र मया धृतम्॥
देवो हि मत्परः साक्षात्परमात्मा सनातनः । नारायणोऽस्ति जगतां मोक्षदः पुरुषोत्तमः
तं प्राप्य मुनिशार्दूल लोके मुक्ता भवन्ति हि । उपायस्तत्र वै साक्षाद्भरिरेव न चापरः॥
शरणं नैव जानन्ति तस्यैव परमात्मनः । तद्देवोपदिशाम्यङ्गः स्वाश्रितान्मुक्तये ननु ॥
अतो मुक्तिप्रदातारो भवामो ययमत्र हि । मुक्त्येकानिलयः साक्षाद्भरिरेव न चापरः ॥
अन्वेपयामो हि वयं साधनः श्रुतिनोदितैः । स्वायत्तं स्वनिवासार्थं वयांसीव विना-
रपये ॥ ७२ ॥

सर्वेषामेव चांशानामंशित्वेन परा गतिः । नान्यो जलतरङ्गानामाश्रयोऽस्ति जलं धिना
स्वस्वरूपं च गदितं भगवच्छेष एव हि । समहद्वा कथं मुक्तो मधेदेव महामुने ॥
स्वरूपस्थः परस्थो वा स्वात्मानं विश्वतोमुखम् । त्रिलोक्य परमात्मानं भवतीति
निशामय ॥ ७५ ॥

महादिषु शरीरेषु मुक्तिगम्यो न गम्यते । ऋते पुरुषसंतानो पासुदेवात्सनातनात् ॥७६॥
मदन्तर्पामिणं देवं स्वान्तर्पामिणमेव च । अचिदन्तर्गतं वाऽपि स्मर गौतम मुक्तये ॥
तत्त्वमात्रोपदेष्टारो न वयं मुक्तिसंभवाः । एवं त्वयोपदेशोऽयं राजा ते शिष्यतां गतः ॥
ऐश्वर्यस्यापि दातारो न वयं विद्धि गौतम । एतद्गर्गसंभयो यस्माद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥
अविज्ञातो विभूतिस्थः पूजितो हि प्रयच्छति । विभूर्तिं मुनिशार्दूल विज्ञातो मोक्षदो
मतः ॥ ८० ॥

मयिस्थो भगवानस्य ह्यविज्ञातोऽपि मानद् । दत्तयान्परमं राज्यं निष्कण्टकमशेषतः ॥

आत्मराज्यप्रदो देवो विज्ञातो हि भवेदिति । अतश्चैनं ममाऽऽत्मानं श्रुत्या स्मृत्या
प्रदर्शय ॥ ८२ ॥

गौतम उवाच—

त्यमेव सर्वभूतानामात्माऽसि गिरिजापते । विभूतिभूतास्ते सर्वे श्रुतं मे वदनात्तव ॥
उक्तं च शिष्यगीतायामगस्त्येन महात्मना । तथा चेश्वरगीतायां शास्त्रे पाशुपतेऽपि च ॥
शिष्यादन्यो न देवोऽस्ति मुक्तिदो मुक्तिदो नृणाम् । काश्यादिगुणोपेतो गुणातीतो
निरञ्जनः ॥ ८५ ॥
इदानीमपरं देव देवं वदसि मुक्तये । किं सत्यमिति संदेहमपाकर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८६ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

अहं मनुरहं सूर्यं इत्यादिश्रुतिभिर्गुणे । वामदेवेन यत्प्रोक्तमन्तर्यामिधिषा हि तत् ॥ ८७ ॥
तामानाधिकरण्येन ब्रह्मास्मीति विचिन्त्य च । तद्विशेषणसंपन्नमात्मानं चोक्तवानहम् ॥
आत्मदृष्ट्या मया प्रोक्तं शृणु गौतमसत्तम । नाहमात्मा स्यत्पञ्चेण सत्यं सत्यं ब्रवीमि ते
नारायणादिपुंसर्गः संप्रवृत्तो द्विजोत्तम । नारायणे प्रलीयेत पाल्यते न च संशयः ॥ ९० ॥
तस्मान्नारायणो देवो निर्गुणः प्रकृतेः परः । निर्गुणोऽप्यहमेवैकस्तस्याऽऽज्ञां पालया-
म्यहम् ॥ ९१ ॥

अधिकारे निविष्टोऽस्मि तामसीं प्रकृतिं गतः । तत्प्रसादेन तत्साम्यं संप्राप्तोऽस्मि
महामते ॥ ९२ ॥
तेनैव फारितं सत्त्वं करोमि तद्धीनतः । ब्रह्मा सृजत्यहं हन्मि रविर्मासयतेऽखिलम् ॥
वायुर्वाति नभो मार्गं प्रयच्छति हुताशनः । कालः पचति भूतानि सृत्युर्धावति
सर्वतः ॥ ९४ ॥

न तत्र सूर्यः संभाति चन्द्रताराः क्व विद्युतः । तं मान्तमनुसंभाति तस्य भासा
विभाति हि ॥ ९५ ॥
अश्विनोऽपि शिशोऽहं वै यत्प्रसादान्मुनीश्वर । दासोऽहं तस्य देवस्य सत्यं सत्यं न
संशयः ॥ ९६ ॥

सोऽहं कथं वदिष्यामि तच्छरीरतया विना । परेशसाम्यं वचसा ब्रह्मास्मीति कदाचन ॥
दण्ड्यः स्याममरेशाऽपि पूजितोऽपि मनीषिभिः । ततोऽभिन्नतया नैव पौरुषेण बलेन च
यत्तु पाशुपते शास्त्रे गौतमोक्तं मया पुरा । तत्तु तस्याऽऽज्ञया स्वस्य स्वातन्त्र्यं विद्धि
निश्चितम् ॥ ९९ ॥

दैत्यानां मोहनार्थाय पाशण्डं धर्ममुक्तवान् । न तद्विश्वसनीयं स्यान्मुमुक्षूणां मनागपि ॥
तामसानि पुराणानि शास्त्राणि च महामते । स्मृतयोऽपि भवन्तीह कानिचिज्जगतीतले
दिष्णुनाऽपि प्रयुक्तानि मोहनार्थं सुरदिषाम् । वाक्यानि च बहून्यङ्गं तामसानि न
संशयः ॥ १०२ ॥
तत्र मत्प्रमुखा देवाः स्वात्मसाम्यतया मताः । कचिच्चतोऽधिकाः प्रोक्ता मोहनार्थं
महामते ॥ १०३ ॥

इदं सत्यमिदं सत्यं गौतमात्रं वदाम्यहम् । नारायणो ममाऽऽधार आधेयोऽहं निशामय ॥
 बाहुमुद्यम्य वक्ष्यामि न ज्ञाणं विद्यतेऽपरम् । नारायणपदाम्भोजमृते मुक्तिनिपेवितम् ॥
 श्रुत्वेदं गौतमो देवाच्छंकरादात्मनो हितम् । बभूव शरणापन्नो वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 बोधयामास राजानं तत्त्वं वेदान्तसंमतम् । न बोधमगमद्राजा मुनयो जातसंशयः ॥
 भूयः शिवः समाहूय निजमक्तमुमापतिः । प्रबोधमकरोत्तस्य कृपया शिवगीतया ॥
 विज्ञाय परमात्मानमुपास्यं मुक्तिमिच्छता । राजाऽपि शरणापन्नो बभूव शिवशासनात् ॥
 तदा देवगणाः सर्वे व्योमाङ्गणविहारिणः । प्रकाशमगमन्मूर्ध्नि किरन्तः शुभसंततिम् ॥
 धन्योऽयं नृपतिः सिद्धः शिवमक्त्या महीतले । बहूनां जन्मनामन्ते प्रपन्नो जायते हरिः ॥
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । पततामपि सिद्धानां कश्चिज्ज्ञानाति माधवम् ॥
 शास्त्रं विजानतां मध्ये कश्चिदेव नराधिप । प्रपन्नो जायते लोक आकारत्रयसंपुतः ॥
 एवं तु राजञ्जिषावेष्टास्त्वात्मानं पुरुषोत्तमम् । विज्ञाय परमेकान्तमामं गन्तुमिहैच्छसि ॥
 अतोऽद्य प्रणताः सर्वे त्वामेकं विष्णुदेवतम् । गन्तासि नः समुल्लङ्घ्य धाम वैकुण्ठम-

द्वयम् ॥ ११५ ॥

दुर्लभं निर्गुणं धाम राजन्वैकुण्ठमन्दिम् । स्वाधिकारस्थितानां नस्त्वं तु सद्यो गमि-

ष्यसि ॥ ११६ ॥

यत्र त्रैलोक्यजननी श्रीदेवी पुत्रयत्सला । क्रोडी करिष्यति क्षिप्रं विमुक्तं घोरसंसृते ॥
 यतो नाऽऽवर्तते घोरे संसारे शरणं गतः । तदेव वैष्णवं धाम विमुक्तिपदमुच्यते ॥ ११७ ॥
 अन्तर्गतास्ततः सर्वे ब्रह्माद्या ये समागताः । महाभागवतं नत्वा शिवोऽपि कृतमङ्गलः ॥
 अहो मज्जक्तवर्गेषु निष्पन्नो ह्ययमज्जसा । आत्मानमध्यगात्येष्ट्या येनेदमखिलं ततम् ॥
 प्रदृश्य वैष्णवं तेजो महादेवो निजं महत् । कैलासमगमद्देव्याः प्राप्य भोऽयं निरूपयन् ॥
 राजाऽपि वैष्णवीं दीक्षामवाप्य गिरिजाम्रियात् । उपारमत कृत्स्नेभ्यः श्रीपतिं शरणं गतः ॥
 य एतस्मातरुत्थाय वैष्णवः शिवमापितम् । शृणुयाच्छ्रावयेद्वाऽपि मुच्यते ह्यन्यसाधनात् ॥
 मुनयोऽतः स्मृतः सर्वमन्त्रैराराध्यते हरिः । गायत्र्या तु विशेषेण यस्यां पुद्भिप्रवर्तकः ॥
 मुमुक्षवो महामागा विष्णुं सर्वात्मरूपिणम् । समर्चयन्ति संभूता न संभूतिमुपासते ॥
 आत्मा वाऽरेति मन्त्रेण मन्तव्यो भगवान्हरिः । श्रोतव्यश्चानुसंधेयो नमस्यो मुक्तिमि-

च्छता ॥ १२६ ॥

यथा संसेचनं मूले षोषायाखिलवीरुधाम । तथा संसेवनं विष्णोस्तोषाय भवति ध्रुवम् ॥

मुनय ऊचुः—

पितामह समाचक्ष्व हरगीतामनन्दिताम् । येन संदेहमुन्मुच्य गौतमेन समं नृपः ॥ १२८ ॥
 महाभागवतत्वं च संप्राप्तो विद्वमेपजम् ॥ १२९ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

उपरिष्ठाप्रवक्ष्यामि हरगीतामनन्दिताम् । शृण्वन्तु मुनयस्तावदाह्निकं विष्णुमापितम् ॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणे परमात्मतत्त्वरूपेण नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ १२३३ ॥

अथ तृतीयपादे दशमोऽध्याय ।

श्रीब्रह्मोवाच--

संध्यां कृत्वा विधानेन भुनयो विष्णुदेवताम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थामिध्यं दद्यात्समाहितः
चतुर्व्यूहात्मकं सर्वं स्मृत्वा विश्वं जले जनः । तर्पयेद्देवमनुजपितृस्तिलकुशोदकैः ॥ २ ॥
शुशैस्तु सर्वदा कार्यं तिलैस्तुक्कदिनेषु च । तर्पणं च प्रकर्तव्यं विष्णोराज्ञानुसारतः ॥ ३ ॥
सप्तम्यां रविवारे च मातापित्रोर्मृतेऽहनि । तिलैर्न तर्पणं कुर्यात्कुवाणः पितृहा भवेत् ॥
संक्रान्त्यादिनिमित्तेषु घ्नानाङ्गे तर्पणे तथा । तिथिवारानिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥
श्रीविष्णुपादतीर्थेन तुलसीमिश्रितेन तु । पितॄणां तर्पणं कार्यं सर्वकालेषु धीमता ॥ ६ ॥
सदा पूर्वार्धदर्मेषु सायनार्धकुलेषु च । प्रादेशिकेषु शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बु निक्षिपेत् ॥ ७ ॥
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । दक्षिणं जानु मूलमं देवेभ्यः सिञ्चये
जलम् ॥ ८ ॥

देवेभ्यश्च नमः स्वाहा पितृभ्यश्च नमः स्वधा । तर्पणे तर्पयामीति गिजन्तमिति वा
धवेत् ॥ ९ ॥

देवास्तुप्यन्तु पितरस्तुप्यध्वमिति चापरे । देवान्सव्येन दातव्यं जलं पूर्वमुखेन वै ॥ १० ॥
दक्षिणामिमुखो भूत्वा पितृनावाह्य मन्त्रतः । द्वाभ्यां कराभ्यां दातव्यमपसव्योपधी-
तिना ॥ ११ ॥

दक्षिणामकुशोप्वेव सव्यपातितजानुना । विनारूप्यसुवर्णाभ्यां विना ताम्रतिलैरपि ॥ १२ ॥
विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च विनोर्ध्वतिलकं तथा । विना श्रीपादसलिलं तुलसीमिश्रितं विना ॥
नैव तृप्यन्ति पितरः कोटितीर्थजलैरपि । दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काशवीरणमत्वजैः ॥ १४ ॥
शूकधान्यतृणैर्वाऽपि दर्भकार्थं समाचरेत् । अभावे सर्वदेवेषां भावेऽपि मुनिसत्तमाः ॥
तुलसीमञ्जरीपत्रकाष्ठेप्येकतरेण वै । न तर्पयेत्पतन्तीभिर्विद्वानग्निः कथंचन ॥ १६ ॥
पात्रस्थामिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् । वसूनष्टौ महामागान्द्रानेकादशापि च ॥
आदित्यान्द्वादश तथा विभूतिमवगाय च । अन्तर्गमितया वाऽपि तर्पयेत्प्रयतो द्विजः ॥
ध्रुवो धरश्च सोमश्चाध्यापश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ शंकरः । हरश्च बहुरूपश्च इषम्वकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । एते रुद्राः समारयाताः संकर्षणविभूतयः ॥
इन्द्रो धीमता मगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा । अंशुर्धिवस्वास्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव
च ॥ २२ ॥

एते वै द्वादशाऽऽदित्या ह्यनिरुद्धात्मका मताः । एवं हि दिव्याः पितरः पूज्या विष्णुवि-
भूतयः ॥ २३ ॥

कव्यवाहोऽनलः सोमो यमश्चैव तथाऽर्यमा । अशिष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिष-
दोऽपि वा ॥ २४ ॥

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे मनीषिभिः । एतैस्तु तर्पितैः सर्वे पुरुषास्तर्पितास्त्विह ॥
 आदौ संतर्पयेद्देवान्मनुष्यास्तु तथा पितॄन् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ २६ ॥
 प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवस्वरूपकाः । अनिरुद्धस्वरूपोऽयं तर्पयेत्तान्क्रमात्पुनः ॥ २७ ॥
 माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । रतिबाधूकिमणीरूपास्तर्पणीयाः क्रमादिमाः ॥
 तथा मातामहादींश्च तत्पत्नीश्च तथैव हि । त्रिमिस्त्रिमिरञ्जलिभिरेकैकमतर्पयेत् ॥
 भ्रातृन्पितृव्यांस्तत्पत्नीः सखिसंबन्धिबान्धवान् । स्वजनान्ज्ञातिवर्गांयानुपाध्यायान्गु-
 रुनपि ॥ ३० ॥

मित्रमृत्यान्पत्न्यानि ये भवन्ति तदाभिताः । वेष्णवो लोकशिक्षार्थमन्तर्यामितयाऽर्चयेत्
 जलस्थश्च जले सिञ्चेत्स्थलस्थश्च स्थले तथा । पादौ स्थाप्योभयत्रापि प्रक्षाल्योभयतः
 शुचिः ॥ ३२ ॥

देवतानामृषीणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः
 जलाञ्जलित्रयं दद्याद्येचान्ये संस्कृता भुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेक एव तटे क्षिपेत् ॥
 यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवाऽऽर्द्रवासाः । कुर्याद्भूमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 नाऽऽर्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुद्ध्या तर्पणमाचरेत् । जानुद्वयजलस्थो वा विगलत्स्नानव-
 स्त्रकः ॥ ३६ ॥

नाभिमात्रे जले स्थित्वा स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः । कर्तव्यास्तर्पणं तीरे जले संविश्य
 वा स्थितः ॥ ३७ ॥

द्वौ हस्तौ संयुतौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये क्षिपेज्जलम् ॥
 आकाशे निक्षिपेद्धारि जलस्थो दक्षिणामुखम् । पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक्-
 थैव च ॥ ३९ ॥

स्थलगो नाऽऽर्द्रवासास्तु कुर्याद्वै तर्पणादिकम् । यतावृते नाऽऽर्द्रवासाः कुर्याद्वै तर्पणा-
 दिकम् ॥ ४० ॥

प्रेताहतेनाऽऽर्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् । निष्फलं जायते कर्म कृतं पत्नैकवा-
 ससा ॥ ४१ ॥

सव्यादंसात्परिश्रद्धं नाभिदेशे व्यवस्थितम् । एकं वस्त्रं तु तद्विद्याद्वेधे पित्र्ये च कर्मणि ॥
 तर्पणेन विना वस्त्रं स्नानीयं नैव पीडयेत् । निष्पीडितं धौतवस्त्रं स्कन्धे नैव तु धार-
 येत् ॥ ४३ ॥

निष्पीडयेन्न त्रिगुणीकृतं वस्त्रं द्विजोत्तमाः । आर्द्रवस्त्रमधस्तात् स्नात्वा नोत्तारये-
 द्बुधः ॥ ४४ ॥

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे । ब्राह्मं देवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सौमि-
 कम् ॥ ४५ ॥

ब्राह्मं पश्चिमलेखायां देवं ह्यङ्गुलिमूर्धनि । प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौमं निबोधत ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्यां मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम् । कुर्यादहरहश्चैव सम्यक्कृत्वा विधानतः ॥

स्नात्वा देवं च पित्र्यं च नित्यं कुर्याद्विचक्षणः । अन्तर्यामिविभूयाविद्वद्वा विष्णोः
रनुज्ञया ॥ ४८ ॥

विष्णोरनुचराणां च प्रमोराज्ञानुपालनम् । कर्तव्यं न गुरुत्वेन मिया सामान्यया धिया ॥
देवान्तरे हरेः श्रेष्ठं गुरुत्वं न मयं पुनः । देवोऽयं मे विना सर्वा धर्माश्च विधमेदिति ॥
यथा विष्णुस्तथा चान्यः किमाधिक्यं तदर्चने । इति सामान्यधीविष्णो विज्ञेया मोक्ष-
नाशिनी ॥ ५१ ॥

विष्णुपादप्रपन्नानां न मयं विद्यते काचित् । शङ्खचक्रादयस्तस्य रक्षन्ति निभृतं तनुम् ॥
न कार्यं विद्यते किञ्चिद्दिनाऽऽज्ञापरिपालनम् । स एव प्रेरको विप्रा आज्ञा चाव्याहता
मता ॥ ५३ ॥

आज्ञया प्रेरितश्चाहमिति संकल्प्य वैष्णवः । स्नानदानादिकं कर्म कुर्याद्यावत्स्थितिर्भवेत्
पतो भक्तिररण्डा हि दर्शनपतिमा हरेः । तस्मात्स्वभावतः प्रातः कुर्याद्विष्णोरनुज्ञया ॥
सर्वस्वामिनमात्मानं मत्वा नारायणं हरिम् । तच्छेषभूतमसिलं दासभूतमिदं जगत् ॥
एवं संविदुषो विप्रा देवान्तरसमर्चनम् । कथं समवेकत्वेन भवेदिति विचिन्त्यताम् ॥
अथाष्टदलमभ्यर्च्य देवं संतर्पयेद्दिजाः । तुलसीचन्द्रमिश्राम्भुसेचनैः परमादरात् ॥ ५८ ॥
आधारशक्तिमारभ्य वक्ष्यमाणक्रमेण च । चतुर्विधं तु वैकुण्ठं नित्यमुक्तपरिच्छदान् ॥
श्रीविग्रहाङ्गभूषाभिः शक्त्यायुधसुवाहनैः । प्रणवादिद्वितीयान्ततर्पयामीति संयुतैः ॥ ६० ॥
नाममन्त्रैः पृथक्कुर्यात्तर्पणं ध्यानतत्परः । तस्यादाम्बुरुहाकाङ्क्षी महाविद्यानिपेयकः ॥
एवं स्नात्वा गृहीत्वाऽम्भः कलशेन विचक्षणः । पूजार्थं देवदेवस्य यागमण्डपमाविशेत् ॥
चण्डाशङ्कसुदङ्गानां निर्घोषैर्ब्रह्मवादिनाम् । महोत्सवेषु सर्वेषु जलं नेयं जलाशयात् ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रैः कलशैः शुक्लवस्त्रावृताननैः । पुष्पमालावृतेस्तोयमुन्मार्थं वैष्णवोत्तमैः ॥
जलाशयसमीपं तु क्षालयेद्गोमयाम्भसा । अन्त्रेण द्वादशाङ्गेन तत्राऽऽधारं तु धारयेत् ॥
इमे मे गङ्गेतिक्त्वा जलमामन्त्र्य वैष्णवः । क्षालयेत्कलशं शुद्धमापो अस्मानिति स्मरन्
अथवा मूलमन्त्रेण द्वयमन्त्रेण साधकः । समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण गृहीत्वाश्छिरताऽथ वा ॥
उदुत्तमेति वस्त्रेण मुरमाच्छाद्य वैष्णवः । शिखया चाथ मूलेन प्रसन्नाजेति सूक्तकम् ॥
प्रजपन्कवचेनापि पूजामन्दिरमाविशेत् । धान्योपरि तथा कुम्भारूपसदृक्षिणतो हरेः ॥
तत्र संपूज्य मन्त्रेण धूपदीपाक्षताहकुरेः । एवं जलं समानीय द्वारदेवान्मन्त्रम्य च ॥ ७० ॥
स्वातनं तत्र संस्तीर्य स्मृत्वा गुरुपरम्पराम् । आदाय तिलकद्रव्यमूर्ध्वपूज्याणि धारयेत्

मुनय ऊचुः—

किं स्थानमूर्ध्वपुण्ड्राणां किं द्रव्यं काश्च देवताः । को मन्त्रः किं फलं ब्रह्मन्किं कर्तव्यं
तदुत्तरम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मोवाच—

मत्पुत्रो नारदो योगी पुरा मत्सन्निधौ हरिम् । पृष्टवान्परया मयस्या तद्देवाहं ब्रवीमि यः
नारद उवाच—

वासुदेव जगन्नाथ भगवन्पुरुषोत्तम । किं मुख्यं वैष्णवानां तु वैष्णवत्वविधायकम् ॥

श्रीवामुदेव उवाच—

धारणं चोर्ध्वपुण्ड्राणामेकादश्यामुपोषणम् । तदीयानामर्चनं च वैष्णवत्वमिदं स्मृतम् ॥

नारद उवाच—

ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिं ब्रुवं मन्त्रस्थानादिसंयुतम् । ब्रूहि मे देवदेवेश यथाऽहं धारयाम्यहम् ॥

श्रीवामुदेव उवाच—

श्वेतं पीतं तथा रक्तं ब्रुवं तु त्रिविधं स्मृतम् । पुण्ड्राणां धारणं धिय मयेव प्रकटीकृतम्
तेषु रक्तं श्रिया देव्या मत्प्रेहात्मकटीकृतम् । श्रीकुङ्कुमेतिविख्यातं सदा मातृलिकं मुने
केयले मुक्तिदं पुंसाममङ्गलविनाशनम् । पुण्ड्राणामन्तरालस्थं मुक्तिदं मुनिसत्तम ॥
समुद्रमन्थनोद्भूता कमला मम बलमा । यदा तदाऽब्धिना पित्रा दातुं मे समलंकृतां ॥
सुरासुराणां मध्ये च स्वर्गधराविधानतः । दातुं कर्णां कक्षकरां समुद्रः समुपस्थितः ॥
सा तमालोक्ष्य देवेशमात्मनो हितभीश्वरम् । प्रेमातिशयतां नेत्रादम्भोविन्दूनमुत्थत् ॥
तेनाभूद्वीरुधः प्रेमनिधतः परमाद्भुतः । तेनैव सा हरिं प्राप्ता वीरुधेन स्वर्गवरे ॥ ८३ ॥
हरिं द्वाति परमेष्णां निजार्थोऽत्र विचार्यताम् । प्रापणाञ्च हरेः साक्षाद्भिरिदं प्रकीर्तिता
लक्ष्म्याः प्रेमतरुः साक्षाद्भरेत्यन्तबलमः । संवीक्ष्य चिह्नितं तेन मक्तं प्रीणाति केशवः
लक्ष्मीप्रेमात्मकं ब्रुवं साक्षात्किं न करोति च । धनं धान्यं समृद्धिं च रूपसौभाग्य-
संपदम् ॥ ८४ ॥

यिवाहमतबन्धाविजन्मयाञ्जसु युज्यते । ब्रुवं मातृलिकं साक्षाद्भरिदं प्रेममाजनम् ॥
या नारी भालवेशे तु बिभर्ति प्रत्यहं द्विजाः । सा नारी लभते भाग्यं सुखं च निज-
गन्दिरे ॥ ८८ ॥

लक्ष्मीनं मुञ्चति प्रेम्णा पार्श्वं तस्य त्पहनिशम् । मयच्छति वरान्धीता जायते पति-
बलमा ॥ ८९ ॥

लक्ष्मीप्रेमसमुद्भूते हरिद्रे हेमसंनिभे । बिभर्ति त्वां महाभागे वरदा मय ते नमः ॥ ९० ॥
इति मात्रेण या नारी श्रीचूर्णममिमञ्जितम् । ज्ञात्वा धारयते नित्यं सा लक्ष्मीय
विराजते ॥ ९१ ॥

लक्ष्मीरूपमिदं ब्रुवं पुण्ड्रमध्ये बिभर्ति यः । दास्यं स लभते विष्णोः सत्यं सत्यं ब्रवी-
म्यहम् ॥ ९२ ॥

पुण्ड्ररूपेण मां चिद्धि रेषारूपेण वै श्रियम् । संधारयन्ति ये भाले बाहुमक्षस्थलादिषु ॥
ज्ञानिनो मुक्तये चूर्णं पुण्ड्रमध्ये बिभर्ति यः । स मिथो ह्यावयोभूत्वा मामकं धाम-
याति हि ॥ ९४ ॥

अज्ञोऽपि ज्ञानसिद्ध्यर्थं मुक्पथं चापि यो भजेत् । ज्ञानं मुक्तिमवाप्नोति रहस्यं ते ब्रवी-
म्यहम् ॥ ९५ ॥

हरिद्रासंभवं चूर्णं दृक्पणेन समन्वितम् । भावितं ज्वालद्रव्येण रक्तत्वमुपधाति हि ॥ ९६ ॥
वैवाहिकेषु योगेषु ज्ञात्वाऽऽमलकवारिणा । संस्मृत्य परमां देवीं कमलां मम बलमाहम् ॥

हिरण्यवर्णमिमलां वसुपात्रकरद्वयाम् । मातुलुङ्गधरां देवीं गन्धद्वारां मनारमाम् ॥१८॥
 पूजार्थं तव देवेशि वैकुण्ठप्राणवल्लभे । आज्ञां देहि महामाये श्रीचूर्णं साधये यथा ॥
 हिरण्यवर्णेति ऋचां पञ्चकेन महामनाः । प्रोक्षयेद्गजनीद्रव्यं पञ्चमव्येन साधयेत् ॥१००॥
 अन्नमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठय च । पञ्चामृतन संस्त्राप्य तक्रम्ये च निक्षिपेत् ॥
 मूर्ध्नि संलिप्य तद्भाण्डं स्थापयेन्मृन्मयोद्भवम् । रात्रौ संरक्षयेद्दुष्टच्छायातो हृष्टमानसः
 ग्रन्थीनां तक्षणं कुर्यादिति वा सूक्तमुच्चरत् । द्वितीये मुन्मये भाण्डे छायाशुक्लं
 विधाय च ॥ १०३ ॥

प्रातः स्नात्वा ह्यभिर्भूत्वा नित्यकर्म विधाय च । पात्रमुद्धृत्य हन्मन्त्रं जप्त्वा कुर्याद्दि-
 हिस्ततः ॥ १०४ ॥

माषयेन्मूलद्रव्येण शुद्धनिम्बूद्भवेन च । अर्धपिष्टेन वा तत्र दह्मणं दापयेद्बुधः ॥१०५॥
 दत्त्वा चरणद्वयानि मुखे मारुतवर्जिते । प्रदेशे स्थापयेद्यावद्वक्तव्यमुपजायते ॥ १०६ ॥
 तावद्विधूपयेन्नित्यं यथा छाया न संक्रमेत् । पश्चात्संशोधयेत्तेन शिलया चूर्णयेद्दृढम् ॥
 सुगन्धमेहेलेशेन माषयेच्चन्द्रकेण वा । देव्याः प्रीतिकरं चूर्णं निष्पन्नं जायते यदि ॥
 वासयेन्मालतीपुष्पेस्तिलानि व महारमना । यावत्संपद्यते गन्धः श्रीचूर्णं कमलाप्रिये ॥
 निष्पाद्य मङ्गलद्रव्यं मृदपात्रे च धारयेत् । पूजयेद्विधियोपायैस्तथा नीराजयेन्निति ॥
 द्वादश्यां जन्मसमये श्रीदेव्याः प्रयतो नरः । संपूर्ण्य परमां देवीं सर्वाभरणसंपुताम् ॥
 इदं द्रव्यं मया देवि प्रीत्या निष्पादितं तव । स्विकुरुष्व महामाये विष्णुपत्ति नमोऽस्तु ते
 धारणार्थं पृथक्कुर्याद्विल्वपात्रं विशेषतः । श्रिये जातेति वाक्येन विमृषादिति मे मतम् ॥
 पुण्ड्रायं श्वेतद्रव्यं हि समानीतं गरुत्मता । श्वेतद्वीपान्महामाग मलयादौ निवेशितम् ॥
 मलयाद्रिसमुद्धूतां मृदमादाय विष्णवः । करोति चोर्ध्वपुण्ड्राणि स ऊर्ध्वपदमश्नुते ॥
 पश्य माले हर्नोम श्वेतद्रव्येण दृश्यते । अन्तकाले मृतो याति श्वेतद्वीपं स पातकी ॥
 न तथा वल्लभं विष्णोश्चन्दनं कुटुमान्वितम् । यथा मलयकूटस्थं मृदद्रव्यं चन्द्रपाण्डु-
 रम् ॥ ११७ ॥

विष्णोललाटे यः प्रेम्णा करोति तिलकं मुदा । श्वेतद्वीपमृदा नित्यं स प्रियः कमला
 यथा ॥ ११८ ॥

ज्ञाने दाने प्रदाणे च श्राद्धे पर्वणि मङ्गले । होमे सुरार्चने पुण्या श्वेतद्वीपामला मही ॥
 श्रीगोपीचन्दनं नाम पीतद्रव्यं महामते । वैकुण्ठलोकादानीतं द्वारकायां प्रतिष्ठितम् ॥
 सर्वेषां गोपनाद्रोपो वासुदेवोऽहमेव हि । अनन्ताः शक्तयो गोप्यो मदीया एव नारद ॥
 मदङ्गलेपितं पुण्यं वैकुण्ठे कुट्टुकुमान्वितम् । गोपीभिः क्षालितं तस्माद्गोपीचन्दनमुच्यते
 मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थं प्रतिष्ठितम् । पीत चक्रसमायुक्तं चन्दनं मुक्तिदं धनम् ॥
 मदङ्गलेपनं पुण्यं धृत्वा करतले पुनः । संप्रोक्ष्य विष्णुगायत्र्या द्वादशार्णेन वा पुनः ॥
 विष्णोर्मुक्तं पठन्प्राणी मर्दयेद्मक्तिमान्नरः । धारयेद्ऊर्ध्वपुण्ड्राणि ललाटादिस्थलेषु च ॥
 ललाटोदरहृत्कण्ठकुक्षिबाह्वंसकेषु च । कुक्षिबाह्वंसदेशेषु वामभागेषु नित्यदा ॥१२६॥

पृष्ठग्रीवाग्रहरन्ध्रे पुण्ड्राणि विनिवेशयेत् । केशवादिमहामन्त्रैर्देवास्तत्र त एव हि ॥
 प्रणवाद्या नमोन्ताश्च मन्त्रा द्वादशसंख्यया । केशवश्च तथा नारायणो माधवसंज्ञकः ॥
 गोविन्दो विष्णुरित्युक्तो मधुसूदनवामनौ । श्रीधरश्च हृषीकेशः पद्मनाभो महामुने ॥
 दामोदरो वासुदेवो निजाङ्गेषु निवेशयेत् । रेपाः पावसुतास्तिस्रः पुण्ड्रा ज्ञेया महामते ॥
 प्रणवावयवास्तिस्रश्चयः कालाः प्रकीर्तिताः । तिस्रो व्याहृतपञ्चीणि छन्दसि ज्वल-
 नाश्चयः ॥ १३१ ॥

त्रीणि तत्त्वानि पुण्ड्रेषु चिन्तनीयानि सूरिभिः । पुण्ड्रमध्यस्थिता रेपा रक्तवह्निशिखो-
 पमा ॥ १३२ ॥
 नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव मास्वरा । नीवारशूकवचन्वी रीतामा स्यात्तनूपमा ॥
 विष्णुपत्नीं विजानीयात्साक्षाच्चैलोक्यमातरम् । विशिष्टः परया शक्त्या पुण्ड्ररूपेण
 माधवः ॥ १३४ ॥

माधवन्त्यपरे भक्ताः पुण्ड्रं तु हरिमन्दिरम् । लक्ष्मीनारायणं तत्र बुद्ध्या ध्यायन्ति
 नित्यशः ॥ १३५ ॥
 धृत्वा पुण्ड्राणि गात्रेषु ब्रह्माहमितिमाविनः । विमुक्ता यान्ति मज्जायं शाश्वतं हेय-
 वर्जितम् ॥ १३६ ॥

चिदचिद्व्यापकं ब्रह्म परमात्मेति कथ्यते । व्याप्यभूतद्वयं होतृच्छरीरमभिधीयते ॥ १३७ ॥
 आत्मानमपि तद्वेहं ब्रह्मात्मकतया स्थितम् । स्थितोऽहं सर्वभूतेषु ह्यन्तर्यामितया द्विज ॥
 मदभिन्नमिदं सर्वं दृश्यते श्रूयते च यत् । आधारभूतः सर्वेषां भूतो ज्ञानं च विस्मृतिः ॥
 प्रकाशकोऽहं सर्वेषां भूतां भोक्ता च भोजकः । भक्ष्यमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितम् ॥
 स्वप्नं सञ्चिदानन्दं मत्स्या जानाति चाऽऽत्मनि । एको विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च
 अनुस्यूतो यस्याम्पात्मा परमात्माऽहमव्ययः । तैलं तिलेषु काष्ठेषु वह्निः क्षीरे घृतं तथा ॥
 गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथाऽऽत्माऽहं व्यवस्थितः । यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा
 अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । देहादिरहितं सूक्ष्मं चित्तकाशं निरञ्जनम्
 सर्वानुस्यूतमद्वैतं परं ब्रह्म भवाम्यहम् । प्राप्यं भोग्यं च गन्तव्यं मच्छायं मामतन्द्रितः ॥
 भावयेत्साधनं साध्यं प्रापकं भाजकं हरिम् । गोपीचन्दनमालिष्य नामभिः केशवादिभिः
 एवं मां चिन्तयेदीशमनुसंधानतत्परः । दिव्यमायं संसासाद्य ज्योतीरूपमनश्चरम् ॥
 मामेवैकमयाप्नोति यतो नाऽऽवर्तते पुनः । बाह्यणानां तु सर्वेषां वेदिकानामनुत्तमम् ॥
 गोपीचन्दनवारिस्पामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते । कैकर्यमेव कर्तव्यं कृत्वा पुण्ड्रस्य धारणम् ॥
 गन्तव्योऽहं न संदेहो देवर्षे पुरुषोत्तमः । एवं नारायणेनायं नारदः प्रतिघोधितः ॥
 तस्मादेवं प्रकर्तव्यं मुनयः पुण्ड्रधारणम् । कृत्वा पुण्ड्रं विधानेन प्रविशेन्मन्दिरं हरेः ॥
 देहलीमस्पृश्यन्पद्भ्यां स्मृत्वा तन्मुक्तिमण्डपम् । वास्तोष्पतेः पठन्मूक्तं शोषं
 आ गाव इति सूक्तेन गोमयेनानुलेपयेत् । आ नो भवेति सूक्तेन रङ्गवेर्ली च
 हस्तो पादौ च प्रक्षाल्य प्राणानायम्य वैष्णवः । स्वयं वा वैष्णवैर्वाऽपि

विस्तराद्देवदेश नरामो दुस्तरं तमः । येन तात वयं सर्वे मवञ्चरणमाश्रिताः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

ब्रह्ममाभ्यन्तरं पुत्रा विष्णोराराधनकमम् । वक्ष्यामि सारतः सर्वं न क्षमोऽखिलभाषणे ॥
यस्य नाभिमहापद्मादुत्थितोऽहं वराटकः । बीजमूतो विसर्गस्य तस्मै धात्रे नमो नमः ॥
नमः सर्वात्मने यस्य प्रसादाद्ब्रह्मेव च । करोमि हस्ते शंभुः पालयन्ति प्रजेश्वराः ॥ ५ ॥
आदौ संचिन्तयेत्स्थित्वा गुरुपादसरोरुहम् । संस्कृतो येन चक्राद्यैर्मूलेन द्वयविद्यया ॥
प्राणायामैर्भूतशुद्धिस्तथा भावनया द्विजाः । कर्तव्या प्रथमं विष्णोः समाराधनकर्मणि ॥
शरीरं मलिनं हेतुत्थाकृतं दोषमाजनम् । ध्यानाग्निना च संताप्यं ह्यन्तस्तापोऽयमीरितः
आयुषैश्च बहिस्तापो धारणाख्यस्तथाऽऽन्तरः । मन्त्रन्यासैः शरीरस्य दिव्यभावो विधी-
यते ॥ ९ ॥

ब्रह्मात्मकतया ध्यानात्मानः शुद्धिरीरितम् । विष्णोः स्वरूपस्मरणं मनसः शुद्धिरुच्यते
प्रसादतीर्थद्वयह्वात्प्राणशुद्धिरुदाहृता । वाक्शुद्धिः कीर्तनाद्विष्णोः श्रवणाच्छोत्रयोर्मता
एवं शुद्धिपरो विप्रः साक्षात्तारायणो मतः । पलायन्ते शरीरस्थाः पातकास्तस्य दृशि-
नात् ॥ १२ ॥

विचिन्त्य पापपुरुषं श्मशानस्तम्भसंनिभम् । उपपातकरोमाणं महापातकविग्रहम् ॥ १३ ॥
संशोध्य वायुबीजेन बह्विबीजेन दाहयेत् । अमृतीकरणं कुर्याद्धारुणेनामृतात्मना ॥ १४ ॥
गात्रं दाह्यं पृथिव्या च व्योम्ना चेन्द्रियकल्पनम् । एवं संशोधयेद्देहं पूरकुम्भकरचकैः ॥
विस्तरेणापि वक्ष्यामि भूतशुद्धिं निशामय । भूतशुद्धिं विना नैव ह्यधिकारोऽस्य पूजने
विचिन्त्य हृदये विष्णुं संस्थितं परमे पदे । बहिर्निर्गमयेत्तं तु सुपुत्रादक्षिणेन तु ॥ १७ ॥
वृत्तमण्डलमध्यस्थं सहस्रादित्यसंनिभम् । मन्त्रात्मानं तु तं ध्यात्वा ह्यपरि द्वादशाङ्गुले ॥
प्रभाचक्रं तु तदधस्तत्त्वाधिष्ठातृसंयुतम् । निष्कलं मन्त्रदेहं च चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
तदधस्तात्स्मरेद्भूमिं चतुरस्रां तु पीतलाम् । शब्दाद्यैः पञ्चभिर्भुक्तां यज्जलाञ्छनला-
ङ्गिताम् ॥ २० ॥

पुरप्राकारसुसरिद्वीपाणंदसमाकुलाम् । बाह्यां स्वदेहे विशतीं पूरकेन(ण) विचिन्तयेत् ॥
प्रोच्चरंश्चैव तन्मन्त्रं विश्रान्तामथ चिन्तयेत् । जान्वाः पादतलं यावत्तावद्ब्रह्मातं
क्रमेण तु ॥ २२ ॥

कुम्भकेन च तां पृथ्वीं मन्त्रसूक्तैः स्वकेतनः । शनैः शनैर्लयं कुर्याद्ग्रन्थशक्तौ च तां पुनः
रेचयेद्ग्रन्थशक्तिं च सर्वभूतेष्वयं विधिः । बहिस्थां पूरकेणैव ह्यन्तः कुर्याद्लयं नयेत् ॥
कुम्भकेनैव तन्मात्रे रेचकेन बहिः क्षिपेत् । तोषाख्ये च महाधारे ततस्तोयं च वैष्णवम्
ससमुद्रसरित्स्रोतोरसपट्टकं च सौषधि । अर्धचन्द्रसमाकारं कमलं ध्वजशोभितम् ॥
वारुणं विभवं बाह्ये ध्यात्वा तेनाथ विग्रहम् । संपूर्य पूरकाख्येन कारणेन शनैः शनैः ॥
ऊरुमूलाच्च जान्वन्तं शरीरं मण्डलं स्वकम् । तेनासिलं तु संव्याप्तं कुम्भकेन स्मरोद्द्विजाः
तन्मध्ये वारुणं मन्त्रं धारणाख्यं विचिन्त्य च । अम्मयं विभवं सर्वं तन्मन्त्रे विलयं
गतम् ॥ २९ ॥

ततस्तु रसशक्तीं तु सां शक्तिर्वाह्यमण्डले । रेचकेन विनिक्षिप्य तथा बह्वैश्च वैमवम् ॥
त्रिकोणभुवनकारं क्षीतिमद्भिर्धिमूषितम् । विद्युच्चन्द्रार्कनक्षत्रमणिरत्नैश्च धातुभिः ॥
स्वप्रकाशशरीरैश्चास्वशरीरैश्च खेचरैः । सिद्धितं स्वस्तिकैर्दक्षिणार्ध्यात्वेवं विभवं महत् ॥
तैजसं मुनयश्चाथ तन्मन्त्रं विधिना स्मरेत् । तन्मण्डलान्तरस्थं तु प्रोच्चरन्वै तमेव हि
प्रविष्टं पूर्ववद्ध्यायेत्तेनैव करणेन तु । आ नामेः पायुष्यन्तं व्याप्तं कृत्वा विधाय च ॥
तमेव विभवं सर्वं तैजसं परिमावयेत् । तन्मन्त्रविग्रहं शान्तं तन्मन्त्रं चानलात्मकम् ॥
रूपशक्तीं लयं यान्ते शक्तिः संविन्मयी तु सा । तथा मन्त्रशरीरस्थं स्वशक्त्या विल-
यीकृतम् ॥ ३६ ॥

रेचकेन तु तां शक्तिं बाह्याधारे बाहिः क्षिपेत् । ततस्तु वायुबीजं वै विभवं बाह्यतः स्मरेत्
वृत्तं राजोपलामं तु विम्वर्युक्तं स्वतैजसैः । पूर्णं नामाविधेर्गन्धैरनेकैस्तद्गुणैस्तथा ॥ ३७ ॥
स्वमन्त्रेण समाख्यातं धारणाख्येन संस्मरेत् । तथा स्वरूपं तन्मन्त्रं ध्यात्वोच्चार्य समा-
हरेत् ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तकरणेनैव यावद्व्यं विभवं तु तम् । अधिष्ठातृलयं यान्तं स्मृत्वा तं च महाबलम् ॥
स्पर्शनाख्यमहाशक्तीं तां शक्तिमविनम्बरीम् । व्याप्तिं नित्यामनित्यां च स्वशक्तिविमवा-
न्विताम् ॥ ४१ ॥

शब्दाख्ये तु महाधारे निक्षिपेद्ब्रह्ममण्डले । ध्यात्वाऽपि विभवं सर्वं व्योमाख्यं विग्रहा-
द्बाहिः ॥ ४२ ॥

नानाशक्तिसमाकीर्णं तद्रूपं चाञ्जनप्रमम् । अविग्रहैः शब्दमयैः पूर्णं सिद्धैरसंख्यकैः ॥
तन्मन्त्रे धारणामन्त्रं व्योमाख्यं संस्मरेत्पुनः । धारयन्तं स्वमात्मानं स्वसामर्थ्येन सर्वदा ॥
शब्दमात्रमरूपं च व्यापकं विमवेष्ट्वपि । धिया च संपरिच्छिन्नं कृत्वा विन्मस्य विग्रहे
प्रागुक्तकरणेनैव तेन व्याप्तं तु मावयेत् । आ कण्ठाद्ब्रह्मरन्धान्तं व्योमाख्यं विमवेन च ॥
संधार्य कुम्भकेनैव यावत्कालं तु योगिनः । ध्यायेत्परिणतं पश्चात्स्वमन्त्रेण तद्भ्रमरम् ॥
व्योमाख्यं धारणामन्त्रं शक्तीं परिणतं स्मरेत् । तां शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रेण प्रयान्तीमनुमावयेत्
युक्तां शक्तिवतुष्केन(ण) गन्धाद्येनाविनश्वरीम् । आश्रये निष्कलं मन्त्रं तदधिष्ठातृसं-
युतम् ॥ ४९ ॥

समन्त्रं विभवं मौतमेवमस्तं नयेत्क्रमात् । चैतन्यं जीवसंभूतं खस्फुरत्तारकोपमम् ॥
मावमीयं तु विभान्तं निःसृतं मृतपञ्चकात् । निष्पपञ्चे परे मन्त्रे पञ्चशक्त्यात्मविग्रहे ॥
अनेन क्रमयोगेन(ण) जीव आत्मानमात्मना । ईक्षते तद्ब्रह्माकाशे त्वचलं सूर्यवर्चसम् ॥
स्फुरद्द्युतिभिराकीर्णमीश्वरं व्यापकं परम् । ततो मन्त्रशरीरस्थं समाधिं चाम्यसेत्परम् ॥
गन्धतन्मात्रपूर्वाभिर्युक्तत्वात्पञ्चशक्तिभिः । हेयं चेत्यमिदं बुद्ध्या यदा तत्स्थानबृंहितः ॥
अतृप्तोऽङ्कृतकृत्यश्च मन्त्रं हृत्पद्मसेवनात् । पष्ठे पदे ह्यात्मतत्त्वज्ञानरज्जुबलेन च ॥ ५५ ॥
हृत्कोटराध्वनिर्यान्तं स्वात्मानं स्वात्मना स्मरेत् । भास्वरनाडीमार्गेण मन्त्रबह्वैः शिखां
हि सः ॥ ५६ ॥

पञ्चसूत्रप्रतीकाशा सुपुष्पा चोर्ध्वगामिनी । तद्ब्रह्मरन्ध्रगा साक्षात्सुखद्योतनसत्तमा ॥५७॥
 शनैः शनैश्च स्वात्मानं रेचयेज्ज्ञानवायुना । मात्रकारणपदकं चाप्येवमव्यापकं त्यजेत् ॥
 प्राप्नुयाच्च तदूर्ध्वं तु यः परात्मभुविग्रहात् । उदितो जायते तत्र तेजःपुञ्जो ह्यनूपमः ॥
 तत्प्रभाचक्रनाभिस्थस्वानन्दानन्दानन्दितः । परम्परात्परस्यास्य परतत्त्वस्य वै ततः ॥
 तत्त्वं निर्मुक्तदेहस्य केवलस्य चिदात्मनः । उदितो हि महानन्दः सा शक्तिर्वैष्णवी परा ॥
 अलुप्तकर्मकर्तारं जीवं कृत्वा तमात्मसात् । यजोदिता च तत्रैव पुनरेवावतिष्ठते ॥ ६२ ॥
 तच्च संकल्पनिमुक्तमवाप्त्यं मुनिसत्तमाः । एवं स्वस्थानमाप्ताश्च त्यक्त्वा मोतं च विग्र-
 हम् ॥ ६३ ॥

तत्र स्थितो बृहेत्पिण्डं शक्तितन्मात्रवर्जितम् । पदकोणं विशिसा सारं निर्गतं तृणक-
 षिणम् ॥ ६४ ॥

संस्थितः साधको नित्यमुक्तस्वात्मशरीरिणि । इच्छानिर्मथनोत्थेन मन्त्रजेन तु बह्विना
 तद्बह्विदेशादारभ्य तं पिण्डं ज्वलितं स्मरेत् । वक्षिणाग्रकराङ्गुष्ठप्रान्तदेशे रमक्षरम् ॥६६॥
 ध्यात्वा यगान्तहुतगुम्फपञ्चालाशतावृतम् । तेन स्वविग्रहं ध्यायेत्प्रज्वलन्तं समन्ततः ॥
 नाभिकन्दान्तरे देशे नेत्रमन्त्रेण पावकम् । ध्यायेज्ज्वालागणोपेतं निनयेत्तेन भस्मसात्
 बृहन्नं स्वकं देहं हन्मन्त्रं भावयेत्ततः । देहजां भावयेज्ज्वालां मन्त्रनाथे लयं गताम् ॥
 भस्मराशिसमप्रवृत्तशान्ताग्निं तदनुस्मरेत् । पातचक्रेण तद्भस्म यातं ध्यात्वा चित्तस्ततः
 ततः समन्त्रं तद्विम्बं पूर्णचन्द्रायुतोपमम् । ध्यात्वा तन्निःसृतेनैव त्वमृतौघेन चाम्बरात् ॥
 ध्यायेद्देहजां भूतिं सर्वां ध्यायेत्सुधाभिकाम् । तत्राऽऽधारमयीं शक्तिं मध्ये विन्यस्य
 वैष्णवीम् ॥ ७२ ॥

षीजभूतं च सर्वस्य तदुत्थं चाम्बुजं स्मरेत् । पङ्कधतस्वभूतं च सितं तेजोमयं शुभम् ॥
 भण्डलं त्रितयात्पूर्णं स्फुरत्किरणभास्वरम् । मन्त्रात्मानं च तन्मध्ये ध्यायेन्नारायणं
 प्रभुम् ॥ ७४ ॥

निष्कलं केवलं शुद्धं पञ्चसन्मन्त्रविग्रहम् । तन्मन्त्रशक्तिभिर्मूयो भावयेन्मूर्छितं
 द्विजाः ॥ ७५ ॥

व्योमादिपञ्चभूतीयमात्रमीश्वरपञ्चकम् । तेभ्यः प्रसारितं चैव व्योमाद्यं विभवं स्मरेत् ॥
 संयोगजनितं पिण्डं ध्यायेद्विभवपञ्चकात् । सहस्रसूर्यसंकाशं शतचन्द्रगमास्तिमत् ॥७७॥
 निर्मलं स्फटिकप्रदं जरामरणवर्जितम् । जनित्वेनास्य पिण्डं तु परमं भोगमोक्षयोः ॥
 साधने सहजं सर्वदेहिनां मुनिसत्तमाः । समाधितः क्रमेणैव सम्यक्संशालनेन च ॥७९॥
 स्वपदान्निस्तरङ्गाच्च कृत्वा शक्त्या सहोदयम् । स्वानन्दं च महानन्दात्स्वानन्दाच्च
 श्रयेत्ततः ॥ ८० ॥

मारीचं नाभिमं चक्रं तस्माद्रूपं स्वकं च यत् । सूर्यकोटिप्रतीकाशं प्रस्फुरन्तं स्वयाऽऽभया ॥
 कदम्बगोलाकारं च निशाम्बुकणनिर्मलम् । एवं मानसमानीय स्वस्थानात्स्वात्मना
 द्विजाः ॥ ८२ ॥
 विशेषमन्त्रशरीरं स्वं ब्रह्मरन्ध्रेण पूर्णवत् । ज्योत्स्नानाडीपथेनैव प्रविश्य च कचान्तरम् ॥

स्ववाचकं भाषयन्वै ध्वनिना निष्कलेन तु । ततस्तु निष्कलान्मन्त्राद्यायन्द्वातिकेविग्रहम्
पञ्चोपनिषदात्मानमासाद्यालोकविग्रहम् । स्वमन्त्रादमृतीधेन सेचयेद्विग्रहं स्वकम् ॥
ततः स्वमन्त्रं तद्विम्बमाकृष्य हृदये न्यसेत् । निस्तरङ्गा परा शक्तिर्महानन्दमयी च सा ॥
स्वानन्दं च प्रमाचक्ररूपमात्मीर्यमास्वरम् । सुषुम्ना तादृशं मार्गं पिण्डमन्त्रं च निष्क-
लम् ॥ ८७ ॥

सत्त्वाद्यो मन्त्रशक्तो यो धारयेत्स्वरपञ्चके । तेषां विमवसिद्धो यः पिण्डस्तत्समुदायकः
स्थूलसूक्ष्मपराख्येन त्रिविधेन तु सत्तमाः । करणोद्दिता सम्पक्कृद्भिरेषां च भौतिकी ॥
अनया चेन्द्रियाणां च शुद्धिरुक्ता महात्मभिः । उपासकेन कर्तव्या पिण्डशुद्धिर्मुनी-
श्वराः ॥

पश्चाद्यागः प्रकर्तव्यो बाह्याभ्यन्तरभेदतः

॥ ९० ॥

मुनय ऊचुः—

ब्रह्मन्नुग्रहोऽस्माकं सर्वथा भवता कृतः

॥ ९१ ॥

पागाङ्गभूता मन्त्रोक्तभूतशुद्धिर्यथा तथा । आत्मशुद्धिः प्रवक्तव्या पूर्वोक्ता भावना-
मयी ॥ ९२ ॥

जीवोऽयं ब्रह्मभावेन स्वात्मानं शोधयेत्कथम् । मुख्येयमात्मनः शुद्धिः स्वात्मप्राप्तौ
पितामह ॥ ९३ ॥

किं चाङ्गभूता पागस्य भूतशुद्धिरिहोदिता ।

श्रीब्रह्मोपास-

मुनयः स्वात्मशुद्धिर्हि मुख्येवाऽऽत्मसमागमे

॥ ९४ ॥

अङ्गभूताऽपि विज्ञेया वाक्याभ्यासेन केवला । अक्षस्त्वन्मावयितुं वाक्यमेव समभ्य-
सेत् ॥ ९५ ॥

ग्रहीबाहं न संसारी नित्यमुक्तो न शोकमाक् । अभ्युतोऽहमनन्तोऽहमव्ययोऽस्मि स्वरू-
पतः ॥ ९६ ॥

इति वेदोपनिषदा भावना ह्यात्मशोधिनी । तस्याः प्रकारं वक्ष्यामि भवन्तो मेऽनुपा-
धिनाः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मणः प्रकृतिर्द्वैधा जीवाजीवविभेदतः । अजीवा प्रकृतिः प्रोक्ता हरिणा क्षेत्रलक्षणा ॥
क्षेत्रज्ञलक्षणा मित्रा प्रकृतिर्जीवसंज्ञिता । क्षेत्रस्य धारणादात्मा जीवोऽपमज एव हि ॥

धार्यं वेद्यं शरीरं हि क्षेत्रमित्यभिधीयते । क्षेत्रसंधारणाद्ब्रह्मक्षेत्रज्ञात्मा प्रकीर्तितः ॥
धार्यं तस्य शरीरं हि जीवोऽपमवधार्यताम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरात्मा स्वतन्त्रः स्वाश्रयो हरिः

प्रयोजकः पोषकश्च प्रकाशक इतीरितः । द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता च धारको रक्षाकोऽच्युतः ॥
तस्मात्स्वत्वं सदा भाव्यं परमात्मनि केशवे । क्षेत्रं च भगवान्विष्णुः क्षेत्रज्ञोऽपि हरि-

र्भतः ॥ १०३ ॥

सर्वनामा सर्वरूपः सर्वः सर्वरसः स्मृतः । अचिन्नैव विजानाति कोऽहं कस्यास्मि कुत्र च ॥

नातो ब्रह्मात्मकत्वेन बोधस्तस्य विधीयते । अहमस्मीति बोधोऽयं चेतस्य स्वतो मतः॥
 तस्माद्ब्रह्मात्मकत्वं च ब्रह्माधारत्वमुच्यते । आत्मनश्च परस्यापि ब्रह्मात्मत्वविभावेनात्॥
 विमोक्षः संसृतेर्विप्राश्चेतनस्यैव निश्चितः । प्रकृतेर्वैहङ्ग्यायाः कर्तृत्वं पुरुष विना ॥
 विज्ञेयं बन्धनायैव तत्तत्त्वगविजानताम् । अचेतनस्य कर्तृत्वे स्वरूपस्य द्युतिर्मता ॥
 आत्मनोऽपि च कर्तृत्वं बन्धनायैव बोधितम् । अस्वातन्त्र्याच्छरीत्वादाश्रितत्वाद्विशे-
 षतः ॥ १०९ ॥

वशातन्त्र्येण च कर्तृत्वे स्वस्वरूपाद्युतिर्मता । तस्मात्सर्वात्मना स्वस्य परस्यापि ह्यना-
 त्मनः ॥ ११० ॥
 आत्मत्वं तत्स्वरूपत्वं जीव एव विभावयेत् । प्रणमेद्भगवद्बुद्ध्या विश्वं चिदचिदात्म-
 कम् ॥ १११ ॥

कुर्यात्कर्माणि सर्वाणि वासुदेवात्मकानि हि । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्री ब्रह्मणा हुतम्
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना । आत्मनो ब्रह्मावत्त्वं भावयेद्बन्धमुक्तये ॥
 मोक्षितं भुतिवाक्यैश्च स्मृत्यागमशतैरपि । नाहं वेहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च॥
 त मनोऽहं नयै बुद्धिर्न मे चित्तमहं कृतिः । नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निस्त-
 थाऽनिलः ॥ ११५ ॥

न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः । न हि गन्धो न रूपं च न मायाऽहं
 न संसृतिः ॥ ११६ ॥
 अहमात्मा च सर्वेषां साक्षी चेता सनातनः । ब्रह्मास्मीति न संसारी तत्त्वमस्यादिवा-
 क्यतः ॥ ११७ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमभेदो ब्रह्मणा समम् । भूतानामात्मनः शुद्धिरुदिता मुनिसत्तमाः ॥
 अभेद जीवपरयोर्थायज्जानाति नैव हि । तावदाचरितैर्नैव सिद्धिः कल्पशतैरपि ॥
 अन्तर्पांगविहीनस्य पूजा भवति निष्फला । अतो यः संविधास्यामि ह्यन्तर्पांगं समासतः

इति श्रीबृहद्भगवद्गीतायां चतुर्थपादे भूतशुद्धिकथनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः—॥ ३५५६ ॥

अथ चतुर्थपादे द्विर्तोषोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

पञ्चासने स्वास्तिके वा तथा योन्यासने मुदम् । स्थित्वा निर्बाधदेशे तु ध्यानयागं समा-
 रमेत् ॥ १ ॥

नाभिमेतान्तरे ध्यायेच्छक्तिमाधाररूपिणीम् । तदूर्ध्वं कालकूर्मं तु विमलं दीप्तविग्रहम् ॥
 कूर्माकारं परं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् । तस्याङ्केऽपि च नागेन्द्रं पूर्णचन्द्रनिमाननम् ॥
 फणासदग्रसंपूर्णं मदाधूर्णितलोचनम् । पद्मलाङ्गलहस्तं च प्रणमन्तं परात्परम् ॥ ४ ॥
 तदूर्ध्वं वसुधादेयां कुटुम्बक्षोदसंनिभाम् । हेमरत्नविचित्राङ्गां प्रसन्नवदनेक्षणाम् ॥ ५ ॥

पन्थाञ्जलिं शिरोदेशे संस्मरन्तीं विमोः स्मरेत् । चतुर्धा भाजिते क्षेत्रे नाभिमेष्टान्तर-
स्थिते ॥ ६ ॥

एवमाधारशक्त्याद्याः संस्मरेद्देयता इमाः । नामो क्षीरार्णवं ध्यायेत्कुन्देन्दुधयलाकृतिम् ॥
घोसोरश्मिमिराकीर्णं पूर्णचन्द्रनिमानम् । गम्भीरविग्रहं ध्यायेद्वृषधन्तमरूपिणम् ॥ ८ ॥
ततः समुत्थितं पद्मं ध्यायेत्क्षीरार्णवोदरात् । प्रशान्तपापकाकारमुदयादित्यवर्चसम् ॥
श्वेतद्वीपं ततो ध्यायेद्वैकुण्ठं च चतुर्विधम् । वैकुण्ठं दिव्यलोकं च तथा जनपदं स्मरेत् ॥
वैकुण्ठं दिव्यनगरं विमानं च तथाविधम् । तत्राऽऽनन्दमयं साक्षाद्भाववेद्वन्मण्डपम् ॥
तस्मिन्सहस्रशिरसं देवमासनरूपिणम् । सहस्रमणिज्योत्स्नाभिर्द्विष्यमानरुचं स्मरेत् ॥
धर्मं ज्ञानं च धैर्यमैश्वर्यं च क्रमादिमान् । आसनस्य स्मरेत्पादानाग्रेषां विपु वैष्णवः ॥
पुरुषाकृतयः सर्वे स्थिताः सिंहासनावधः । महोत्साहा महावीर्या भगवत्पीठधारकाः ॥
पूर्वाविदिगता ज्ञेया धर्मादीनां विपर्ययाः । अधर्मं च तथाऽज्ञानमधैराग्नमनैश्वरम् ॥
पुरुषाकृतपञ्चमे धन्वृककुसुमारुणाः । प्रागीज्ञानदिशोर्मध्ये प्रागाग्रेपीठिगन्तरे ॥ १६ ॥
नैर्ऋतीदारुणीमध्ये पाशिषायुदिगन्तरे । ऋग्वेदाद्यं चतुष्कं तु पीठं हृष्यनराकृतिम् ॥ १७ ॥
ईशानसोमयोर्मध्ये प्रागन्तकदिगन्तरे । राक्षसान्तकविग्रह्ये वायुसोमदिगन्तरे ॥ १८ ॥
कृताद्यं युगध्वन्द्वं तु कृष्णं वृषनराकृति । सर्वे चतुर्भुजा एते द्वाभ्यां पीठविधारकाः ॥
द्वाभ्यामञ्जलिबन्धाभ्यां प्रणमन्पासनास्थितम् । तेषामुपरि संचिन्त्य पीठं बुद्धिमयं
परम् ॥ २० ॥

अव्यक्तमम्बुजं श्वेतं तदूर्ध्वेऽष्टवलं स्मरेत् । तदूर्ध्वं सूर्यबिम्बं तु सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ २१ ॥
तदूर्ध्वं बह्निबिम्बं तु बह्निकोट्ययुतप्रभम् । ततो रजश्च सख्यं च गुणानेतान्क्रमात्स्मरेत् ॥
प्रणवस्य नतैश्वर्यं तत्संज्ञा तनुमध्वगा । युत्तवाद्दिसत्त्वपर्यन्तं तत्त्वमग्नगणाः स्मृताः ॥
ततश्चिदासनं दद्यात्पराहन्तास्वरूपकम् । आ नाभेर्हृदयान्तं तु पञ्चधाभाजिते पदे ॥
समुद्राद्यासनान्तं तु चतुर्भिः कल्पयेत्पदेः । एकेन पञ्चमेनेव पद्माद्यासनकल्पनम् ॥ २५ ॥
मृत्तान्याधारशक्त्यस्तमेतच्च मातुर्कं गणम् । वागादिकं तथाऽनन्ते मुवि भोत्राद्विपञ्चकम्
मनः क्षीरार्णवं ध्यायेद्दहंकारं ततोऽम्बुजे । द्विरष्टकं च धर्माद्यं मानं चापि विधिः स्मृतः ॥
अथाष्टकं तदूर्ध्वस्थमवदातं सरोरुहम् । तमःप्रभृतयः प्रोक्ता गुणा ह्यलक्षयात्मकाः ॥ २८ ॥
एको कालं ध्वन्येतदमृतादित्रितयात्मकम् । चिदानन्दमर्हतास्थं पुमांसं संपदे विदुः ॥
अथवा गरुडं ध्यायेदूर्ध्वं चैव चिदासनात् । आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ॥
ज्ञानात्मानं ततो ध्यात्वा पञ्चमदष्टकं तु यत् । तस्य पूर्वादिप्रागेषु विमलाद्याश्च शक्तयः
विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च । प्रह्वी सत्या तथेशाना मध्ये शक्तिरनु-
ग्रहा ॥ ३२ ॥

चामरान्दोलितकरा विचिन्त्या नव भूर्तयः । जगत्प्रकृतये मध्ये योगपीठाय ये तमः ॥
दिव्यं च योगपद्मं तत्रानन्तासनं स्मरेत् । तद्भोगविष्यशय्यायां महावैकुण्ठनायकम् ॥
श्रीभूम्यां सहितं देवं सर्वात्मानं हरिं स्मरेत् । ग्रामसेरूपचारेस्तु पूजयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥

आवाहनादिमिस्तत्र मन्त्रमूर्तौ जगत्प्रभुम् । लक्ष्म्या सह समानीय सूक्ताभ्यां व्यास-
विद्यया ॥ ३६ ॥

पुरुषाराधने सर्वं सूक्तपूर्वं विचिन्तयेत् । तथैव पूजयेदन्ते महापुरुषविद्यया ॥ ३७ ॥
स्तुत्वा नत्वा परिक्रम्य संवद्भ्याञ्जलिरानतः । गृहाण मानसी पूजां यथार्थपरिभाविताम्
इति संप्राप्त्य विधिना मानसं होममाचरेत् । संकल्पजनितैर्द्रव्यैः पवित्रैः पारमार्थिकैः ॥
बाह्यप्रक्रियया शश्वत्पुरस्ताद्वक्ष्यमाणया । यजेत कमलाकान्तं भोगैः सांस्पर्शिकादिभिः
प्रापणान्तं विधायाथकारिणं संस्मरेद्गुरुम् । जीवन्तमथवाऽतीतं तस्मै दद्यात्ततोऽखि-
लम् ॥ ४१ ॥

चित्तं संविमज्जेच्चैव प्रापणांशेन मन्त्रवित् । जीवतोऽप्यथवाऽतीतान्यथार्थेनैव चेतसा ॥
परिवारसंस्मरेत्सर्वान्वक्ष्यमाणान्विशेषतः । कारणे मपि संलंनिगमनसाऽऽनीय मूढहान्
तत्तन्मन्त्रप्रयोगेण लयप्रक्रियया यजेत् । कुर्याच्च मानसे होमं संस्कारं चेट्टवं शुभम् ॥
त्रिगुणाधारमध्यस्थे त्रिकोणे त्रिमुणानले । ध्यानारणिं तु निर्मल्य चिदग्निमवतार्य च ॥
संस्कारैः संस्कृतं कृत्वा वक्ष्यमाणाधिया बुधः । त्रिलक्षणस्थानगते वैष्णवे जातवेदसि ॥
नावावसानगमनात्तारिकायाः परिकृतम् । ब्राह्मं हविर्गृहीत्वाऽथ ब्रह्मरन्ध्रेण संविशेत् ॥
ततो वह्निगृहं गत्वा सर्पिः संस्कृत्य शास्त्रतः । कुर्वीत सकलं कृत्यं तेनाऽऽज्येन यथा-
विधि ॥ ४८ ॥

ततो होमावसाने तु सकलं कर्म मानसम् । संन्यसेत्येवमावेन वक्ष्यमाणाधिया हरौ ॥
काथितो मानसो यागः कार्य आदेहपातनात् । बाह्यायां प्रवक्ष्यामि वासनामलशान्तये
बहिर्बद्धादिदेशस्य द्रव्यैस्तद्भावनेक्षितैः । भोगमूतेहरेरिज्या बहिर्यागस्तु संस्मृतः ॥ ५१ ॥
मण्डपादिभिर्निर्माणं वेदीविरचनं तथा । प्रागुक्तं वो मुनिश्रेष्ठाः सूर्याय यजने यथा ॥
यैकुण्ठवैभवं स्मृत्वा स्मृत्वा प्राकृतवैभवम् । उभयोरश्वमं ब्रह्म हृदि सूत्रमिव स्मरेत् ॥
आधारशक्तिमारभ्य शरीरे पट्टिचिन्तितम् । पूजितं मावनाद्वैभवं हिरावाहयेद्वि तत् ॥
यैकुण्ठयनमूर्पीठनित्यमुत्तजनस्तथा । विचिन्त्य कुसुमैर्द्रव्यैः सुपुष्पावर्त्मना बहिः ।
आनयेद्राचिते धास्ति स्तम्भतोरणमण्डिते । तत्र संपूजयेद्देवं साङ्गं सायुधभूषणम् ॥ ५६ ॥
तत्राऽऽदौ योगपीठस्य पश्चिमे गुरुपूजनम् । गुरुपूजार्थमाधारे पात्रं दिव्यं निवेशयेत् ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैरात्मनो गुरुसंततिम् । गुरुं नारायणाभिर्भेदं दिव्यबाहुचतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रपद्माक्षमालया समलंकृतम् । कृपया भगवत्सत्त्वं बोधयन्तं समुक्ष्वे ॥ ५९ ॥
उत्तरे भगवद्भक्तान्नारदादीन्विचिन्तयेत् । प्रणामेनाभिमन्त्र्यैश्च पूजयेच्चन्दनादिभिः ॥ ६० ॥
ह्वादेवान्समभ्यर्च्य पीठदेवास्तथैव च । यजेन्नारायणं देवं कोटिब्रह्माण्डनायकम् ॥
घण्टा वामे तु संस्थाप्य गरुडाङ्कितमस्तकाम् । ॐ नमः पूर्वमुच्चार्य गजध्वनिपदं ततः ॥
मन्त्रमातस्ततः स्मरन् मनुष्येणार्चने मतः । दक्षिणे शङ्खसंस्थानं तत्राऽऽधारं प्रकल्पयेत्
अग्निमण्डलमाधारं दशतत्त्वसमन्वितम् । शङ्खं सूर्यमयं ध्यायेत्कलाद्वादशसंयुतम् ॥ ६४ ॥
मध्ये तु षोडशकलं चन्द्रबिम्बं विचिन्तयेत् । पूरयेत्सीयनीरेण कुम्भस्थेन महामनाः ॥
तीर्थान्पावाहयेत्तत्र देवं तत्र प्रपूजयेत् । आवाहने स्थापनं च संमूर्तीकरणं तथा ॥ ६६ ॥

संनिरोधायगुणं च सकलीकरणं पुनः । अमुतीकरणं कुर्यान्मुद्रया धेनुसंज्ञया ॥ ६७ ॥
 शङ्खं देवमयं ध्यात्वा पञ्च पात्राणि वै पुनः । पाद्यार्घ्याचमनार्थं च प्रोक्षणार्थमथापरम्
 शुद्धोदकं पञ्चमं तु क्रमेणैव तु धारयेत् । आधारोपरि संस्थाप्य तोयद्रव्यैश्च पूजयेत् ॥
 पामे कलशमाधारे स्थापयेन्मूलविद्यया । मातृकां प्रतिलोमां च तत्त्वन्यासं विशेषतः ॥
 तेजःसूर्यकलोपेतं मूलविद्याक्षराणि तु । तीर्थान्यावाह्य कलशे तुलसीकुसुमोदकैः ॥ ७१ ॥
 संपूज्य सप्तधाऽऽमन्त्र्य संरक्षणाद्येण वाञ्छितः । प्रदर्श्य सुरभिं तत्र पूतं तोयं विभावयेत् ॥
 तेनोदकेन शङ्खं च पात्राण्यन्यानि पूरयेत् । गन्धपुष्पादिद्रव्याणि हृग्गोचरतया न्यसेत् ॥
 प्रक्षाल्य मूलमन्त्रेण संशोध्य शोषणादिसिः । पात्राणि पूततोयेन चोद्धरणया प्रपूरयेत् ॥
 विष्णुकान्ता च दूर्वा च इयामाकं पद्मकं तथा । पाद्यपात्रे प्रदेयानि तुलसीतोयमेव च ॥
 सिद्धार्थकार्त्तिकान्दूर्वाः सयवान्सिततण्डुलान् । तोयक्षीरफलान्यर्घ्यं द्रव्याणि परि-
 पूरयेत् ॥ ७६ ॥

एलालवङ्गकङ्कूलपुष्पाण्याचमनीयके । सर्वैषधिमुगन्धीनि ज्ञानीये तुलसीं तथा ॥ ७७ ॥
 अन्यस्मिन्नपि पात्रे तु तोयमादाय सर्वतः । निक्षिपेन्मूलमन्त्रेण स्पृशन्पात्राणि पाणिना
 मुद्रां कामदुर्गा तत्र प्रदर्श्य जलभाजने । तेन पात्राम्मसा प्रोक्ष्य मण्डलं मण्डपं तथा ॥
 यागद्रव्याण्यशेषाणि ताडयेद्वज्रमन्त्रतः । मूलेन पावयेत्पश्चात्तत्सर्वं भोगतां व्रजेत् ॥
 ततो विष्णुं नमस्कृत्य श्रीभूभ्यां सहितं तथा । आधारशक्तिमारभ्य योगपीठान्तमेव च ॥
 पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च तन्नामानि समुच्चरन् । प्रणवादि नमोन्तं च डेन्तं नाम तथैव च ॥ ८२ ॥
 पूजने सर्वदेवानां नाममन्त्रः प्रकीर्तितः । पीठेन ते पादपीठं द्वारदेवांस्तथैव च ॥ ८३ ॥
 पूजयेत्परया मक्त्या ततो देवं समर्चयेत् । ध्यात्वा नारायणं देवं नागभोगे स्थितं द्विजाः
 दोग्धिश्चतुर्भिः संयुक्तं दिव्यसङ्गणमण्डितम् । पञ्चशक्तिमयं दिव्यं पञ्चोपनिषद्वैस्तथा ॥
 साङ्गं सावरणं साङ्गं मणिभूषणमूपितम् । आवाह्य कर्णिकायां तु देवदेवं समर्चयेत् ॥
 आवाहनं चाऽऽसन्नं तु स्थापनं संयुक्तं तथा । संनिधौ करणं चैव सकलीकरणं पुनः ॥
 प्रतिमायां प्रकर्तव्यं तत्र मुद्राप्रदर्शनम् । प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तत्त्वन्यासो विशेषतः ॥
 पञ्चोपनिषदां धीर्जं मन्त्रन्यासमथाऽऽचरेत् । मूलविद्याक्षरन्यासं तथा सूक्तं च पौरु-
 षम् ॥ ८९ ॥

मुनय ऊचुः—

आवाहनादिकर्तव्यं सूक्तमुद्राप्रदर्शनम् । पञ्चोपनिषदां धीर्जं मन्त्रन्यास उदीरितः ॥ ९० ॥
 तेन तु लक्षणज्ञानं चक्रे कर्मलासने । यत्कृत्वा तु प्रकर्तव्यं श्रीमदाराधने हरेः ॥ ९१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

ऊर्ध्वाञ्जलिमधः कुर्याद्विषमावाहनी मता । सेयं तु विपरीता स्यान्मुद्रा स्थापनकर्माणि ॥
 बाह्याङ्गमुद्रया मुष्टिमुद्रा स्यात्संनिधायनी । अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव मुद्रा स्यात्संनिरोधनी ॥
 उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता । अन्योन्यतर्जनीयुग्मप्रणयादवेगुण्ठनी ॥ ९४ ॥
 मातृकां केशवाख्यां च तत्त्वन्यासश्च वै पुनः । कराङ्गदशतत्त्वानां न्यसनात्संनिधिर्भवति

शालग्राममणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च । नित्यं पूजां हरेः कुर्यान्न तु केवलमृतले ॥
 पञ्चोपनिषदां न्यासः श्रूयतामविलम्बितम् । रहस्यं सर्वतन्त्राणां हरिणा च प्रकाशितम्
 ओंनमश्च परायेति परमेष्ठ्यात्मने नमः । यां नमो नमसा युक्तं पराय पुरुषात्मने ॥ ९८ ॥
 नमो रां च परायेति ततो विश्वात्मने नमः । वां पराय निवृत्त्यात्मा केन्तो नमः पुनः
 पुनः ॥ ९९ ॥

लानमश्च परायेति तथा सर्वात्मने नमः । इति मूर्ध्नि च नासाहृद्दृष्ट्यादेषु विन्यसेत् ॥
 आत्मनश्च हरेर्वाऽपि तद्न्यासः परमाद्भुतः । तस्मात्सर्वात्मना विप्रः पञ्चोपनिषदो
 न्यसेत् ॥ १०१ ॥

संचिन्त्य नित्यममलं स्वप्रकाशमनामयम् । सच्चिदानन्दमद्वैतं भगवद्विग्रहं द्विजाः ॥ १०२ ॥
 मूलान्ते देवदेवाय पाद्यादीन्क्रमशोऽर्पयेत् । कल्पयामीति सूक्तस्य ऋचा होकेकपाऽथ वा
 पञ्चामृतैश्च शुद्धोदैस्तथा संप्रापयेद्धरिम् । कुम्भोदकैः स्नानमन्त्रैः संस्कृतेस्तीर्थवारिभिः
 महाभिषेकविधिना आपधेः पुरुषोत्तमम् । तथा ह्याचमनं देयं देहोद्घातनकं तथा ॥ १०५ ॥
 धौतमाचमनं देयमुपवीतं च पादुका । हृदयादिमहामन्त्रान्संन्यसन्मूलविधया ॥ १०६ ॥
 कर्णिकायां न्यसेद्देवं ध्यात्वा धैकुण्ठवैभवम् । ततोऽङ्गपूजनं कुर्याद्भूपणापुष्पपूजनम् ॥
 हृदयादिमहामन्त्रैर्हृदयादीन्मपूजयेत् । पादमारभ्य मूर्धान्तं द्वादशाङ्गेषु पूजयेत् ॥ १०८ ॥
 प्रणवादिनमोन्तैश्च केशवाद्यैः प्रपूजयेत् । पादजानूरुजघनकटिनाभ्युदरेषु च ॥ १०९ ॥
 हृत्कुण्डलाहुचन्दनललाटेषु क्रमादिमान् । पूजयेत्परया भक्त्या गन्धपुष्पैर्महामते ॥ ११० ॥
 किरीटादीननुध्याय चतुर्बाहुचतुर्भुजान् । कृताञ्जलिपुटान्मूर्ध्नि दिव्यरूपान्प्रपूजयेत् ॥
 किरीटादीननुध्याय किरीटाय नमो वदेत् । दक्षिणे श्रवणे दक्षकुण्डलाय नमस्तथा ॥
 वामकुण्डलमानभ्य वामतो वनमालिकाय । प्रणवादिनमोस्तोऽयं सर्वत्र मनुरीरितः ॥
 श्रीमत्तुलस्यै च नमः पुरतो हारमेव च । श्रीवत्सं कौस्तुभं काञ्चीं पीताम्बरमनुस्मरेत् ॥
 अञ्जलीयं च वलयमङ्गदं पादभूषणम् । भगवद्भूषणान्येव पूजयेत्कुतुमोत्तरैः ॥ ११५ ॥
 सुदर्शनं हेतिराजं रक्तवर्णं कृताञ्जलिम् । आलोकयन्तं लक्ष्मीशं पुरुषं मूर्ध्नि धारिणम् ॥
 भगवच्चक्रममलं ज्वालामालि वरायुधम् । नन्दकाक्षं तथा सङ्ग्रहपुरुषं सङ्ग्रहधारिणम्
 तथैव पद्मपुरुषं मस्तके पद्मधारिणम् । शङ्खात्मानं च पुरुषं पाञ्चजन्यधरं स्मरेत् ॥ ११८ ॥
 कौमोदकीं गदां शाङ्गं वहन्तमभिमानिनम् । तथैव शाङ्गपुरुषं शिरःशाङ्गधरं नभेत् ॥
 सर्वदिव्यायुधं तत्त्वा पादसंवाहिनीस्तथा । चतुर्भुजं नागराजं कृताञ्जलिपुटं स्मरेत् ॥
 हलं च सुसलं चैव धारयन्तं हरेर्मुखम् । पिबन्तमुल्लसत्स्मेरसहस्रफणमण्डितैः ॥ १२१ ॥
 एवं संपूज्य देवेशं श्रीदेवीं दक्षिणे यजेत् । सुदेवीं नामतः पूज्या लीलां चाग्रे सम-
 र्चयेत् ॥ १२२ ॥

निमलाद्यास्तु संपूज्या दलेष्वानीतचामराः । वासुदेवादयः पूज्याः पूर्वादिक्रमतो बुधैः ॥
 वासुदेवः सीरपाणिः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः । दिक्षु कोणेषु तत्पत्न्यो लक्ष्मीर्देवी रतिर्ह्युषा ॥
 द्वितीयावरणं पश्चात्केशवाद्याः सशक्तयः । श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया

रमा वृषाकापिर्धन्या पृथ्वी यज्ञा तथेन्द्रिरा । शक्तयः केशवादीर्नी संप्रोक्ताः परमे पदे ॥
 संकर्षणादयश्चैव सपत्नीकाः समन्ततः । संकर्षणो वामुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥१२७॥
 पुरुषोत्तमोऽधोक्षजश्च नृसिंहोऽप्युतसंज्ञकः । जनार्दन उपेन्द्रश्च हरिः कृष्ण इति स्मृताः
 हिरण्या हरिणी नद्या नित्यानन्दा त्रयीसुखा । सुगन्धा सुन्दरी विद्या सुशीला च सुल-
 क्षणा ॥ १२९ ॥

संकर्षणादिमूर्तिनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । इत्या मत्स्यादयः पश्चात्सपत्नीकाः पृथक्पृथक्
 वेदा देवदेवी धात्री महालक्ष्मीः सुखालया । मार्गवी च तथा सीता रेवती रुक्मिणी
 प्रभा ॥ ३१ ॥

मत्स्यकूर्मादिमूर्तिनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । पश्चात्सपत्नीकाः पूज्याः शङ्खचक्रादिहेतयः
 शङ्खश्चक्रं गदा पद्मं शाङ्गं च मुसलं हलम् । बाणश्च खड्गखेटौ च क्षुरिका दिव्यहेतयः
 भद्रा सौम्या तथा माया जया च विजया शिवा । सुमङ्गला च नन्दा च हेता रेम्पा
 सुरक्षणी ॥ १३४ ॥

शक्तयो दिव्यहेतीनां पूजनीयाः सनातनाः । बहिलोकेश्वराः पूज्याः साध्याश्चैव मरुत्तनाः
 एषमाधरणं सर्वमर्चयेत्परमात्मनः । पुनरर्घ्यादिकं दत्त्वा धूपदीपाग्निदेव्येत् ॥ १३६ ॥
 येनतेयादयः पूज्या विष्वक्सेनादयस्तथा । चण्डाद्या द्वारपाश्चैव विष्णोरनुलतेजसः ॥
 प्रागुदीच्यां तु सेनेशं सपत्नीकं प्रपूजयेत् । पत्नीं सूत्रपतिं नाम्ना नागराजं च वारुणीम्
 येनतेयं च कान्तिं च स्वकीर्तिं च प्रपूजयेत् । गजाननो जयत्सेनो हरिवक्त्रस्तथैव च ॥
 कालप्रकृतिरित्येते विष्वक्सेनानुपायिनः । विष्वक्सेनस्तु सेनानीः पार्षदप्रवरो हरेः ॥
 चण्डः प्रचण्डो मद्रश्च सुमद्रश्च जयस्तथा । विजयो धातुनामा च विधाता चापरोमतः
 द्वौ द्वौ पूर्वं समारम्भ्य द्वारदेशेषु कीर्तिताः । सर्वे चतुर्भुजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥
 पुनः पूर्वं समारम्भ्य कुमुदादीन्प्रपूजयेत् । कुमुदं कुमुदाक्षं च वामनं शङ्खकर्णकम् ॥१४३॥
 सर्वनेत्रं च मुमुखं सुप्रतिष्ठान्तमेव च । इति नारायणं देवं मुमुक्षुः प्रयतः सदा ॥१४४॥
 पूजयेत्परया भक्त्या नानासंभारसाधनैः । स्नानमाचमनं वासो ब्रह्ममूत्रोत्तरीयकम् ॥
 पादुकां मूपणान्पङ्के छत्रं चामरमेव च । चन्दनं कुसुमान्पेवं धूपमद्राङ्गमुत्तमम् ॥१४६॥
 दीपं तु मूलमन्त्रेण परमं निवेदयेत् । निवेदनप्रकारस्तु धूपतां मुनिसत्तमाः ॥ १४७ ॥
 पूर्वोक्तविधिना सम्यङ्निष्पन्नं यद्वैविर्बित् । पाखण्डपतिताशुद्धविकर्मस्थानवेक्षितम् ॥
 अचक्राद्वैरमयादेर्वैष्णवैरपि नेक्षितम् । शुद्धं सत्त्वगुणोपेतमुच्छ्वासास्पर्शवर्जितम् ॥
 घण्टाशङ्खनिनादेन समानीतं महानसात् । जयशब्देर्नमःशब्दैरुद्धोपितमितस्ततः ॥
 स्थापयेत्पुरुषो विष्णोर्मनुना शोधितेषु च । पात्रेषु पायसं शुद्धं सिताज्यपरिपूरितम् ॥
 सिन्दूरवर्णं दधिक्षीरमोदकापूपमण्डकान् । पूलिका पृतपूरं च शाकराजिकलानि च ॥
 अन्यानि लोकरम्याणि ह्यविरुद्धानि शास्त्रतः । तुलसीगन्धपुष्पैश्च संपूज्यान् हरेः प्रियम्
 संप्रोक्ष्यार्धजलेनैव संरक्ष्यान्नेन सर्वतः । धेनुमुर्दा प्रदृश्याथ ततो देवं निवेदयेत् ॥ १५४ ॥
 मोज्यासने संनिविष्टं श्रिया सार्धं जगत्पतिम् । अर्घ्यपाद्यादिकं देयं पीठे संस्थाप्य पूर्ववत्

मधुपर्कः प्रदातव्यः पयोदधिमधुप्लुतः । देयमाचमनं पश्चात्तदन्नं दर्शयेद्धरिम् ॥ १५६ ॥
 इदं हविर्गृहाणेश रचितं तव मक्तिः । आपोशनं जलेनैव कारयेत्परमात्मने ॥ १५७ ॥
 प्राणाहुतिं प्रयुज्याथ तत्तन्मुद्राप्रदर्शनैः । भोजनं भावयेत्पश्चान्मन्त्रराजं जपन्स्थितः ॥
 मध्ये नीराजयेद्द्विपैः शालिपिष्टविनिर्मितैः । राजिकालवणोपेतैः कृत्वा चोत्तानभाजने ॥
 दृष्टिदोषविघातार्थं देवदेवेश मुच्यते । पुष्पं पत्रं फलं तोयं यो मन्दक्त्या प्रयच्छति ॥
 तदहं भक्त्युपहृतमश्रामीति वचस्तव । इति संचिन्त्य देवेश दीनस्य मम केशव ॥
 गृहाण देवदेवेश प्रणतस्य दयानिधे । कृत्वा जवनिर्कां मध्ये नेच्यमावेदयन्निजम् ॥ १६२ ॥
 साङ्गं सावरणं देवं चेतसा परिचिन्तयन् । हेमपात्रगतं दिव्यं जलं चन्द्रकपङ्किलम् ॥
 शीतलं बहुलामोदममिमन्द्य निवेदयेत् । आपोशनं पुनर्दत्त्वा करोद्भर्तनं तथा ॥ १६४ ॥
 शुद्धमाचमनं कार्यं सुगन्धेन विशोधयेत् । मोज्यासनात्सलक्ष्मीकं दत्त्वा तद्भस्मपादुकम् ॥
 नयेत्पीठं जपन्मुक्तं ताम्बूलं प्रोक्ष्य चार्पयेत् । पुनः संपूजयेद्भक्त्या कुसुमैर्धूपदीपकैः ॥
 धूपमन्त्रेण देवस्य धूपयेदलकाधलीम् । नीराजयेद्विधानेन नानावाद्याभिवादनैः ॥ १६७ ॥
 आदर्शं दर्शयेत्पश्चात्प्रणिपातप्रदक्षिणाम् । कुर्यात्स्तुतिं परां मक्तिं प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमात् ॥
 अपरार्थं क्षमाप्याथ व्यजनेश्चामरैरपि । संपूज्य मुक्तशेषेण बलिं भुवि विनिक्षिपेत् ॥
 चण्डादिद्वारपालानां सर्वेषां च दिवौकसाम् । दद्यादुदकपूर्वेण हविःशेषं द्विजोत्तमाः ॥
 अन्तर्वा पौरुषस्यास्य सूक्तस्य सुरसत्तमान् । विष्णुर्वर्षितं चतुर्भागं क्रमोद्भवस्य चार्पयेत् ॥
 अनन्त ताक्षरं तेनेश पवित्राणां निवेदयेत् । तीर्थेन सहितं हव्यं पृथक्पात्रेषु निक्षिपेत् ॥
 स्वार्थेभ्यो विष्णुमक्तैभ्यः प्रसादं तीर्थसंपुतम् । दत्त्वाऽऽत्मानं च मनसा कृतार्थं भावये-
 स्तुती ॥ १७३ ॥

वासोऽहं भावयेत्पश्चात्स्वामिनं भावयेद्धरिम् । चेतनाचेतनं सर्वं शरीरं स्वामिनः स्मरेत्
 आत्मनो धारकं देवं हरिमात्मतया स्मरेत् । स्वकर्तृत्वं परित्यज्य तदाज्ञापालनेन हि ॥
 कर्तव्यं स्वोचितं कर्म यावदात्मस्थितिर्भवेत् । स्वरूपस्थितिमाश्रित्य भगवच्छेषैवैवमाम्
 आकाङ्क्षेन्नित्यनिरवध्यत्यन्तभगवत्सुखम् । परमैकान्तिकात्यन्तपरमक्तिपरो भवेत् ॥
 तेनेव नित्यैकैकस्वरूपस्थितिर्मेव्यति ॥ १७८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां चतुर्थपादे भगवत्परिचर्याप्रकाशे नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ३७३४ ॥

अथ चतुर्थपादे तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीवहोवाच-

अथान्निपजनं वक्ष्ये वैष्णवस्य विशेषतः । पूजान्ते सर्वदा होमो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥
 न्यापार्जितेः सार्धेनश्च दानहोमार्चनादिकम् । कुर्यान्न चेद्धो याति नारायणपराङ्मुखः
 होमान्ते पितृपागः स्यात्पशुहृदादिधिषा द्विजाः । वैष्णवेष्टिश्च कर्तव्या ह्याज्ञेयं परमा-
 त्मनः ॥ ३ ॥

धैदिकस्तान्त्रिको विद्या मन्त्रोऽयं द्विविधः स्मृतः । अधिकारस्य भेदाच्च येनोपैति हरेः
पदम् ॥ ४ ॥

भूमिं विशोध्य यत्नेन समां कुर्याद्विचक्षणः । कुण्डं तु तत्र कर्तव्यं हस्तमात्रेण यत्नतः
आरमनः पञ्चमांशोऽयं हस्त इत्येकशस्त्रिनः । कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्यणः
चतुर्विंशतिमिहस्तः पूर्वोक्ताद्विगुणो मतः । शुमानामनुरोधेन विज्ञेयः सर्वकर्मसु ॥ ७ ॥
पञ्चमांशेन निखनेदन्तेः कोणचतुष्टयम् । दिशि दिश्यन्तरं चैव पार्श्वस्थलचतुष्टयम् ॥ ८ ॥
एवं संलक्षणं कृत्वा बहिः कुर्याच्च मेखलाम् । द्वादशाष्टचतुर्माणां स्वाङ्गुलैश्च प्रक-
ल्पयेत् ॥ ९ ॥

चतुष्कं त्रितयं कुर्यादेवं स्वान्मेखलाक्रमः । कुण्डस्य पश्चिमे मागे योनिं कुर्यात्सुल-
क्षणाम् ॥ १० ॥

अश्वत्थपत्रसदृशीं कुण्डे किञ्चित्प्रतिष्ठिताम् । पट्टचतुष्टयकुला साऽपि मवेन्निम्ना क्रमा-
द्विजाः ॥ ११ ॥

विस्तारेणाऽपि सा योनिर्मवेत्पञ्चदशाङ्गुला । मूलं नालं तथाऽग्रं व्युत्क्रमात्पट्टचतुष्टयकम्
तन्मानाङ्गुलमानं स्यात्तदेतत्कुण्डलक्षणम् । एकहस्तस्य कुण्डस्य प्रकारोऽयं प्रकाशितः ॥
द्विहस्तकुण्डमप्येवं द्विगुणीकृतमेखलम् । नामिरप्यथ वा कुण्डमेकमेखलकं भवेत् ॥
संक्षेपकर्मसु तथा वर्तुलं प्रोच्यते मया । चतुष्कोणीकहस्तस्य बाह्यकुण्डस्य लक्षणम् ॥
समं विधाय सूत्रेण भ्रामयेदमितो द्विजाः । कोणे कोणे यदधिकं तद्विधेयं विनिर्दिशेत्
कुण्डं च वर्तुलं कुण्डं ततः स्यादर्धचन्द्रकम् । दिशि चोत्तरतः कुण्डो कोणमागार्धभागतः
पहिरेन्द्राश्च वारुण्या यन्मानमध्ये तु लाञ्छयेत् । संस्थाप्य भ्रामयेदेनमर्धचन्द्रं सुशोभनम्
मेखलाद्यष्टपञ्चाणि वर्तुलस्य निबोधत । पद्माकारं भवेदेतत्पुण्यं सर्वफलप्रदम् ॥ १९ ॥
ज्ञातहोमऽरतिमात्रं तदर्थं मुष्टिसंमितम् । द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ॥ २० ॥
वृशलक्षेण पञ्चहस्तं कोटयामष्टकरं स्मृतम् । एकहस्तमितं कुण्डमेकहस्ते विधीयते ॥ २१ ॥
लक्षणं दशकं पावत्तावद्भस्तेन वर्धयेत् । दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते ॥
इति वा कुण्डमानं स्वान्मेखलामानमुच्यते । कुण्डानां बाह्यं रूपं मेखलानां च तादृशम्
कुण्डानां मेखलास्तिस्रः सत्त्वादिगुणरूपतः । मुष्टिमात्रे तु ताः प्रोक्ता उत्सेधायामतः
समाः ॥ २४ ॥

द्योकार्धाङ्गुलमानेन भवन्ति मुनिसत्तमाः । अरतिमात्रे कुण्डे स्युस्तान्त्रिकोक्तकुला-
त्मिकाः ॥ २५ ॥

एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः । मेखलानां भवेदन्तः परितो नेमिरङ्गुलाः ॥ २६ ॥
एकहस्तस्य कुण्डस्य वर्धयेत्तां क्रमात्सुधीः । दशहस्तान्तमन्येषामध्विखलवशात्पृथक् ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः । चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुत्वर्कगुणाङ्गुलाः ॥
कुण्डे रसकरे ताः स्युर्दशाष्टवङ्गुलान्विताः । वसुहस्तमिते कुण्डे भानुपङ्कथङ्काङ्गुलाः ॥
दशहस्तमिते कुण्डे मनुभानुदशाङ्गुलाः । होतुरग्रे योनिरासामुपर्यश्वत्थपत्रवत् ॥ ३० ॥
मुष्टरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता । पट्टचतुर्बाहुलयाभावविस्तारोत्तिशालिनी ॥

एकाङ्गुलं तु योन्यग्रं कुर्यादीपदधोमुखम् । एकैकाङ्गुलितो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 यावद्द्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्धयेत् । स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम् ॥
 नार्पयेत्कोणकुण्डेषु योनिहोमपरायणः । कुण्डानां कल्पयेन्मध्ये नाभिमम्बुजसंनिभाम् ॥
 तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्या निगद्यते । मुष्ट्यरन्त्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधमानतः ॥
 नेत्रवेदाङ्गुलीपेतां कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् । यावद्द्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुद्गारधीः ॥ ३६ ॥
 योनि कुण्डे योनिमज्जं कुण्डे नाभिं विवर्जयेत् । नाभिक्षेत्रं त्रिधा मित्वा मध्ये कुर्वीत
 कर्णिकाम् ॥ ३७ ॥

पहिरंशद्वयेनाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत् । कुण्डानां नवकं प्रोक्तं स्वस्वकामानुसारतः ॥
 मुमुक्षूणां वैष्णवानां चतुरश्रं प्रकीर्तितम् । सकामानां क्षत्रियाणां वर्तुलं परिकीर्तितम् ॥
 वैश्यानामर्धचन्द्रामं शूद्राणां त्र्यश्रमीरितम् । एतद्वर्णानुसारेण न निषिद्धं कदाचन ॥
 विशेषकाम्यहोमे तु सर्वेषामखिलानि तु । पुत्रार्थं तु चतुर्णां तु योनि कुण्डं प्रकीर्तितम् ॥
 अर्धेन्द्रार्यं तु सर्वेषां वस्यादिशुभकर्मणि । शत्रुक्षयार्थं त्र्यश्रं स्याद्वर्तुलं शान्तिकर्मणि ॥
 छेदमारणयोः कुण्डं पञ्चश्रं तु प्रकीर्तितम् । पश्चामं वृष्टिर्ब्रह्मं प्रोक्तमष्टाश्रं रोगनाशनम् ॥
 विप्राणां चतुरश्रं तु मले निष्कामकामयोः । चतुरश्रं निवृत्तानां सर्वेषामेवमीरितम् ॥
 स्वरूपं च प्रवक्ष्यामि संस्कारं च विशेषतः । प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाहू दक्षिणसो-
 मयोः ॥ ४५ ॥

उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे । स्थण्डिले वा प्रकर्तव्यो नित्यहोमो मनी-
 विणा ॥ ४६ ॥
 विचारः कुण्डनिर्माणे बहूः प्रोक्तो विचक्षणैः । अष्टादश च संस्काराः कुण्डानां तु
 प्रकीर्तिताः ॥ ४७ ॥

वीक्षणं प्रोक्षणं चैव ताडनाभ्युक्षणे तथा । स्ननं पूरणं चैव समीकरणसेचने ॥ ४८ ॥
 कुण्ठनं मार्जनं चैव त्रिमूर्तीकरणं पुनः । अर्चनं ध्वजकरणं चतुष्पथविभावनम् ॥ ४९ ॥
 तनुपादाक्षिकरणं संस्काराष्टादश स्मृताः । वीक्षणं मूलमन्त्रेण शर्रेणाऽऽद्योक्षणं मतम् ॥
 तेनैव ताडनं धर्मं धर्मणाऽभ्युक्षणं मतम् । अन्त्रेण स्ननं चाग्नेर्हन्मन्त्रेण प्रपूरणम् ॥ ५१ ॥
 समीकरणमन्त्रेण सेचनं धर्मणा मतम् । कुण्ठनं हेतिमन्त्रेण धर्ममन्त्रेण मार्जनम् ॥ ५२ ॥
 धिलेपनं कलारूपकल्पनं तदनन्तरम् । त्रिमूर्तीकरणं प्रोक्तं मेरुलापरिवेष्टनम् ॥ ५३ ॥
 अर्चनं गन्धपुष्पाद्यैरन्त्रेण हृत्ता नयेत् । हन्मन्त्रेण कुशैश्चैव तत्र कुर्याच्चतुष्पथम् ॥
 कवचेनैव कर्तव्यं तनुपादाक्षिपाटनम् । पूर्वोक्तभूतशुद्ध्यादि पात्रासादनमेव च ॥ ५५ ॥
 पूजनं द्वारदेवानां मण्डपस्य च पूजनम् । कृत्वा संपादय्य च गुहं यागकर्म समारमेत् ॥
 संस्थाप्य प्रोक्षणीपात्रं प्रक्षाल्य च सुवं सुचम् । प्राणानायम्य मन्त्रसा श्रीमद्वैकुण्ठवैमवम्
 स्मृत्वा जप्त्वा मनुवरं श्रीमदष्टाक्षरं सुधीः । आज्ञया वासुदेवस्य तेनैवाहं प्रवर्तितः ॥
 दासोऽहमधुना सम्पगर्जितैर्यज्ञसाधनैः । स्वात्मानं सर्वगं सर्वशरीरं पुरुषोत्तमम् ॥ ५९ ॥
 यक्ष्ये स्वरूपसंप्राप्तिद्वारा कैकर्यसिद्धये । कुण्डे वा स्थण्डिले वाऽपि रेसास्तिष्ठः प्रक-
 ल्पयेत् ॥ ६० ॥

ऊर्ध्वगाः प्राक्प्रतीचीस्थास्तिस्रश्चोत्तरदक्षिणाः । प्रागग्र्याणां स्मृता देवा मुकुन्देशपुरं-
 दराः ॥ ६१ ॥
 रेखाणामुदग्रग्र्याणां ब्रह्मवैवस्वतेन्दवः । आधापाष्टदलं मध्ये षट्कोणं ऽप्यग्रगमितम् ॥
 केयलाष्टदलं वाऽपि वैष्णवानां प्रकीर्तितम् । सर्वाण्यप्यर्च्य तारेण योगपीठमधार्चयेत् ॥
 ऋतुघ्नातां महालक्ष्मीमानयेत्कुशविष्टरे । संपूज्य लक्ष्मीं मनुना पद्माक्षीं पद्मसंभवाम् ॥
 क्षीराम्बुराशिसंभूतां विष्णोरनपगामिनीम् । मातरं सर्वजगतो रिरंसुं विष्णुमानयेत् ॥
 तिष्ठन्तस्मृतुदानाय कर्तारमसितोश्चम् । रेतोरूपं समानीय बह्निं चारणितंभवम् ॥ ६६ ॥
 वैष्णवायतनाद्वाऽपि विष्णुयागसमुद्भवम् । आनीतं पात्रमध्यस्थं कृष्याद्वांशविवाजितम् ॥
 षट्पुंभिश्चैव संस्कारैः संस्कृतं वीक्षणादिभिः । योजयेद्ब्रह्मिवीजेन चैतन्यं पावके तदा ॥
 तारेण मन्थितं मन्थी धेनुमुद्रासृतीकृतम् । अज्जेण रक्षितं पश्चारकवधेनावगुण्ठितम् ॥
 अर्चितं त्रिः परिभ्राम्य कुण्डस्थोपरि देशिकः । प्रदक्षिणं सतारं च मन्त्रमष्टाक्षरं जपन् ॥
 आत्मनोऽमिमुखं बह्निं जानुभ्यामवनीं गतम् । विष्णुवीर्यविधया देव्या योनावेनं विनि-
 क्षिपेत् ॥ ७१ ॥
 पश्चात्तयोः प्रदातव्यं विधिनाऽऽचमनादिकम् । बह्निमज्जेण प्रज्वाल्य तत्र ध्यानं समा-
 चरेत् ॥ ७२ ॥
 विन्यसेदात्मनो देहे मन्त्रैर्जिह्वा इविमुंजि । जिह्वास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु ॥
 वैष्णवैस्तु सदा पूज्याः सात्त्विक्यो पागकर्मसु । हिरण्या कतकारक्ता कृष्णाऽन्या सुप्रमा-
 मता ॥ ७४ ॥
 बहुरूपा च रक्ता च सात्त्विक्यः परिकीर्तिताः । काम्यकर्मसु राजस्यस्तामस्यः क्रूरकर्मणि
 नाप्युक्ता वैष्णवानां विष्णोराज्ञानुवर्तिनाम् । लिङ्गपाशुशिरोवक्त्रघ्राणनेत्रेषु सर्वतः ॥
 हिरण्यायां न्यसेद्धीमानन्तर्यामिणमास्मरन् । यद्वैरङ्गमनूज्यस्थेत्तनावुक्तेन वर्त्मना ॥ ७७ ॥
 सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्ण उत्तिष्ठन्पुरुषः पुनः । धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्मृदुपुतमुक्कमात् ॥
 हृदयादिषट्केषु भूर्तिरिष्टौ न्यसेत्पुनः । जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः ॥ ७९ ॥
 अश्वोदरजसंज्ञोऽन्यः पुनर्वैश्वानराह्वयः । कीमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखस्तथा ॥
 ताराग्रेषपदाद्याः स्पुर्नैत्यन्ता बह्निमूर्तयः । भूर्धाक्षिपार्श्वकट्यंसंभ्रुकुटीपार्श्वकेषु च ॥
 विष्णवार्चकं स्मरेद्बह्निं शङ्खचक्रगदाधरम् । पद्महस्तं चतुर्बाहुं हेमाभरणभूषितम् ॥ ८२ ॥
 परिपिञ्चेत्तस्तोषैर्विशुद्धैर्मंसलोपरि । दर्भैरगर्भमध्यस्थमेसलायां परिस्तरत् ॥ ८३ ॥
 निक्षिपेद्विष्णु परिधीन्प्राचीवर्जं नरोत्तमाः । प्रादाक्षिण्येन संपूज्यास्तेषु ब्रह्मादिमूर्तयः ॥
 वैश्वानर जातवेदो लोहिताक्ष इहावह । सर्वकार्याणि मे देहि स्वाहा बह्निमनुः स्मृतः ॥
 पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैर्यज्ञकाष्ठैः प्रदीपयेत् । प्रदीप्तेऽग्नौ प्रकर्तव्यं सुक्कुवादिविशोधनम् ॥ ८६ ॥
 पाणिभ्यां सुक्कुवां धृत्वा स्थितौ तावप्यधोमुखौ । त्रिशः प्रतापयेदग्नौ दर्मानादाय
 मन्त्रवित् ॥ ८७ ॥
 तदग्रमध्यमूलानि शोधयेत्तैर्यथाकमात् । गृहीत्वा वामहस्तेन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तौ ॥ ८८ ॥
 पुनः प्रताप्य तौ मन्त्री दर्मानग्नौ विनिक्षिपेत् । आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशा-
 स्तरे ॥ ८९ ॥

आज्यस्थालीमथाऽऽदाय प्रोक्षयेदन्नवारिणा । तस्यामाज्यं विनिक्षिप्य क्षिपेत्तप्तूतये कुशौ
पवित्रीकरणं ह्येतत्कुशौ संदीप्य वर्मणा । नीराज्याऽऽज्यं क्षिपेद्ग्रावमिद्योतनमीरितम् ॥
कुशान्प्रज्वाल्य चाश्रेण घृताक्ताञ्जातवेदांसि । न्यसेदुद्द्योतनं प्रोक्तमथोत्पवनमाचरेत् ॥
गृहीत्वा घृतमङ्गरान्प्रत्युह्याग्नौ जलं स्पृशेत् । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाम्बां दर्भौ मावेशसंमिती
धृतोत्पुनीयादश्रेण घृतमुत्पवनं त्विदम् । तद्वन्द्यमन्त्रेण कुशाभ्यामात्मसंमुखम् ॥९४॥
घृते संप्लवनं ह्येते संस्काराः पशुदीरिताः । प्रादेशमात्रं सग्रन्थि दर्भयुग्मं घृतान्तरे ॥९५॥
निक्षिप्य भागौ द्वौ कृत्वा पक्षौ शुक्लेतरौ स्मरेत् । वामे नाडीमिहो मागे दक्षिणे
पिङ्गलां पुनः ॥ ९६ ॥

सुदुर्ज्ञां मध्यतो ध्यात्वा कुर्याद्धोमं यथाविधि । सुवेण दक्षिणाद्भागाद्वाद्याऽऽज्यं हृदा
मुदा ॥ ९७ ॥

जुहुपादग्नये स्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणलोचने । वामतस्तद्वादाय वामे वह्निविलोचने ॥ ९८ ॥
जुहुपादय सोमाय स्वाहेति हृदयाणुना । मध्यादाज्यं समादाय वह्नेर्भालविलोचने ॥
जुहुपादग्रीपोमाभ्यां स्वाहेति हृदयाणुना । हन्मन्त्रेण सुवेणाऽऽज्यं भागद्वाद्याय दक्षिणात्
जुहुपादग्नये स्विष्टवृते स्वाहेति तन्मुखे । इत्यग्निनेत्रवक्त्राणां कृत्वा चोत्पादनं बुधाः ॥
सतारामिर्षाह्वितिभिराज्येन जुहुपात्पुनः । अष्टाभिराज्याहुतिभिः प्रणवेन पुनः पुनः ॥
गर्माधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं पुनः । अनन्तरं जातकर्म स्यान्नमकरणं तथा ॥१०३॥
उपनिष्कर्मणं पश्चाद्भक्षणशानमेव च । चौलोपनयने भूयो वेदाध्ययनमेव च ॥ १०४ ॥
गोदानं च विवाहश्च संस्काराः शुभकर्मणि । ततश्च पितरौ तस्य संपूज्याऽऽत्मनि योज-
येत् ॥ १०५ ॥

समिधः पञ्च जुहुयान्मूलाग्रघृतसंश्रुताः । तदा हृदयमन्त्रेण विधिवत्स्वाहया विता ॥
महोग्नेशमन्त्रेण बिष्वक्सेनस्य पार्यदम् । गजाननं प्रजुहुयात्सम्पगेकादशाऽऽहुतीः ॥
सामान्यं सर्वमन्त्राणामेतदग्निमुखं मतम् । ततः प्रज्वालिते वह्नौ पीठमभ्यर्च्य वैष्णवम् ॥
पूजयेत्परमात्मानं साङ्गं सावरणायुधम् । पञ्चविंशतिसंख्याकमाज्येनेष्टमुखे हुनेत् ॥१०९॥
मूलेन वक्त्रीकरणमिदमुक्तं निबोधत । वह्निर्देवतयोरैक्यमात्मना सह भावयेत् ॥ ११० ॥
प्रक्षारपणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हुतम् । मूलमन्त्रेण जुहुयादाज्येनेकादशाऽऽहुतीः ॥
नाडीसंधानमुद्दिष्टमेतदागमशासने । भीमद्वैकुण्ठलोकं तु प्रकृतेः परमुत्तमम् ॥ ११२ ॥
विरजां नगरं विष्णोर्विमुक्तमणिमण्डपम् । स्पृत्वाऽऽज्येन हुनेन्मन्त्रैरैकैरामाहुतिं मुनिः ॥
ततो वै चरुणा होमं कुर्याद्वै मूलविद्यया । पौरुषेण तु सूक्तेन श्रियः सूक्तेन वा पुनः ॥
अन्यैर्वा वैष्णवैः सूक्तेस्तिलाज्यमधुरैरापि । पायसेनापि पुण्येन नानाद्वयैर्यजेद्धरिम् ॥
यक्षैरामरणैः स्रग्भिः फलेर्नानाविधैरापि । शतं सहस्रमयुतं लक्षं कोटिं विधानतः ॥११६॥
वैष्णवैर्द्विजमुख्यैस्तु जुहुयाद्विभवे सति । वैकुण्ठपार्यदाज्ञित्यान्मुक्ताञ्चिष्णुप्रियानथ ॥
नामभ्यन्त्रैः प्रजुहुयात्पर्यहं मुख्यपर्वसु । द्वादश्यामिष्टकाले तु संक्रान्तौ श्राद्धवासरे ॥
अन्येषु च यियाहादौ व्रतबन्धे च सद्धानि । वापीकूपतडागादौ प्रपारामप्ररोपणे ॥ ११९ ॥
नवाग्ने जन्मदिवसे विष्णुपागं समारभेत् । दीक्षायां चोत्सवे प्राप्ते शयन्यां बोधवासरे ॥

परिपत्यं उपाकर्मगोदाने दानकर्मणि । यात्रादौ ग्रहणे चैव प्रायश्चित्ते विशेषतः ॥१२१॥
 प्रतिष्ठायां हरेर्दालारोहणे विजयोत्सवे । कार्तिके मार्गशीर्षे च मकरे मेघमास्क्रे ॥
 मलिम्लुचे सिनीवाल्यं युगमन्वादिवातरे । स्थयात्रादमनकपवित्रारोपणे च ॥१२३॥
 जयतारजयन्तीषु वैष्णवानां समागमे । एवं होमं विधायाथ वैष्णवं वैष्णवोत्तमः ॥
 नैमित्तिकं ततः कुर्यादाज्ञेयं परमात्मनः । ततः स्वष्टकृतं हुत्वा घृतेन मुनिसत्तमाः ॥
 जलेन विधिना सम्यक्परिषिच्य समन्ततः । ततः पूर्णाहुतिं दद्याद्वैष्णवैर्ब्राह्मणैः सह ॥
 ॐ भूभुवः पृथिव्यै महते स्वाहया ततः । भुवो वायवे चान्तरिक्षाय दिवे महते स्वा-
 हया ततः ॥ १२७ ॥

स्थवश्चन्द्रमसे दिग्भ्यश्च नक्षत्रेभ्यः स्वाहया ततः । ॐ भूर्भुवः स्थवश्चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यश्च
 महते स्वाहा ॥ १२८ ॥
 इति हुत्वा ब्रह्मसुयो च घृतनाऽऽपूर्य तौ पुनः । होमद्रव्याणि निक्षिप्य नामौ संस्थाप्य
 वैष्णवः ॥ १२९ ॥

ब्रह्मार्पणेन मनुना दद्यात्पूर्णाहुतिं पुनः । ॐ इति पूर्वप्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः ॥
 जाग्रत्स्थप्रसुप्पवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिखा पट्कृतं
 पट्समृतं पटुकं तत्सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा ॥ १३१ ॥
 इति पूर्णाहुतिं दत्वा ध्यात्वा साङ्गे हरिं पुनः । गृहीत्वा त्रयायुषं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीयज-
 लेन च ॥ १३२ ॥

आत्मानं कुसुमं दत्वा साङ्गे देवं विसर्जयेत् । नारायणात्मके क्षेत्रपाले बलिमथाऽऽचरेत्
 ब्रह्मात्मकतपेन्द्रादीन्सुन्यन्नेन बलिं नयेत् । नित्यनैमित्तिको होमो मया यः समुदाहृतः ॥
 अन्याधानादिकं कर्म यत्कुर्यात्स्वयं होमके । ततो गुरुं भागवतान्पूजयेत्परया मुदा ॥
 अनर्चिते गुरौ सर्वं निष्फलं भवति क्षणात् । गुरोरेव हरिः साक्षाद्विष्णुरेव न संशयः ॥
 कर्तृत्वफलसंपोषं हित्वा यागं समाचरेत् । वैष्णवः स्वात्मलाभाय न लामोऽन्यो मना-
 गपि ॥ १३७ ॥

इति श्रीशृङ्खलसंहितायां चतुर्थपादे ब्रह्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥३८७१॥

अथ चतुर्थपादे चतुर्थोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

पितृयागः कथं प्रोक्तो वैष्णवानां पितामह । किं रूपकाश्च पितरः किं फलं वेद विस्ते-
 रात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तिनिरस्तानां च या समाराधनक्रिया । एकरूपाऽयं वा भिन्ना फलसेदोऽस्ति वा न वा
 श्रीब्रह्मोवाच—

मुनयः साधु पृष्टोऽस्मि लोकानां हितकाम्यया । पितरो हि हरिः साक्षाच्चतुर्व्यूहात्मक-
 स्तु यः ॥ ३ ॥

पुरा नारायणं द्रष्टुं नारदो गन्धमादनम् । जगाम प्रेमसंपन्नो देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥४॥
स्थितं ददर्श देवेशं नरेण सहितं विभुम् । तदाऽऽश्चर्यमना विप्रः कर्मान्ते वाक्यमब्रवीत् ॥
देवदेवेश विश्वेश परमात्मन्यरात्पर । करोपि किमिदं कर्म देवे पित्र्ये च केशव ॥ ६ ॥

श्रीनारायण उवाच—

पितरः सर्वभूतानामस्माकं च मुने स्वयम् । भगवान्वासुदेवो हि मूलप्रकृतिरुच्यते ॥७॥
प्रकृतिर्यो हि भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः
पिताऽहमस्य जगतो धाता माता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥
गतिर्मतां प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुदृढम् । इति मामवदत्पूर्वं भगवान्भूतमावनः ॥१०॥
देवे पित्र्ये च भगवान्संपूज्यः परमिच्छताम् । चानुर्विभ्येन यो देवः सर्गादीन्प्रकरोति हि
वेदस्य कारणं ब्रह्मन्तस्माज्जममिधीयते । तस्मिन्नाधारभूते हि सन्नमकमभूज्जगत् ॥१२॥
सूक्ष्ममज्ञेयमग्राह्यमनौपम्यमिदं मुने । वृण्वान्तो रगीवाऽऽसीन्निकृष्यं नामवर्जितम् ॥१३॥
अधिष्ठानार्दनन्येन माति द्रव्यगुणो यथा । सिंसृक्षयाऽसृजत्तद्वै स्वाभितं नाम रूपयेत् ॥
निमित्तमूर्तं पञ्च तन्मन्वेति तदेव तत् । आत्मा भवति सर्वेषां तत्तन्नामेति कीर्तितम् ॥
कारणे स्वाभितं कार्यं सदेवममिधीयते । कार्यं तदेव तन्नाम तद्रूपगुणमाश्रमेत् ॥१६॥
ततः सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तममलं ध्रुवम् । इन्द्रियैरिन्द्रियाथैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते । क्षेत्रं शरीरमित्याहुस्तत्क्षेत्रं द्विविधं स्मृतम् ॥
चिदचिच्छब्दनिर्विघ्नं तपोरात्माऽमवक्ष्ये सः । चितोऽमवच्छरीरं हि यदचिच्छेषसंज्ञितम्
क्षेत्रज्ञो यः स चित्पत्यगार्तांशो यः प्रकीर्तितः । परात्मनो ह्ययं तावत्क्षेत्रभूतो मतो मुने ॥
क्षेत्रज्ञोऽप्ययमेवोक्तस्तस्य क्षेत्रद्वयं यतः । त्रिगुणाद्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्ने त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्ताव्यक्तमावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ॥
तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदैवदात्मकः । आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि देवे पित्र्ये च
कर्मणि ॥ २३ ॥

नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता माताऽथ वा द्विज । आत्मा हि नौ स विज्ञेयस्ततस्तं
पूजयावहे ॥ २४ ॥

पिता पितामहश्चाथ प्रपितामह एव च । एतेषामन्तरङ्गो हि विश्वात्मा पुरुषोत्तमः ॥
तद्भेदेन यदव्ययः सर्वेषां मुनिसत्तम । सामानाधिकरष्येन पित्रादिकृतनामकः ॥ २६ ॥
तदन्तर्पामियजनं वैष्णवानां निरूपितम् । मुमुक्षूणां च सर्वेषां विष्णोराज्ञानुसारतः ॥
तेनैवा प्रथिता ब्रह्मस्मर्यादा लोकमाविनी । देवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मा स्थाणुर्मरुद्दंक्षो मृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिराङ्गिरोत्री च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वास्तोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः कौथो विक्रीत
एव च ॥ ३० ॥

एकैविंशतिरुपज्ञास्ते प्रजापतयः स्मृताः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनीम् ॥
चिदचित्परमात्मेति तत्त्वत्रयविचिन्तनात् । देवं पित्र्यं च कुर्वन्ति ज्ञानपूर्वं निरन्तरम् ॥

ते कर्मबन्धनिमुक्ता ज्ञानोक्तानिषेधनात् । ज्ञानोक्तानिषेधनात् प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 ये तु ज्ञानमृते वैषं पित्र्यं कर्म ह्युपासते । ते मित्रफलमोक्तारः संसारं प्रविशन्ति हि ॥
 अन्तर्याम्यनुसंधानं फलसङ्गनिवर्तनम् । आत्मनश्चापि कर्तृत्वं ज्ञानमेतद्वि कर्मणि ॥२५॥
 सर्वत्र जननं विष्णोरन्तर्यामितया मुने । वैष्णवानां गृहस्थानां धर्मोऽयं पारमार्थिकः ॥
 वैषं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्त्याणि च ततः प्राप्नुवन्ति द्विजो-
 तमाः ॥ ३७ ॥

स्वर्गस्था अपि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनेः । ते तत्पसावाद्गच्छन्ति तेनाऽऽदिष्टफलं
 गतिम् ॥ ३८ ॥
 ज्ञानिनां तु फलं त्वेकं निर्दिष्टं वैषपित्र्ययोः । अज्ञानं तु फलं नाना निष्फलं सद्यैव
 तत् ॥ ३९ ॥

ज्ञानिनः कर्मकर्तारः कर्म यत्प्रतियन्धकम् । निवर्त्य स्वात्मसंपाप्ती मुक्ता एव भवन्ति हि
 ये हीनाः सप्तवक्षामिर्गुणैः कर्मभिरेव च । कलापञ्चदशत्यक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः ॥
 मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञ इति निश्चिता । स हि सर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंपोगाश्चिगुणः पुरुषोत्तमः । निर्यात्मगुणसंपन्नः स च सर्वगुणो मतः ॥४३॥
 अभ्यक्तोऽपि ह्यवृष्टोऽपि दुर्गम्योऽपि महामते । ज्ञानेन कर्ममिथेण दुष्टकर्मं व्यपोह्य च
 व्यक्तिमायाति विप्रैर्भगवान्सात्वतां पतिः । परमेकान्तिनां गम्यो नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ४५ ॥

हृदयते ज्ञानयोगेन ह्यायां च प्रसृतस्ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम् ॥
 तं देवाश्चाऽऽधमाश्चैव नानामतसमाभिताः । मक्त्या संपूजयन्त्याशु गतिं चैव ददाति सः
 ये तु तद्भायिता लोके होक्तान्तिव समास्थिताः । एतद्व्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविश-
 न्युत ॥ ४८ ॥

वैषं पित्र्यं च कर्तव्यं तदाज्ञापालनाव हि । शीतः प्रयच्छति क्षिप्रं धर्ममेकान्तिनां हरिः
 इति नारायणोक्तं नारायण विप्रच्छते । ह्योरेकफलं विषा द्वोरेकं च देवतम् ॥ ५० ॥
 देवे साक्षान्हरिः पूज्यः शङ्खचक्रगदाधरः । अन्तर्यामिधिषा पित्र्ये पूज्यः पित्रादिरूपतः
 वैष्णवानां विशेषोऽयं पित्र्ये कर्मणि वर्तते । तदहं संप्रवक्ष्यामि संक्षेपान्मुनिसत्तमाः ॥
 विष्णुशेषेण यद्व्याः पितरो ह्यवृक्षीविने । अन्यथा निरयं यान्ति पितरो येऽस्य
 जन्मदाः ॥ ५३ ॥

वैष्णवानां विशेषोऽयं देवे पित्र्ये च कर्मणि । पशुघातो न कर्तव्यो मुन्यज्ञेन परा गतिः
 न श्राद्धे ह्यामिषं देयं पितॄणां च कदाचन । न चाऽऽमिषाशिनः पित्र्ये यद्व्याः श्राद्धक-
 र्मणि ॥ ५५ ॥

वैष्णवैः सततं पूज्या वैष्णवा ब्राह्मणा द्विजाः । न च मांसाशिनः शैवाः शाक्ताश्चापि
 ह्यवैदिकाः ॥ ५६ ॥

लिङ्गिनोऽशुचयः सुद्रा भूतभैरवाचिन्तकाः । नानादेवैकानिस्ताः श्रयोपादिविधापिनः ॥
 देवान्नसेविनो मन्त्रपीठविक्रयिणश्च ये । प्रेतान्नमोजिनो विषा न पूज्याः श्राद्धकर्मणि ॥
 अनूर्ध्वपुण्ड्रणः शङ्खचक्राञ्छनवर्जिताः । एकादशभक्तारो गुरुधर्मविनिन्दकाः ॥

अमेध्यस्पर्शनिरतोस्त्यक्तविष्णूत्सवाश्च ये । अर्गीतापाठिनी विष्णौ सामान्यमतयो द्विजाः
 अमन्त्रतिलका वामा नित्यकर्मविवाञ्जिताः । अनुक्तकारिणोऽनुक्तभोजिनोऽनुक्तसेवकाः
 देवे पित्र्ये न वै पूज्या जटामस्मादिधारिणः । मद्यपानरतानां च पातकौषधिसेविनाम् ॥
 रसविक्रयिणां सङ्गं दूरतः पारिवर्जयेत् । अज्ञातगोत्रप्रचरा विप्रा ये कूटसाक्षिणः ॥
 भ्रातृदादौ नैव संपूज्या विप्राश्चान्त्यजवृत्तयः । भ्रातृकालस्तु संप्रोक्तो विष्णुना प्रमवि-
 ण्णुना ॥ ६४ ॥

वैष्णवेन प्रकृत्यं भ्रातृं सध्वं दद्याद् द्विजाः । नारदाय मया प्रोक्तो धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः
 भदुक्ते शङ्कितमना निर्धाराय गतो हरिम् । नारदेन पुरा पृष्टो भगवान्मधुसूदनः ॥ ६५ ॥
 प्रपन्नस्त्वां हरे देव कथं देवान्तरं यजेत् ॥

श्रीभगवानुवाच—

न च देवान्तरधिया वैष्णवैरुच्यंते परः ॥ ६७ ॥
 कर्मत्यागेन मे विप्र शासनं कुत्र विद्यते । कमणा मनसा वाचा यत्नात्कार्यं सदैव हि ॥
 सप्तगैरनुषेधांऽपि यावद्देहक्षयं द्विज । विविक्तं धर्ममेतावत्सिद्धानामपि देहिनाम् ॥
 संसेव्यमाज्ञया मे तु नात्र कार्या विचारणा । असिद्धेन तु कर्तव्यं ज्ञानपूर्वं द्विजोत्तम ॥
 आत्मासिद्ध्यर्थमप्येष सिद्धोऽयं लोकसंग्रहात् । नाऽऽचरेद्योऽपि वै सिद्धो लौकिकं धर्म-
 मग्रतः ॥ ७१ ॥

उपपूर्वं स कुरुते धर्मस्य मम नारद । त्यागालोकस्य धर्मस्य ग्लानिर्भवति सर्वतः ॥
 तदर्थमहमेवापि न त्यजामि सनातनम् । विवेकजैरतस्तस्माहोकाचारपथा स्थितैः ॥
 आदेहपाताद्यत्नेन रक्षणीयः प्रयत्नतः । आचाराणां हि सर्वेषां धर्माणां मुनिसत्तम ॥
 भ्रातृं मे रोचते पाहृक्तादृङ्मनेवापरं तु वै । तस्य कालं विधानं च पथावदवधारय ॥
 सितासिते च द्वादशपावमायस्या च पूर्णिमा । राहुसंदर्शनं चैव सूर्यसंक्रमणं तथा ॥
 भ्रातृं तत्र प्रयत्नेन कार्म्यं कुर्याच्च भक्तिः । नवास्त्रपाशने चैव तीर्थे वाऽऽयतने हरेः ॥
 प्राप्ते क्षेत्रेऽप्यसंसिद्धे प्रतिष्ठायां पवित्रके । वापीकूपतडागानां वृक्षाणां परिरक्षणे ॥
 गोदानादौ धनस्याग्रे व्रतारम्भे तदन्ततः । शास्त्रश्रवणनिष्पत्तौ चाऽऽरम्भे च तथैव हि ॥
 वसत्रे वस्त्रे विप्रमित्रात्मानां कुटुम्बिनाम् । युगादिषु च मन्वादी भ्रातृं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 पूजयित्वा पुरा देवं तर्पयित्वा हुताशनम् । प्रयुक्तेन विधानेन ततस्त्वाहूय वैष्णवान् ॥
 प्रक्षालिताङ्गान्स्वाचान्तान्प्रोक्षितेनाश्वारिणा । रात्रौ श्रीसङ्गरहिताङ्गिष्णुसूक्तप्रपाठ-
 कान् ॥ ८२ ॥

पवित्रहस्तान्संशुद्धान्परनिन्दाविवाञ्जितान् । संमुत्तान्मन्त्रनाथस्य चोत्तराभिमुखानपि ॥
 आसनेषु विविक्तेषु परिच्छिन्नेषु नारद । गायत्र्या मस्मरेषासु शङ्खनाऽस्त्रान्वितेन वा ॥
 हृदाश्रपरिजितानामासनानामथोर्ध्वतः । प्रतिष्ठाप्याऽऽसने पूर्वं त्वेकमादौ तु वैष्णवम् ॥
 हृद्युक्तेनाथ तेनैव स्वधासंपूजितेन च । पितुः पङ्कजवसाने तु नाम्नाऽन्यमुपवेशयेत् ॥
 शिरसा संपुतेनाथ गृहीत्वा पाणिना द्विज । नाम्ना पितामहरीयेन प्रतिष्ठाप्याऽऽसनेऽपरम्
 नेत्रस्वधावसानेन त्वक्षरेण स्वमूर्तिना । प्रपितामहनाम्ना तु वैष्णवं चापरं न्यसेत् ॥

चत्वार एव धै पूर्वं मन्त्रपीठस्य संयुक्ताः । लक्ष्मीमन्त्रचतुष्केण मातृर्वाऽस्य कुलस्य वा
अख्येण पितृवर्गस्य तूत्तरामिमुखं द्वयम् । प्राङ्मुखौ दैविको विप्रौ विप्राश्च उदङ्मुखौः
एकौ चोभयत्र स्यादसंपत्तावितिक्रमः । पार्श्वं वा दैधिकं कृत्वा विप्र एकस्तु पितृके ॥
इति वा निर्वपेच्छास्त्रे निर्धनश्चाग्न्यदाचरेत् । संपत्तावपि पात्राणामेकैकस्य त्रयश्चयः ॥
पित्रादेर्व्यवाः प्रोक्तश्चित्तारो वैश्वदेविकाः । द्वौ याऽपि दैविके प्रोक्तावेकैको वा न
दोषमाह ॥ १३ ॥

स्यान्मातामहिकेऽप्येवमेको वै वैश्वदेधिके । मातामहे तु कर्तव्यं षड्दैवपमथापि वा ॥
पार्षणह्वयकं वा स्यान्मुनीनां मतभेदतः । आसनादिप्रदानेन स्थापितान्वैष्णवान्विजान्
द्वादशार्णानि मन्त्रेण पूजयेद्विधिना क्रमात् । मन्त्रन्यासश्च सर्वेषां कर्तव्यो द्वादशाक्षरैः ॥
अग्निः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रराजस्य चाक्षरैः । सर्थे चतुर्भुजा ज्ञेयाः शङ्खचक्रगदाधराः ॥
किरीटकीस्तुमधरा वैनतेयासनोर्जिताः । प्रोद्यता इव चोर्ध्वं तु पितृभूतस्य नारद ॥
ततो हृदयमन्त्रेण चार्घ्यपात्रोदकेन तु । सिञ्चेत्क्रमेणाद्भिपुगमेकैकस्मिन्महामते ॥
मूलमन्त्रेण तदनु पाणिभ्यां तु तिलोदकम् । वैष्णवानां च पितरो न धे नरकवासिनः ॥
न याम्यां यातनां यान्ति न वैयस्यतप्तानि । पितृलोके न ते सन्ति परैकान्तिनो हि ते ॥
साक्षाद्भिक्षुणनाथस्य द्वारदेशायलभिनः । प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवस्वरूपकाः ॥ १०२ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । अस्मिन्माध्वरे यूयं विष्णुशेषं निवेदयेत् ॥
गन्धपुष्पादिकं सर्वं स्वी कुरुध्वं स्वधा हि वः । इदमर्घ्योदकं दिव्यं तुलसीवलमिश्रितम् ॥
निर्णेजनं मगवतः पादयोः प्रतिगृह्यताम् । धूपशेषं मगवतस्तथा दीपं नमोऽस्तु वः ॥
अर्घ्यं वत्सा पुनः पात्रे समाहृत्याश्रममन्त्रतः । पूजयेद्ब्रह्मधुष्पाद्यैः पवित्रारापणोत्तरम् ॥
पवित्रं तु कुशैः कायं तुलसीपल्लवैश्च वा । संस्थाप्याग्ने मगवतः संयुज्याध्यादिमिहि-

जान् ॥ १०७ ॥

तेषु तांश्चिन्तयेत्प्राज्ञः पितृन्मातामहानपि । विश्वेदेवांस्तथा ध्यात्वा विष्णोः पारिपदोः
चमान् ॥ १०८ ॥

आदाय शिरसा तेषामाज्ञां वै श्राद्धकर्मणि । आगता हि महाभागाः स्यागते कृपया
मयि ॥ १०९ ॥

यावच्छास्त्रं पश्येत् तावत्संनिहिता ननु । निमन्त्रितान्विजान्याथर्वं संस्थितानपितासने ॥
प्रार्थयेद्भगवन्तं तु पितृणां यामकर्मणि । मगवान्वितृवागार्थं प्रार्थयेत्वां विशेषतः ॥ १११ ॥
तेषामनुग्रहार्थं च याममाहर भेऽच्युत । एवं संप्राथ्यं देवेशं कर्मपार्श्वं निधाय च ॥ ११२ ॥
संसाधयेत्तत्तं धीमान्क्षीरेण सुरमेः स्वयम् । प्रोक्षयेद्वक्ष्यमन्त्रेण मक्तं सुवपञ्जनान्वितम् ॥
सर्वं संसाधितं किञ्चिद्भक्ष्यपानादिमोजनम् । चेतसा कल्पयेत्सर्वं पितृणां तृप्तये तु ततः ॥
यथा निवेशिताः पूर्वं मण्डलेष्वथ नारद । अख्येण प्रणवेनैव पात्राणि क्षालयेत्क्रमात् ॥
पितृपात्राणि दैवानि स्वे स्वे स्थाने निवेशयेत् । प्रजपेयुर्द्विजास्तावद्वैष्णवाः स्वासनेषु च
परिवेषणं तु यावत्स्यात्सूक्तानि हरितुष्टये । दधिक्षीराश्लपानं च कमाद्यस्येपिततं च यतः ॥
तुलसीवलसंमिश्रं पात्रेषु परिवेषयेत् । अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपैर्लेपनाञ्जनदीपकैः ॥ ११८ ॥

संपूज्य परया भक्त्या पुनः पृच्छां समाचरेत् । तृप्ताः स्मोवादिनो पावत्प्रब्रूयुर्वैष्णवा
द्विजाः ॥ ११९ ॥

स्वल्पं स्वल्पं प्रदातव्यं मुन्यन्नं विष्णुर्दक्षितम् । भुञ्जानं तदशेषेण स्मरेन्नारायणं हरिम् ॥
हविष्पात्रं घृतोपेतं कथितावटकादिकम् । तद्वीर्यमुष्मणा सार्धं तस्मिन्परिणतं स्मरेत् ॥
तेन संभावयेत्तृप्तिमतीव मुनिसत्तम । सर्वेषामन्नवीर्यं चाप्येवं परिणतं स्मरेत् ॥ १२२ ॥
प्रणवेनामृतैर्नैव ततो नारायणात्मने । तदन्ते तु नमः कुर्यान्मन्त्रोऽयं पितृतर्पणे ॥ १२३ ॥
दीक्षितानेव सच्छाब्दे पितृनुद्दिश्य तर्पयेत् । अयाऽऽसनेषूपविष्टानन्यानन्नं प्रदापयेत् ॥
दक्षिणां मुखवासं च दत्त्वा विभान्विसर्जयेत् । सगोत्रैर्बन्धुभिः साकं स्वयं भुञ्जीत
वाग्जितः ॥ १२५ ॥

एवं भ्रातृपरो विप्रो महामागवतो मतः । सदैव दीक्षितानां च यागमन्त्रेण वैष्णवः ॥
सर्धान्संपाद्य यत्नेन यथालब्धेन केनचित् । वस्तुनाऽपि पवित्रेण चेदं भ्रातृं समापयेत्
कदन्तेन कुदेशे चाप्यापन्नेनापि नारद । ज्ञानविज्ञानमन्त्राद्यैः संपाद्यं विद्धि शाम्भ्वतम्
देशे काले तथा पात्रे श्रद्धापूर्तं तु किं पुनः । वैष्णवः परमं पात्रं देश आयतनं हरेः ॥
द्वादशी सर्व कालानामुत्तमा परिकीर्तिता । नैमित्तिकेषु यो भेदः भ्रातृ प्रोक्तो मया द्विज
जय शास्त्राज्ञया सर्वमवधार्य विपश्चिता । पुत्रो मे नारदो विप्राः श्रुत्वा भगवतोदितम् ॥
निःसदेहोऽभयतपूषं भ्रातृं विष्णवेकदैवतम् । ब्राह्मणानां भोजनं च पिण्डानामर्चनं तथा
केऽपीच्छन्ति महामागाः शाखाभेदाद्द्विजन्मनाम् । श्रौतेन विधिना वाऽपि वैष्णवानां
समर्चनम् ॥ १३३ ॥

तैस्तैर्मन्त्रैः प्रकर्तव्यमन्तर्यामिधिया तथा । प्रद्युम्नादिधिया पुत्रस्त्वनिरुद्धः स्वयं यजेत् ॥
वैष्णवानां गृहस्थानां कर्तव्यं देवकर्मवत् । इदं तु वैष्णवं भ्रातृं मुन्यन्नेनैव धत्तयेत् ॥
नाऽऽमिषं न मधु प्रोक्तं सद्गुणपात्रं न चैव हि । नैकादृशां प्रकर्तव्यं न तिर्यक्पुण्ड्रधारणम्
नानिवेद्य प्रदातव्यं नादेषं कुत्रचिन्मतम् । काकपिण्डं न दातव्यं वैष्णवानां कुले यतः ॥
नागतिर्जापिते विप्रा मृतानां पापिनामपि । नृत्यन्ति पितरस्तस्य प्रनृत्यन्ति पितामहाः ॥
वैष्णवोऽयं कुले जातः किं करिष्यति नो यमः । शोचन्ति पितरोऽन्येषां यज्वानः स्वर्गता
अपि ॥ १३९ ॥

नास्माकं वैष्णवो जातो यो नयेद्भगवत्पदम् । अस्मामिरर्जिते पुण्ये क्षयं जाते च कः पुनः
वारयिष्यति नः पाताद्विना श्रीवैष्णवान्पुताम् । अर्जितं सुकृतं लोके यज्ञदानदयादिभिः ॥
भार्जितो वैष्णवो धर्मो नार्जितो वैष्णवः सुतः । दैवं पित्र्यं मानुषं च तस्य तावदिह स्थिरम्
पावत्सर्वात्मना विष्णोः शरणं नेति मानवः
॥ १४२ ॥

तस्मादनन्यशरणाः पुरुषोत्तमस्य लीलागृहीतवपुषो भवताच्युतस्य ।

सर्वस्तदैव भवतां सफलो मुनीशाः स्वाध्याययोगजपदानक्रियाकलापः ॥ १४३ ॥

इति श्रीनृसिंहसहितयोः चतुर्थपादे धाद्विधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ४०१४ ॥

अथ चतुर्थपादे पञ्चमोऽध्यायः ।

— ५ —

श्रीब्रह्मोवाच—

एकादश्याश्च माहात्म्यं प्राक्पृष्टं शृणुतामलाः । वैष्णवानां परं नास्ति व्रतं लोकेषु मुक्ति-
दम् ॥ १ ॥

अनादिवासनावद्धो जीवोऽयं परिमुह्यति । विषयावष्टमार्गेणैति शान्तिं मनागपि ॥ २ ॥
परहिंसारता लोममोहानृतमयाकुलाः । संसरन्ति भवाम्भोषी नानादुःखौघमागिनः ॥
तान्विलोक्य महादेवी लक्ष्मीर्जलजलोचना । पमच्छ शेषपर्यङ्कनिरूपितपदाम्बुजम् ॥
भगवन्मविता सुतो मायायां प्रीतिबोधितः । जीवो नैवाभिजानाति तमसा व्यात-
लोचनः ॥ ५ ॥

बोधितं नाऽऽचरेत्कर्म मुक्तये यदि कश्चन । मित्रस्य नैव दोषोऽस्ति दोषोऽस्यैवास्ति
केवलम् ॥ ६ ॥

कण्ठकेषु कुमार्गेण गच्छन्तं न निवारयेत् । दोषः सहचरस्यैव प्रतिबुद्धस्य केशव ॥ ७ ॥
त्वं सखा सर्वजीवानामाश्रयः प्रतिबोधकः । त्वद्भासा मासते सर्वे जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
त्वं माश्चक्षुर्हि जीवानां त्वं गतिस्त्वं परायणः । अतस्त्वमेव जीवस्य निस्तारोपाय-
माघह ॥ ९ ॥

केन जीवस्य निर्माक्षो वासनाजालपञ्जरात् । को जयः किं व्रतं कान्त किं तर्पः किं च
संशयम् ॥ १० ॥

बन्धस्य पञ्जरान्मुक्तिः सुलभा चेकदेशतः । बाह्यान्तरनिबन्धस्य दुस्त्यजं तव बन्धनम् ॥
चक्षुषा स्थूलरूपेण रज्ज्वा रूपस्वरूपया । निबन्धो वासनारूपतन्तुमिर्बहुभिः सितः ॥
श्रोत्रनासास्यत्वङ्मोहनिबन्धः श्रवणादिभिः । तद्वृत्तितन्तुजालैश्च कथं मुक्तो भवेदिह ॥

श्रीनारायण उवाच—

जपस्त्वष्टाक्षरो देवि व्रतं त्वेकादशीव्रतम् । तपः संतोष आरूपातं संश्रयो भगवत्प्रिया ॥
एकादश्या च सर्वेषामाश्रयः कमलालया । त्रिभिर्निष्पद्यते कान्ते चतुर्थं व्रतमुत्तमम् ॥
अद्याऽऽजन्मकृतं देवि जपादीनां चतुष्टयम् । एकादश्यां कृतं कान्ते सर्वं तत्समतामियात्
त्रिरात्रं तु व्रतं ह्येतल्लोकानां पावनाय मे । निहितं स्वकरे देवि सर्वबन्धननाशनम् ॥ १७ ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि कालः क्षणलवादिकः । हन्दिद्याणि च देवाश्च मामेवमुपतस्थिरे ॥

सर्वं ऊचुः—

भवतोत्पादिताः सर्वे निदेशमनुवर्तिनः । किं कुर्मः कथयेशान किमर्थोत्पादिता वयम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

सर्वेषामहमाधारो मयि सर्वमिदं जगत् । प्रलीनं बीजरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ २० ॥
उत्पादिता मया सर्वे यूयं जीवस्य मुक्तये । अशरीरो ममांशोऽयं नाथं मोक्तुमिहार्हति
भवद्भिः साध्यतामेषां शरीराणि च सर्वशः । एकीभूय महाभागा भूतेन्द्रियसुरैः सलु ॥

त ऊचुः—

मोक्ता यद्यवयं जीवो यस्य वा स्याम चाऽऽलयम् । तथाऽपि तत्प्रसङ्गेन तत्तद्मूतामि-
मानिनः ॥ २३ ॥

मालिन्यमभियास्यामः कथं नो निष्कृतिर्भवेत् । इति श्रुत्वा वचस्तेषामहमूचे वरानने ॥

श्रीनारायण उवाच—

इन्द्रियाणां च देवानां पातकानां प्रशान्तये । शरीराकारमूतानां शुद्धये निर्मिता मया ॥

एकादशीति विरयाता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्याः संमाननाद्देवाः सर्वेषां शुद्धि-
रुच्यते ॥ २६ ॥

तीर्थस्नानेन या शुद्धिर्या शुद्धिः प्राणसंयसात् । मूतानां भूतशुद्ध्या च या शुद्धिः
परिकीर्तिता ॥ २७ ॥

एकादश्यां तु सा शुद्धिर्भविष्यति न संशयः । विनाऽन्नप्राशनात्तापो यो भविष्यति
देहिनाम् ॥ २८ ॥

तेन तापेन कायस्य शुद्धिर्देवार्चने मता । देहस्थानां च मूतानां द्वयमप्यन्नसेवनात् ॥
देहस्य धारणं चैव प्रमादालस्यमेव च । प्रमदादिभिरानन्दमूर्तिसंसेवनेन हि ॥ ३० ॥

अक्षे दोष इति प्रोक्तस्तस्योपायो द्विधा मतः । परित्यागो द्वितीयस्तु विधिना तन्निवे-
षणम् ॥ ३१ ॥

सारिरकं वैष्णवीविष्णोरपितं शुद्धवृत्तिजम् । ज्ञानप्रदं च मनसः प्रसादजननं स्मृतम् ॥
सर्वदा तत्परित्यक्तं नैव शक्यं शरीरिणाम् । एकादश्यां परित्यागो कर्तव्यो हितमि-
च्छता ॥ ३३ ॥

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पातकानि महान्त्यपि । एकादश्यां यतो विष्णोरन्तरायकरं हि तत्
मन्त्राभ्यासो दिने पूजा ध्यानं जागरणं निशि । कर्तव्यं कीर्तनं वाद्यं नटनं हरिसंनिधौ

मा दन्तलग्नस्यान्नस्य जिह्वास्पर्शो भवेदिति । दन्तधावनकं यज्यमेकादश्यामतो बुधैः ॥
कीर्तनेन वचः शुद्धिर्वापिकी जायते प्रिये । बिम्बस्य दर्शनाद्विष्णोश्चाक्षुषी शुद्धिरीरिता

भयणाद्यशसो विष्णोः श्रोत्राणां शुद्धिरीरिता । नत्या च शिरसः शुद्धिस्त्वचः साष्टा-
ङ्गवन्दनात् ॥ ३८ ॥

उत्तीर्णधूपपुष्पाद्यैर्नासाशुद्धिर्वरानने । कस्योर्मार्जनादिभ्यः प्रादक्षिण्यात्पदोरपि ॥
एकादश्यां सहकृत्या सर्वेषां देहवासिनाम् । आ जीवनान्तं या शुद्धिः सा शुद्धिर्जायते

ध्रुवम् ॥ ४० ॥
रात्रौ जागरणं कार्यं तत्र चाऽऽहूय वैष्णवान् । महामाया निशा तेन निस्तीर्णा जायते

सलु ॥ ४१ ॥
न भेतव्यं न भेतव्यं पातकैः पक्षसंचितैः । एकादशी निशा तस्मिन्नाऽऽयास्यति सबलमा

न भेतव्यं न भेतव्यं पातकैर्वर्षसंचितैः । एकादशीति विरयाता तिथिर्या हरिवल्लभा ॥
भो देवाः करणस्था हि मा खिद्यन्तु मनागपि । भवद्भिः साध्यतां देहः साधितैकादशी

मया ॥ ४४ ॥
करिष्यन्ति जनाः सर्वे पक्षयोरुभयोरपि । तेन यः स्वर्गंतिस्तस्य देहस्थानां भविष्यति ॥

एकादशीव्रतस्यस्य ये च संबन्धिनो मताः । चेतनाचेतनाः सर्वे कृतार्था नात्र संशयः ॥
 सूर्योदये भवद्भिस्तु स्वांशैरास्थीयतां तनुः । नरैराचरिता पूजा मवीपैकादशीदिने ॥
 तेन यद्भवतां स्थानमक्षयं भविता सुताः । नाकृत्यदोषसंपर्को भविष्यति मनागपि ॥
 भवतांमुपकारेण जीवोऽयं पापपञ्जरात् । निर्गमिष्यति सुस्थानं कृत्वा चैकादशीव्रतम् ॥
 भवदर्थं कृता चैषा तिथिरेकादशी मया । जनैरावरिता देवा गतिं दास्यन्ति निश्चितम् ॥
 अतः कुरुष्व संभूय सृष्टिमंशैर्दिवौकसः । इति श्रुत्वा चचो देवि प्रहृष्टाः सृष्टिकारिणः ॥
 शरीरं जनयामासुस्ते देवा विष्णुतेजसा । एवं संपादिता देवि मया सृष्टिं वितन्वता ॥
 अतः सर्वजनैः सेव्यं सामान्येस्तद्भूतं महत् । मया देवि वरो वक्तो देवानां हितमिच्छता ॥
 भवतां पातकेस्तेषां गतिश्चाधो भविष्यति । ये लब्ध्वा मानुषं देहं करिष्यन्ति न मद्भि-
 तम् ॥ ५४ ॥

निद्रया नक्तमन्नाद्यैर्दिवा चार्धेहया तथा । तस्मादेकादशी चाष्टवर्षादारभ्य मामिनि ॥
 कर्तव्याऽशीतिपर्यन्तं निराहारेण सर्वदा । जलाहारेण वा कुर्यादशक्तेन फलादिभिः ॥
 नक्तेन वा हविष्येण चैकमुक्त्या निरन्धसा । जपपूजा तु न त्याज्या ह्याज्ञेयं मामकी प्रिये ॥
 यस्याहं मोक्षमिच्छामि तस्मै दद्यां गतिं व्रते । एकादशी न कर्तव्या बिन्द्वा चैवारुणोदये
 वैष्णवैस्तु विशेषेण बिन्द्वा त्याज्या वरानने । दशमी प्रेतराजाय तिथिर्दत्ता मया पुरा ॥
 तस्या योगे न कर्तव्यं मामकं दिनमुत्तमम् । पावन्ति यतमुख्यानि मदीयानि हरिप्रिये ॥
 अन्यबासरमिवापि न कुर्यादरुणोदये । तिथिप्रवेशमिच्छन्ति मामका अरुणोदयात् ॥
 स एव मुख्यकालस्तु संकल्पस्पाधधार्यताम् । दशमीदिनमारभ्य मामकं तु दिनत्रयम् ॥
 माननीयं विशेषेण जनैः काम्यादिवर्जनैः । वैष्णवैरुत्सवः कार्यो ज्ञात्वा भजन्मवासरम्
 वितानतोरणालेपस्रक्मार्जनदीपकैः । पूजनं केशवादीनां मूर्तीनां कमलालये ॥ ६४ ॥
 पञ्चासुतैश्च नैवेद्यैर्हवनैः संस्तवैरपि । सहस्रनामपठनैर्महापुरुषविद्यया ॥ ६५ ॥
 कुसुमाञ्जलिभिर्बिष्णुं तथा धैकुण्डपार्ष्वदान् । तोषयेत्परमाह्वेन नृत्यगीतोत्सवादिभिः ॥
 रजनीं घमयेत्प्राज्ञः पुनश्चावृणनिर्गमे । कृत्वा चाऽऽवश्यकं कर्म पूजापागं समारभेत् ॥
 विप्रान्द्वादश चाऽऽहूय महाभागवतान्प्रिये । अधीतविष्णुसूक्तांश्च केशवादिधियाऽर्चयेत्
 साङ्गं सावरणं देवं पूजापीठे निवेश्य च । पञ्चासुतेन संज्ञाप्य तथा सर्वोपधैरि ॥
 गन्धैर्धूपैः सुरभिभिः पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । नीराजनाध्वदानैश्च कुसुमाञ्जलिमिस्तथा ॥
 सूर्यसंदर्शनात्पूर्वं द्वादश्यां पूजयेद्भूमिम् । हरिवासरमुत्सृज्य विप्रान्संतोष्य वैष्णवान् ॥
 द्वादश्यां पारणं कुर्याद्घृत्वाऽग्नौ मूलविद्यया । पारणं तु त्रयोदश्यां कुर्याद्विद्ध्यां पारित्यजेत्
 पारणाहे मुहूर्तेऽपि द्वादशी तु भवेद्यदि । तस्यां वै पारणं कुर्यात्कृत्वा माध्याह्निकीं
 क्रियाम् ॥ ७३ ॥

दिवास्वापं मैथुनं च पराङ्गं तत्र संत्यजेत् । इयं तु द्वादशी पुण्या चतुर्धा मम बलमा
 शयनी बोधनी देवि तृतीया परिवर्तनी । मार्गशीर्षमवा या तु शुक्ला वाराहवह्नुमा ॥
 आसु पुण्यासु मामेकमुत्सवैः संप्रपूजयेत् । रथोत्सवं निरूप्याथ गत्वा पुण्यसरिद्वराम् ॥

श्वेतदीपं प्रकल्प्यात्र संपूज्य स्वापयेद्धरिम् । आपादद्यां वैष्णवैः साकं जयमङ्गलनिस्वनेः
 प्रतप्तशङ्खचक्राद्यैरङ्कुरेद्भुजमूलयोः । आदिपादेऽनुराधायास्तदभावे तु केवले ॥ ७८ ॥
 प्रस्वापयेद्धृषीकेशं वृष्टिनाशोऽन्यथा भवेत् । परिवर्तस्तु कर्तव्यो द्वादश्यां श्रवणस्य च
 मध्यपादे महामागे मासे नमसि शोमने । आविर्भावो वामनस्य त्वस्यामेव विनिर्दिशेत्
 वैष्णवान्पूजयेद्भक्त्या कृत्वा होमं हुताशने । कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादशी रेवतीयुता ॥
 तस्यां प्रबोधयेद्विष्णुं चतुर्थे चरणे मुदा । प्रबोध्य देवदेवेशं प्रसुप्तं क्षीरसागरे ॥ ८२ ॥
 शय्यायां पद्मगेन्द्रस्य श्रिया साकं महोत्सवैः । महापूजा प्रकर्तव्या ह्यभिषेचनकैर्जलैः ॥
 सप्तावरणसंयुक्तं संपूज्य पुरुषोत्तमम् । रथयानं प्रकर्तव्यं दीपवृक्षाव्धिषाय च ॥ ८४ ॥
 घादपेत्सर्ववाद्यानि पाठयेत्मङ्गलस्तवान् । भ्रामयेत्स्यन्दनं विष्णोर्वैष्णवैः समलंकृतैः ॥
 आनीय मन्दिरं देवं भक्त्या नीराजयेद्भूशम् । मुद्राधारणपूर्वं तु कुर्यादेतन्महोत्सवम् ॥
 प्रातः संपूज्य हुत्वाऽग्निं वैष्णवान्मोजयेद्विजान् । द्वादशी मार्गशीर्षस्य देवि चातीव
 बहुमा ॥ ८७ ॥

अस्यामभ्यर्चनं नूनं कोटियज्ञफलप्रदम् । इष्टिं भागवतीं कुर्यादस्यामेव वरानने ॥ ८८ ॥
 विधिमस्याः प्रवक्ष्यामि जनानां गतिदायिनीम् । उपोष्यैकादशीं शुद्धां द्वादश्यां पूर्वव-
 द्धरिम् ॥ ८९ ॥

अर्चयित्वा विधानेन गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । पौरुषेण तु सूक्तेन श्रीमदष्टाक्षरेण वा ॥
 अर्चयेज्जगतामीशं सर्वामरणभूषितम् । ततो भागवतान्सर्वानर्चयेत्परितो द्विजान् ॥ ९१ ॥
 पुष्पैर्वा तुलसीपत्रैः सलिलैरक्षतैरपि । प्रल्हादं नारदं चैव पुण्डरीकं बिभीषणम् ॥ ९२ ॥
 रुक्माद्भवं तत्सुतं च हनुमन्तं शिबिं भृगुम् । वसिष्ठं वामदेवं च व्यासं शौनकमेव च ॥
 मार्कण्डेयं चाम्बरीयं दत्तात्रेयं पराशरम् । हारीतात्री एकतं च द्वितं चैव त्रितं तथा ॥
 भारद्वाजं बलिं भीष्ममुद्धवाक्रूरपूर्वकान् । गुहं शुक्रं च वाल्मीकिं मनुं स्वापेभुवं तथा ॥
 मातङ्गं शबरीं चैव पृथुं भागवतोत्तमम् । सनन्दनं च सनकं कुमारं च सनातनम् ॥ ९६ ॥
 वोढुं पञ्चशिखं चैव गजेन्द्रं च जटायुपम् । मुशीलां त्रिजटां गौरीं शुभां विद्यावल्लीं
 तथा ॥ ९७ ॥

अनसूयां द्रौपदीं च यशोदां देवकीं तथा । सुमद्रां चैव गोपीश्च शुभा नन्दमजे स्थिताः
 नन्वं च वसुदेवं च दिलीपं च विशेषतः । समर्तृकां च कौसल्यां जनकं वसुसंज्ञकम् ॥
 भूतभयभविष्यांश्च महामागवतानिमान् । नारदादीन्पञ्चांश्चाप्यनन्तं विहगेश्वरम् ॥
 सेनेशं नित्यमुक्तांश्च स्थापयेत्परितो हरेः । दीक्षितानां द्विजातीनां तज्जुष्वावाहयेदिमान् ॥
 पाद्यार्घ्याचमनादीनि दत्त्वा चोर्द्धतनैः पुनः । पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः कृपायीपधिवारिभिः ॥
 आपयेत्क्रमशो भक्त्या स्वाधिकारेण संस्थितान् । हृदादिमन्त्रकल्पेश्च कुर्यादुपकृतिं
 क्रमात् १०३ ॥

दत्त्वाऽऽचमनकं धौतं वस्त्रं प्रोक्षणकं तथा । कुशादिनिर्मितैश्चैव धीठेषु विनिवेशयेत् ॥
 उत्तरीयाणि देयानि द्वादशाक्षरविद्यया । ऊर्ध्वपुण्ड्राणि विधिना केशवादिकनामभिः ॥
 कुर्यादङ्गेषु गन्धेन लेपनं मङ्कितत्परः । तुलसीमालिकामिश्रं धूपदीपनिवेदनैः ॥ १०६ ॥
 भक्ष्यैर्मांसेष्वेव चोष्यैश्च पेयैर्नाविधैस्तथा । मोजयेत्परमाग्नेन विधिना साधितेन वै ॥

पद्यदिष्टतमं यस्य तत्तत्तस्मै निवेदयेत् । ततः शुशीतलं वारि चन्द्रकोशीरवासितम् ॥
 अपयेद्भक्तियुक्तेन चेतसा बीजयेथ तान् । ततः पूगफलोपेतैरेलापुष्पलघङ्गकैः ॥ १०९ ॥
 सच्चूर्णं पूगताम्बूलं मूलेनाऽऽशु समर्पयेत् । दक्षिणावस्त्रगोस्वर्णकर्णकुण्डलमुद्रिकाः ॥
 हरिर्मै प्रीयतां भक्त्या विप्ररूपो जनादर्दनः । प्रणमेद्वृण्डवद्भूमौ साष्टाङ्गं मेमविह्वलः ॥
 धन्योऽहं भावयेद्विप्रपादशौचावनेजनैः । नीराजयेत्ततो विष्णोः पादमूलं विचिन्तयेत् ॥
 अनया वैष्णवेष्ट्या मे वामुदेवो दयानिधिः । कंकयं मे ददात्वीशः श्रीभूर्लीलापतिः प्रभुः
 परपरमपरज्ञानपरमक्तिसमान्वितम् । करोतु मामचिन्त्यात्मा भगवान्मक्तवत्सलः ॥ ११४ ॥
 अनन्यशेषतां चैव तथाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनत्वं च देवो मह्यं प्रयच्छतु ॥
 अहं सुवेतिसूक्तेन दद्यान्नीराजनं हरेः । क्षमास्य स्वापराधान्यै वैष्णवांस्तु विसर्जयेत् ॥
 आकारत्रयसंपुक्ताश्वेष्याकर्मात्मपरान् । अर्थपञ्चकतत्त्वज्ञानमाहामागयताम्रमेत् ॥ ११७ ॥
 वैष्णवानामभावे तु वैष्णवैकं प्रपूजयेत् । न नयेद्वासरं धन्यं स्तवैर्नत्या प्रपूरयेत् ॥ ११८ ॥
 इमां तु वैष्णवीमिष्टिं सर्वदा तु समाचरेत् । मृताहि जन्मदिवसे वैष्णवस्य गुरोरथ ॥
 स्वस्य वा धर्मकार्यं च विवाहे सर्थपर्वसु । विष्णोराराधनान्ते तु होमान्ते च वरानने ॥
 पूजयेद्विधिना विप्रान्महामागयताम्पुदा । अनन्तविहगेशादिपार्यवंपररोत्तमान् ॥ १२१ ॥
 मान्या चतुर्विधा त्वेषं द्वादशी परमादरा । मद्भक्ते नान्यहस्तेऽहं वशीभूतो यसाम्बहम् ॥
 चैत्रे तु शुक्लद्वादश्यां पवित्रारोपणं मम । कृत्वाऽऽन्दोलोत्सवं पूष्यमेकादश्यां वरानने ॥
 एकादशीं समारम्भ्य वैशाखं सकलं नयेत् । कृत्वा नानाविधैः पुष्पैर्दोलामान्दोलनेन मे ॥
 यथैकादशी मेठा तथैव द्वादशी मम । तथैव वैष्णवाः मेठास्तथैव मधुमाधवौ ॥ १२५ ॥
 आपणे द्वादशी प्रोक्ता पवित्रारोपणे प्रिये । त्वयाऽहं पूजितो मद्मे प्रयच्छामि निजं पदम्
 एकादशीसमं नैव वासरं मम बल्लभम् । नाटोक्षरसमो मन्त्रो न धर्मो वैष्णवात्परः ॥
 जीधानां प्रतिबुद्धानां मुक्तये हि मया कृता । एकादशीपञ्चमये द्वादशीसंहिता कलौ ॥
 मम त्वया वैष्णवेश्वर संतोषो न जपेन च । निष्पन्ना जायते देवि बल्लभैकादशी मम ॥
 एकाऽप्याचरिता सम्पद्भूमहापातकिनामपि । पातकं क्षालयेद्देवा शरज्जलमलं यथा ॥
 चिन्तामणिः कामधेनुयथा कल्पतरुर्नृणाम् । तथैव कामदा लोके मता ह्येकादशी तिथिः
 मुक्तिमुक्तिप्रदा नान्या गङ्गैव वरदाणिनी । न चाहमिव लोकेऽस्मिन्नाश्रयोऽस्ति विचिन्तय
 तस्मात्प्रवर्तयोपायं भक्त्यासौ दिवि सत्वरम् । प्रभुसेषु जनेष्वेकमेतदेकादशीव्रतम् ॥ १३३ ॥
 श्रुत्वैवं मुनयो लक्ष्म्या लोकानां श्रेयसे व्रतम् । विष्वक्सेनाय संशोक्तं मन्त्रराजेन वै मम
 एवमेकादशी पुत्रास्तथा वैष्णवपूजनम् । द्वयं प्रोक्तं भवत्प्रीत्या किमन्यच्छ्रोतुमर्हथ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपाद एकादशीमाहात्म्यं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ४१४९ ॥

अथ चतुर्थपादे षष्ठोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

भगवन्ब्रह्मगीतिनं भद्रवाहुश्च गीतमः । कथं भागवती भूत्वा गतिं भागवतीं गतीं ॥ १ ॥

किं तत्त्वं वासुदेवस्य रुद्रेणोक्तं पुरातनम् । कुतश्चाध्यगमज्ज्ञानं पादोदकशिराः शिवः ॥

ब्रह्मोवाच—

न बोधमगमद्वाजा मद्रवाहुयंदा पुरा । शिवेन बोधितोऽपीह वाक्पैर्वेदान्तगर्भितैः ॥ ३ ॥
पप्रच्छ प्रणतो भूत्वा शंकरं धृपमध्वजम् । भगवन्भवता प्रोक्तो मोक्षवः पुरुषोत्तमः ॥
मामकस्मादयं देव गौतमोऽजश्चैवत्कथम् । प्रवक्ता तव तत्त्वस्य कर्ता शास्त्रस्य शंकर ॥
तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण सुखात्तव । संशयो मे महानस्ति नान्यस्त्वत्तोऽस्य नाशकः
परस्य रूप जीवस्य स्वरूपं बन्धमोक्षयोः । निर्णयं वासुदेवस्य विभूतेश्च निरूपय ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

ममो जलजनेन्नाय सर्गस्थित्यन्तकारिणे । नारायणाय देवाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥ ८ ॥
राजंस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना ऋतम् । वचः श्रुतिकथोपेतं परमात्मानिरूपणम् ॥
अप्येति सकलं यस्मिन्पदसंज्ञां प्राप्य तिष्ठति । एकमेवाद्वितीयं च तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ॥
यस्मिन्स्थूलविशेषोऽयं नास्ति मायाविनिर्गतः । निर्विशेषोऽविशिष्टोऽयं सूक्ष्मरूपेण मानव
मज्ञामकमिदं ब्रह्म रूपनामादिवाजितम् । अनामरूपं तद्ब्रह्म स्वाश्रयं त्ववधार्यताम् ॥
पस्यांशभूतकालेन पस्याऽऽज्ञानमुवाचिना । सिसृक्षा जायते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ॥
य एकोऽहं बहु स्यामित्युत्थाप्याऽऽत्मगतं जगत् । नाराणामयनं यत्स्यादित्याह श्रुति-
रात्मना ॥ १४ ॥

निर्विशेषं निराधारं निःसंकरं निरञ्जनम् । नारायणेतिशब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते ॥
बृहन्तोऽस्मिन्गुणाः सत्यज्ञानानन्दादयो नृप । तस्माद्ब्रह्मेतिशब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते ॥
नारायणेति ब्रह्मेति परमात्मेति शिष्यते । मायातीतस्य नामानि नित्यानि विलसन्ति हि ॥
परमात्मेति विख्यातः प्रवेशाद्विष्णुरुच्यते । समावस्थामवष्टभ्य स्थितः सर्वस्य मानव ॥
कर्तृत्वपालयितृत्वसंहर्तृत्वगुणैर्युतः । स्वकृताग्नियमात्काले करोत्यवति हन्ति नः ॥ १९ ॥
स एव सर्गकाले तु संप्राप्ते पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास संसृतिं पुरुषं प्रकृतिं पुनः ॥ २० ॥
साऽभूत् त्रिगुणं क्षोभं तैरभूत् महत्तरम् । महत्तत्त्वं महाभाग तज्जान्वेति पृच्छया ॥
विशेषसंज्ञासंभूतात्सविशेषः स उच्यते । कार्यो नारायणमयाद्व्याकृतोऽव्याकृतावयम् ॥
नारायणामिव्यक्तिस्तु बहुधा समजायत । अयनाद्यक्तमूतानां नरेष्वापतनादपि ॥ २३ ॥
जलेषु शपनाद्वाऽपि नारायण उदीरितः । परमात्मादिशब्दानामेवमेवान्वयादिह ॥ २४ ॥
विशेषे बहुनामानि सगुणानि भवन्ति हि । निर्गुणान्येष राजेन्द्र निर्विशेषे भवन्ति हि ॥
महदादिषु कार्येषु महदादिकसंज्ञितः । भूतेषु मोतिकेष्वेकः प्राणेन्द्रियमनःसु च ॥ २६ ॥
आत्मा सममवद्ब्रह्म वेदान्तैकविदो विदुः । एवं संकल्पमात्रेण सर्वं सममवत्पुरा ॥ २७ ॥
बहुत्वमेवमापन्न एक एवामवत्तु यः । सर्वेषां योनिरप्येष सर्वेषां च निधिस्त्वयम् ॥ २८ ॥
सर्वेषामवधिश्चाऽऽत्मा सर्वेषां पुरुषोत्तमः । न ब्रह्मा न हरो नेन्द्रो न यमो वरुणो वसुः
न सूर्यो न शशाङ्कश्च नाग्निर्नाऽऽपो न वै मरुत् । न प्रजापतयश्चान्ये मनवो न मरुद्गणाः ॥
न दिशो विदिशो नैव नान्तरिक्षं न वै क्षितिः । एको नारायणस्त्वासीदाधारः स्वाश्र-
योऽगुणः ॥ ३१ ॥

नित्यानन्तगुणोपेतो बीजभूतोऽव्ययोऽच्युतः । तस्माद्ब्रह्मा सममवद्भूतोऽहं वासवो यमः

यसुः सूर्यः शशाङ्कश्च वह्निरापो नमः क्षितिः । मनुः प्रजापतिमुखस्तस्मादेव व्यजायत ॥
तस्मात्पुरुष एवेदं भूतं भष्यं भवच्च यत् । यथाऽस्य शक्तिः प्रकृतिस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥
फोटिवह्नाण्डमाण्डानां संभवा कारणात्मिका । सञ्चन्दवाच्या सर्गादौ साक्षाद्ब्रह्म-
स्वरूपिणी ॥ ३५ ॥

विकारो जायते तस्मात्सर्वाऽपि ब्रह्मसंज्ञितान् । देहरूपेण कार्येण सर्वान्वयाप्रोति पुरुषान् ॥
अतः प्रकृतिरात्मेति भीयते कार्यरूपिणी । विश्वस्मिन्सकलं धस्तु चेतनाचेतनं नृप ॥
विना प्रकृतिसंसृष्टिं विद्यते नैव किञ्चन । तथाऽस्य चेतना शक्तिः प्रकृतिर्जीवसंज्ञिता ॥
धात्री सर्वविशेषस्य प्राकृतस्य विशांपते- । आ ब्रह्ममुबनाहो कानावृत्य प्रमया स्वया ॥
व्याप्य तिष्ठति सर्वत्र तस्मादात्मेति कथ्यते । अचेतनमिदं सर्वं चेतनस्य महामते ॥ ४० ॥
शरीरभूतं विज्ञेयं नेहूते चेतनं विना । अण्वीं जीवकलामेतां प्रविश्य सकलां तनुम् ॥
प्रवर्तयति तेनैव विष्णुरित्यभिधीयते । यस्यस्मिन्शरीरस्य धातुदेव इति स्मृतः ॥ ४२ ॥
अचेतनाद्बृहन्तोऽस्मिन्प्राणाः सन्ति नृपोत्तम । तेनास्य संज्ञा ब्रह्मेति जीवस्यापि-विधी-
यते ॥ ४३ ॥

जीवो हि सच्चिदानन्दलक्षणः प्रकृतेः परः । अचेतना या प्रकृतिश्चतुर्विंशतिधा स्मृता ॥
शरीरभूता सा राजंश्चेतनायस्यैवया । चेतना प्रकृतिभिन्ना प्रतिदेहं व्यवस्थिता ॥ ४५ ॥
ज्ञानाकारेणैकरूपा परायत्तस्थितिर्हि सा । चेतनाचेतनं सर्वं शरीरं परमात्मनः ॥ ४६ ॥
परमात्मा स्वतन्त्रोऽयं राजन्सर्वेश्वरो हरिः । चेतनेषु च सर्वेषु चेतनोऽयं प्रजापतिः ॥
ब्रह्माऽस्माकं गुरुर्ज्ञेयः कृपापात्रं रमापतेः । समष्टिः सर्वजीवानां जनानां धारिधिर्यथा ॥
तोऽस्य नाभिहृदाम्नो जादाविर्भूतश्चतुर्मुखः । नायं साधारणो जीवः साक्षात्प्रतिनि-
धिर्हरेः ॥ ४९ ॥

उत्कृष्टादजसो जातः संकल्पेनार्यसाधकः । सर्वजीवनिष्कापोऽसौ भगवत्प्रतिमो मतः ॥
प्रभावाद्यः स्वयं ह्येष पादं कल्पमधामुजत् । स तु नारायणसुतो व्याप्तो ब्रह्माण्डविग्रहे
व्यष्ट्यात्मको यथा जीवः स्वशरीरे महामते । सर्वेषां हृदयज्ञोऽयं प्रेरकः सर्ववृत्तिपु ॥ ५२ ॥
परमात्मा स्मृतो राजन्समष्टिषुपु ननु । अस्य ब्रह्माण्डदेहस्य सत्तावृत्तिपुतः पुमान् ॥
आत्मा चतुर्मुखो ज्ञेयः पूज्यो वन्द्यस्तु देहजेः । द्विपराधीवसानोऽयं सर्वेषां वरदो मतः ॥
सर्वेश्वरः सर्वपतिः सर्वेषां च पितामहः । सर्वेश्वो जीवजातेभ्यः स्वतन्त्रो नित्यवैमयः ॥
बृहन्तोऽस्य गुणास्तस्माद्ब्रह्मा चेत्यभिधीयते । ईश्वरो मुक्तिदः पुंसां तेजोगर्भः स्वरीश्वरः
वेदगर्भो वेदमुखो वेदसुखेदबोधितः । सर्ववेदान्तवाक्यानामतो ब्रह्मा गतिर्मतः ॥ ५७ ॥
अंशभूतो मगवतो महामागवतोत्तमः । नारायणाश्रितोऽसीमो यतोऽयं ब्रह्मसृष्टतः ॥
ततोऽयं विशतेऽण्डान्ते मक्त्या प्रकृतिवर्जितः । आध्यायान्तरनिर्मुक्तो नित्यानन्तगुणास्पदः
प्राप्तो मोक्षयोऽथ गम्यश्च सर्वेषां नृपसत्तम । प्रसादजो यथा ह्येष कोधजोऽपि तथा
ह्यहम् ॥ ६० ॥

तमसा घोररूपेण संहतां तत्प्रसादतः । पञ्चयस्त्रो महादेवो महाकापो महेश्वरः ॥ ६१ ॥
सृष्ट्युरूपेण सर्वत्र व्याप्तोऽहं प्राकृतेषु च । यमरूपेण रौद्रेण शत्रुरूपेण भूपते ॥ ६२ ॥
कलयामि जगत्सर्वं भूतमेतगणाधिपः । आवयोर्न समस्तेन कुतोऽधिकतरस्ततः ॥ ६३ ॥

तदाश्रयत्वात्मेयत्वात्स एव परतः परः । सर्वात्मा सर्वमर्ता च सर्वेशः सर्वसंश्रयः ॥
 सदनन्तगुणाधारो मुक्तिदोऽयमुपासताम् । शरीरत्वाद्वयं सर्वं तत्स्येशस्य रमापतेः ॥
 गीयामहेऽनन्य एव तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । आत्मैव पर्युपास्योऽयं मोक्तुमिच्छद्भिरेव हि ॥
 लक्षणेऽश्रयस्य निष्पत्तिः कर्तव्या वेदवादिभिः । एते वयं महामाग स्वस्य चेतसि नित्यशः
 चिन्तयामो घनश्यामं योगमार्गविशोधिते । नारायणं श्रियोपेतं वनमालिनमव्ययम् ॥
 बोधयन्तं च नो बुद्धिमनःप्राणोन्मियाणि च । भक्तानामात्मनो रूपं व्यञ्जयन्तं मनोहरम्
 अमक्तानां मनोवृत्तेर्दूराद्दूरतरं मतम् । निश्चितं सर्ववेदेषु वैष्णवं परमं पदम् ॥ ७० ॥
 गुणधयाद्वातीतं तद्व्यापकं हेयवर्जितम् । नात्र कालगतिर्ज्ञेया होकरूपं सनातनम् ॥
 शान्तं विकल्परहितं निर्विशेषमगोचरम् । नित्यानन्दमनौपम्यं चरमं वैष्णवं पदम् ॥
 नातः परं प्रगन्तव्यं सर्वावधितया मतम् । यावन्न प्राप्यते राजन्मगवान्मृतमावनः ॥
 प्राप्यं नाधिगतं तेन कृथैव भ्रमता सता । विभूतयो वयं सर्वे ब्रह्माद्याः सकलेश्वराः ॥
 प्रविशामो मुहुस्तस्मिन्सदितः सागरे यथा । केवलं नामरूपाभ्यां बुद्बुदा इव वारिधौ
 उत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते कर्मवातेरिता मुहुः । परतन्त्रा वयं सर्वे याक्त्वया विनियोजिताः ॥
 न शक्नुमो महाराज दातुं मोक्तुं मनागपि । बहामो हि बलिं तस्मै विष्णवे प्रमविष्णवे
 कालरूपेण यो लोकान्द्रसते निरनुग्रहः । वीक्षणाद्यस्य जायन्ते ब्रह्माण्डानां च कोटयः
 संलीयन्ते च संकोचाज्जलेषु लवणं यथा । चतुर्थाऽपि क्षयो यस्मिन्नायते परेश्वरे ॥
 तमिमं प्रणताः सर्वे विसर्गाऽपि यतो मतः । जीयोऽयं विशतेऽव्यक्तेऽव्यक्तं च परमात्मनि
 परमात्मा निजे रूपे लीनमादाय तिष्ठति । व्यक्ताव्यक्तं विनिर्मुच्य यदा भागवतो भवेत्
 अभ्येति वैष्णवं धाम यतो नाऽऽवर्तते पुनः । यावत्प्रकृतिसंसर्गा राजन्जीवस्य तिष्ठति ॥
 तावन्न प्राप्यते ब्रह्म स्वाधिष्ठानमनामयम् । अटन्तु सर्वतीर्थानि पठन्तु सकलागमात् ॥
 पजन्तु निखिलान्यागान्नाऽऽप्नोति परमं पदम् । न विद्या हीयते राजन्विना भक्तिं जनार्दने
 आकारत्रयसंपन्ना या भक्तिः प्रोच्यते बुधैः । स्वरूपविस्मृते राजन्यो दोषः समपद्यत ॥
 कथं तस्य निरासः स्याद्दिना विष्णुपदाश्रयात् । तपोयोगव्रतादीनां फलमेकं विनिश्चितम्
 गोविन्दचरणाम्भोजे यदि भक्तिः प्रजायते । तपसा सर्वसामर्थ्यं जायते नृपसत्तम ॥
 न वैकुण्ठपदाम्भोजरतिलेशो भवेद्विह । अनुग्रहो यदा विष्णोर्जायते हेतुवर्जितः ॥ ८० ॥
 तदा हि जायते काचिद्भृतिर्नित्यानपायिनी । भक्त्या तया मलं राजन्निर्वहेदात्मनो यदा
 स्वरूपं भासते तस्य मायासंसर्गवर्जितम् । ज्ञानरूपमनौपम्यमसंकुचितवैभवम् ॥ ९० ॥
 निर्मलं सत्यसंकल्पं सदैकरसमक्षरम् । परसाम्यं गतं विष्णोर्भोग्यसाम्यमपि ध्रुवम् ॥ ९१ ॥
 देवाः समुपतिष्ठन्ति संकल्पादेव भूयते । तदा स केवलीभावं संप्राप्तो भविता मुनिः ॥
 परमभक्त्या पुनः सैव ह्यात्मस्थं विश्वकारणम् । नारायणं जगन्नाथं सर्वकारणकारणम् ॥
 स्वाधारं स्वाश्रितं नित्यमेकरूपमनामयम् । स्वयंज्योतिः स्वयंधाम स्वतन्त्रं पुरुषोत्तमम्
 परमं पदमाप्नोति भक्त्या नान्यच्च साधनम् ॥ ९५ ॥

राजावाच—

परमं शरणं विष्णोः प्राप्यं भोग्यं निरूपितम् । परमत्वं कथं तस्य लक्षणं वद शंकर ॥

श्रीशिव उवाच—

प्रकृतिः पदमेकं तु प्राकृतं कथितं तु तत् ॥ १७ ॥
 प्राकृतं रूपमाप्नोति यत्राऽऽसक्तोऽयमक्षरः । नावैति स्वात्मनो रूपं शरीरं परमात्मनः
 देहोऽहमिति संस्थानलक्षणं प्राकृतं पदम् । आत्मैवाहं न देहोऽहं द्वितीयं पदमात्मनः ॥
 देहादिवासनाव्याप्तं मलिनं तत्प्रकीर्तितम् । शुद्धरूपं तृतीयं तत्केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
 कैवल्यं प्राप्यते यत्र संभासः पुरुषो नृप । परमं तु पदं ब्रह्म वैष्णवं परिकीर्तितम् ॥
 स्वाधारभूतमात्मानं निर्गुणं बोधलक्षणम् । यं प्राप्य भूपते मुक्ता भवन्ति मुनिसत्तमाः ॥
 इति श्रीपृथ्व्यासंहितायां चतुर्थपादे वरीयतायां सप्तमिः नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां सप्तस्यङ्काः— ॥४२५१॥

अथ चतुर्थपादे सप्तमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

कथं स्थानत्रयातीतं चतुर्थं परमं पदम् । समभ्येति वृषासिन्धो वद नो वदतां वर ॥ १ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्म ज्ञानोपासनं च भगवत्प्राप्तिसाधनम् । कथितं सर्ववेदेषु पुराणागमवर्त्मसु ॥ २ ॥
 नारायणात्मकं कर्म कर्मबन्धनिवर्तकम् । मुमुक्षूणां सदा सेव्यं ज्ञानैकसदृशं हि तत् ॥
 प्राकर्तृत्वाभिमानेन फलमुद्दिश्य वा कृतम् । बन्धकं नृपशार्दूलं कर्मिणामेव कीर्तितम् ॥
 न तद्वद्वात्मकं कर्म त्वज्ज्ञानजनितं हि तत् । दुष्टं क्षरफलं सर्वं जन्मकर्मैकसाधनम् ॥ ५ ॥

राजोवाच—

यदज्ञानकृतं कर्म सफलं दृश्यते हि तत् । वद नो ज्ञानरूपं तथेन बन्धनिवर्तनम् ॥ ६ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

ज्ञात्वाऽऽत्मानं सदानन्दलक्षणं बोधरूपिणम् । गन्तव्यमेकरूपं च परिणामादिवर्जितम् ॥
 चिन्मयं भगवद्वाप्तं भगवच्छेषवेमवम् । नित्यमक्षरमव्यक्तमजमव्ययमुज्ज्वलम् ॥ ८ ॥
 देहादिकृतनामात्वरहितं निर्गुणं परम् । विकारवर्जितं ज्ञानप्रकाशपरिपूरितम् ॥ ९ ॥
 बद्धं प्रकृतिसंयोगादुत्पन्नमुत्पाद्यकम् । विज्ञायाऽऽत्मानुभूत्यर्थमविद्याकर्मशान्तये ॥
 नारायणाज्ञया नित्यनैमित्तिकमथाऽऽचरेत् । स्ववर्णाचारतः प्राप्तं निवृत्तान्धप्रयोजनः ॥
 सर्वत्रानुगतं ब्रह्म नारायणमनुस्मरेत् । शरीरत्वान्द्रगवतश्चेतनस्य जडस्य च ॥ १२ ॥
 न तदस्ति जगत्प्रसिंश्चेष्टते श्रीहर्षि विना । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं चिदचिदात्म-
 कम् ॥ १३ ॥

आत्मन्यग्नौ हविष्ये च यष्ट्येषु कुशेषु च । मन्त्रे चरुपरोडाशे ब्रह्मात्मत्वं विभावयेत् ॥
 कर्तृत्वं फलसंयोगं कृतं मे कर्म एव च । हित्वा त्रयं प्रकुर्वीत कर्म ब्रह्मात्मकं त्विदम् ॥
 ज्ञानरूपमिदं कर्म कर्मबन्धविमुक्तिकृत् । यावदात्मस्थितिस्तावदनुष्ठेयं विपश्चिता ॥
 अकर्तृत्वस्य रूपस्य संधानादत्र कर्मणि । व्यापिनो वासुदेवस्य स्वरूपस्यानुचिन्तनात् ॥

मोग्यत्वस्याऽऽत्मरूपस्य स्वैतरानित्यमावनात् । कृतं ज्ञानात्मकं कर्म न बन्धाय भवि-
ष्यति ॥ १८ ॥

स्वर्गादिवज्ज्ञाऽऽत्मगतिः फलं नाशाय हि स्मृतम् । नोत्पद्यते नवं किञ्चिदात्मनोऽस्य
नृपोत्तम ॥ १९ ॥

नातः कर्मफलं ह्यात्मा किमात्मा ज्ञानकर्मणा । आत्मान्तरायकं दुष्टं कर्मानेन निवार्यते ॥

ज्ञानमात्मस्थितिं विद्धि रागद्वेषादिसंक्षयम् । नेद्वृत्ते देहबुद्ध्या तु मनाद्मानापमानयोः

शीतोष्णमुखदुःखेषु समः स्वात्मसुखास्पदम् । ज्ञानैकाकारमात्मानमनुपश्यति सर्वतः ॥

मायामात्रमिदं सर्वं देहं देहानुगं च यत् । हेयबुद्ध्या न गृहीयाद्वाज्ज्ञात्मास्थितो नरः ॥

नास्य कर्म महाराज कर्तव्यमवशिष्यते । स्वात्मप्राप्तौ महामाग सर्वयत्नविवाजितः ॥ २४ ॥

परकीयमिवाऽऽत्मीयं देहं यो भनूते पुमान् । न तत्र युज्यते हर्षशोकहेतोरुपस्थितौ ॥

अयमेव स्थितप्रज्ञो गुणातीतो मतो बुधः । ज्ञानयोगरतः साक्षादात्मभूतः स केवलः ॥

ब्रह्माभावमनुप्राप्तः स्वात्मन्येव नरेश्वर । गुणो हि गुणिना भिन्नो यथा नैवार्हति स्थितिम्

अहमेवं ब्रह्मणाऽस्मीत्यभेदमनुसंस्मरेत् । एवं ज्ञानी यदाऽऽत्मस्थमात्मानमनुपश्यति ॥

आत्मस्थं परमं प्रेष्ठे नारायणमनामयम् । प्रीत्याऽतिशयभावेन क्षणमेकं न मुञ्चति ॥ २९ ॥

दर्शनैकसमे ध्याने परमेमास्पदं हरिम् । ध्यायेदनन्यभावेन सा भक्तिः परमा मता ॥ ३० ॥

उक्ता भागवती भक्तिरखण्डस्मृतिलक्षणा । तयाऽऽत्मानं हरिः साक्षात्संदर्शयति भूमिषु

भक्त्या केवलया श्राद्धो भगवाञ्जलजेक्षणः । अनन्तनित्यनिःसीमकल्याणाद्विगुणास्पदः

सर्वाधारः सर्वशेषी दिव्यमङ्गलदेहभृत् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिचारुचतुर्भुजः ॥ ३३ ॥

प्रियोऽयं परमस्तरस्य तथाऽयं परमप्रियः । नैनमाकाङ्क्षते त्यक्तं न चायं तमधोक्षजम् ॥

एवं परानुरागेण जाता भक्तिः परस्परम् । परा काष्ठेयमादिष्टा भक्तानां नृपसत्तम ॥

वेहामिमाने निर्मुक्ते तथाऽऽत्माभिमतिर्गता । केवलं परमात्मात्मभावो भागवतो मतः ॥

चञ्चलं चाति राजेन्द्र मनो दुर्निर्ग्रहं धिया । निरोधाय मता तस्य धारणा शास्त्रपारगैः ॥

वोपबुद्धिं च सर्वत्र मायामात्रे नरेश्वर । अमायिके वाऽऽत्मानि च सुखमात्यन्तिकं

स्मरेत् ॥ ३८ ॥

परा काष्ठा तु भूपाल परमात्मानि संस्थिता । ज्ञानाभ्यासातिरिक्तेन मनसा नाधिगम्यते

यो विज्ञायाभ्यसेद्वाजन्कर्मणोपासनेन वा । ध्यानेन सोऽनुते सम्यगात्मानं प्रकृतेः परम्

सुकरः कर्मयोगो हि श्रद्धामात्रमपेक्षते । अहृश्यमानं तत्तत्त्वमनुसंधाय चेतसा ॥ ४१ ॥

दृष्टार्थेन क्रियां कुर्वन्न प्रमाद्यति कर्हिचित् । चेतसो बाह्यवृत्तित्वाज्ज्ञानस्य सहकारिता

पूर्तेति द्विधा मोक्त कर्म निष्कामलक्षणम् । कूपारामादिकं पूर्तमिदं ज्ञानादिलक्षणम् ॥

अग्नौ वा स्थण्डिले वाऽपि प्रतिमायामथापि वा । यजनं विविधैर्मन्त्रैरिष्टिरेषा प्रकी-

र्तिता ॥ ४४ ॥

फलमेपां परित्यज्य ज्ञानेन सहकारिणा । नित्यं कर्म प्रकृतं तत्र भागवतं पुनः ॥ ४५ ॥

उद्दिश्य वामुदेवं च लक्ष्मीकान्तं धराधिप । सात्त्विकैर्द्रव्यमन्त्रैश्च तादृशैरपि भूसुरैः ॥

राजसेस्तामसेनैव कर्तव्यं कर्म सात्त्विकम् । मुमुक्षुणा महामाग चेतसः शान्तिमिच्छता

विष्णोर्निकेतनं चैव पञ्चकालोपसर्पणम् । वापीकूपप्रपारामतडागादिपर्वतनम् ॥ ४८ ॥

अन्तर्यामिधिया विष्णोर्व्यापकत्वमनुस्मरन् । सर्वतश्चोपकुर्वीत वैष्णवेषु विशेषतः ॥
 विषेषु सुरवर्षेषु नारायणविभूतिषु । हरिपुञ्जशा समम्यर्चद्वाजन्नायणात्मकः ॥ ५० ॥
 एवं ज्ञानात्मकं कर्म सुकरं प्रतिबोधितम् । दुष्करे ज्ञानयोगे तु मनःशान्तिरपेक्षिता ॥
 तत्राङ्गप्राणसंरोधो योगेनैव विशीयते । अपेक्षितो मुमुक्षूणामात्मतत्त्वमयीप्सताम् ॥ ५१ ॥
 यमैश्च नियमैश्चैवाम्पासनप्राणरोधनैः । प्रत्याहारध्यानधृतिसमाधिभिरमीक्ष्यशः ॥ ५२ ॥
 मनो निगृह्यते राजन्निन्द्रियं धारणाश्रये । निरुध्य परमोपायैः स्थूले भागवतस्तनौ ॥
 धारयेत्प्रथमं राजन्यायतसूक्ष्मे प्रवर्तते । सूक्ष्मे भगवतो रूपे स्थितं सत्यं प्रसीदति ॥ ५३ ॥
 सूक्ष्मं तु भगवत्प्रमत्तर्यामितया स्थितम् । हृत्पुण्डरीके विमले सर्वेन्द्रियविकाशकम् ॥
 तेजोमयं चतुर्याहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । पीताम्बरधरं मास्वकुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥
 रुचिरौष्ठपुटं चारुदशनायलिलालितम् । कृपया प्रणतं भक्तं वीक्ष्यन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ५४ ॥
 शान्तमानन्दनिलयं श्रीदेवीपरिसेवितम् । बाह्यजोगोचरं दिव्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥
 एतद्वारणया ध्वस्तमायावरणविभ्रमः । ब्रह्मानन्दैकनिलयमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ५५ ॥
 आत्मानन्दैकनिलयो निवृत्ताशेषवासनः । स्वात्मभूते हरी साक्षाद्व्रतिप्राप्नोति पुष्कलाम्
 उपेक्षितान्यतस्तस्माद्यमयोगैश्चर्यमहोदयः । आप्नोति विरजं ब्रह्म क्षरान्ते नृपसत्तम ॥ ५६ ॥
 विमोक्षकाले संप्राप्ते फायस्य विगतामयः । प्राणायामयलेनैव स्वात्मानं चोर्ध्वमुन्नयेत् ॥
 बाह्यस्थानेषु विश्रान्ते मूर्ध्नि निर्भिद्य निर्गते । सुपुत्रावर्मना मुक्तो बहिर्निष्क्रमते मुनिः ॥
 अर्चिराविमिरानीतो याति सूर्यपथा ध्रुमान् । निर्दग्धवासनादेहः सूक्ष्मरूपमुपेत्य सः ॥
 प्रयाति ब्रह्मणो लोकं पूजितः पथिदासिभिः । महाभागवतो नूनमिति पुञ्जया विरञ्चिता
 कृतोत्सवेन राजेन्द्र धन्योऽहमितिवादिना । ततश्चोर्ध्वं प्रयातीह निवृत्ताशेषवासनः ॥
 भूतसूक्ष्माणि भूतानि मनोदेवानतीत्यं सः । सायुज्यं तत्र तत्रायं क्रवादनुभवन्नसौ ॥
 त्रिविधां प्रकृतिं हित्वा महत्तत्त्वमतीत्य च । प्रकृतिं चानिरुद्धादीनतीत्य भगवत्प्रियः ॥
 प्रयाति पार्षदैर्नितस्तद्विष्णोः परमं पदम् । यतो नाऽऽवर्तते भूयो यत्र कालचलं न हि ॥
 द्वेपादिरहितं साक्षाद्भ्राम भागवतं महत् । निर्गुणं निर्मलं शान्तं निर्गुणोऽयं विशेत्पुनः ॥
 परमात्मसुखास्वादो राजन्नास्ते निरन्तरम् । यत्सुखास्वादकोट्यंशो ब्रह्मादीनां न विद्यते
 कोटिकोट्यंशलेशेन कृतकृत्यविमाबिनः । वयं तु तत्पदं राजंश्चिन्तयामो निरन्तरम् ॥
 प्राणायामस्थिताः सर्वे स्वाधिकारेषु सर्वदा । धन्या भागवता लोके सद्यः श्रीकान्त-
 विहरम् ॥ ७४ ॥
 प्रयान्ति नृपशार्दूल परमैकान्तिनोऽमलाः । योगिभ्यश्चाधिकाः प्रोक्ताः परमैकान्तिनो
 नराः ॥ ७५ ॥
 विना योगं विना कर्म विना साधनकोटिभिः । निर्हेतुककृपापलेशान्द्वरिणा वीक्षिता नृप
 एकान्तमावोपगता यान्ति सद्यो हरेः पदम् ॥ ७७ ॥

राजोवाच—

परमैकान्तिनो देव कीदृशाः सन्ति मे वद । शिष्योऽहं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कैलासकृतकेतन

॥ श्रीरुद्र वाचे—

योगादिकारणं नैव विद्यते नृपसत्तम । अन्यथा चेद्वयं सर्वे तथाभूता भवेम हि ॥ ५१ ॥
 यमेव वीक्षते साक्षाद्भगवान्पुरुषोत्तमः । स एव लोके भवति ह्येकान्ती नृपसत्तम ॥
 नारायणार्थनिर्मुक्तदारपुत्रधनादयः । अनित्यलोकसंबन्धदेहदेवान्तरस्पृहाम् ॥ ५२ ॥
 भोगमोक्षस्पृहा हित्वा हित्वा चान्यार्हशेषताम् । नारायणं प्रपन्ना ये नारायणपरायणाः
 भगवद्भक्तसंबिन्द्वहृदया दीनवत्सलाः । नारायणमृते कर्म न कुर्वन्ति मनागपि ॥ ५३ ॥
 हरेः संबन्धिनं हित्वा भोजनादिक्रियादिषु । सद्गो न विद्यते येषां दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥
 नानिवेदितमश्नन्ति न वसन्ति मनागपि । मनसा वचसा विष्णोर्नाममन्त्रैकजल्पकाः ॥
 न च मन्त्रान्तरं येषां न व्रतान्तरसेवनम् । न फलान्तरजिज्ञासा न देवान्तरदर्शनम् ॥
 नान्यशेषस्य ग्रहणं फलादेरपि भूमिषु । नान्यवेपानुकरणं नान्यपर्वानुमोदनम् ॥ ५४ ॥
 नान्योत्सवावलोकं च नान्ययात्राप्रवर्तनम् । नान्यवतानुचरणं नान्यासक्तिर्मनागपि ॥
 नान्यार्थं जीविका कार्या नान्यार्थां पाकसंक्रिया । नारायणमृते राजन्सर्वेषामात्मदेवतम्
 देहयात्रामरण्यासं कुर्यान्मातरि बालवत् । वासुदेवे भगवति स्वाधिष्ठाने नियोक्तिरि ॥
 स्वस्य सर्वमरण्यासं कृत्वोपासनमाचरेत् । मृत्युः स्वामिनि तस्याऽऽज्ञां पालयत्यनुवा-
 सरम् ॥ ५१ ॥

सेवामङ्गस्य चिन्तैका न चिन्ता स्वात्मरक्षणे । वृत्तिं दास्यति विश्वासः सद्भृत्यस्य
 यथा तथा ॥ ५२ ॥

वासुदेवैकतिलयो वासुदेवैकसंश्रयः । सेवां कुर्वन्भगवतो वृत्त्यर्थं नावसीदति ॥ ५३ ॥
 येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स मे वृत्तिं विधास्यति
 गच्छस्तिष्ठन्त्यपन्ध्यायन्स्तवन्मुञ्चन्निबन्नृप । नारायणेति वागेषा जिह्वाग्रे वर्तते सदा ॥
 आम्नस्त्रजीवलोकेषु हरिसंबन्धवर्जिते । देवे नरे च तिर्यक्षु स्वबुद्ध्या नार्पयेन्मतिम् ॥
 सबन्धो द्विविधो विष्णोर्वस्तुमात्रेषु विद्यते । साधारणो हि राजेन्द्र तथाऽसाधारणो मतः
 चतुर्विधेषु भूतेषु तदात्मत्वेन मानद् । तज्जन्यत्वेन वा ज्ञेयस्तदाधारतया हि सः ॥ ५८ ॥
 साधारणो हि संबन्धो न च संसारनाशकः । दासत्वेन च संबन्धो द्वितीयो मोचको मतः
 तापादिपञ्चसंस्काराद्यो जातो जगतीपते । तदन्याहंशेषत्वमात्मनो ह्यनुभावनम् ॥
 तत्संबन्धानुसंधानं तनुवाक्पायमानसैः । नेदं साधनसंसिद्धं किं तु निर्हेतुकी क्रिया ॥
 सर्वतो मनसो राजन्निःसङ्गत्वं प्रजायते । विना योगसमाधिं हि केवलं कृपया हरेः ॥
 दृष्ट्वा हि खलु राजेन्द्र लोकरीतिमनुत्तमम् । वैराग्यं सर्वमावेपु राजञ्चायेत पुष्कलम् ॥
 दाराः सुताः प्रियाः प्राणा राज्यं यद्यद्वैष्णवम् । न प्रियाणि भवन्तीह कामिनः
 कामिनी विना ॥ १०४ ॥

इयमात्यन्तिकी राजन्मक्तिर्गोविन्दपादयोः । प्रसादेनैव संसाध्या सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
 यस्यानुग्रहमात्मीयमाकाङ्क्षति दयानिधिः । तस्यैवैकान्तिकी प्रीतिर्जायते नान्यसा-
 धना ॥ १०६ ॥

प्रतिज्ञातं भगवता शृणु राजन्यसत्तम । परमैकान्तिकोपायः स्वहस्ते विधृतो यथा ॥

तेषां सततयुक्तानां मज्जतां भीतिपूर्वकम् । वदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
 तेषामेवानुक्तमर्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्ममावस्थो ज्ञानदीपेन मास्वता ॥
 जायमानं हि पुरुषं यं यं पश्यति चक्षुषा । स एव भवति क्षिप्रमेकान्ती पुरुषेषु हि ॥
 एकान्तिर्नो महाभागा गृहीता हरिणा स्वयम् । भगवद्ब्रह्मैवात्म्यज्ञानयोगादिभिस्तथा ॥
 चित्तैकतानमाश्रित्य वासुदेवेऽसिल्लात्मनि । प्राप्नुवन्ति परं धाम वैष्णवं शाश्वतं पदम् ॥

इति श्रीवृहद्ब्रह्मसंहितायां बृहद्गीतायां मध्वविरचितायां नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ४३६३ ॥

अथ चतुर्थपादेऽष्टमोऽध्यायः ।

आदौ तु ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या नृपसत्तम । ज्ञात्वा ब्रह्म ततः कुर्याल्लक्ष्यमात्मशरस्य हि
 राजोवाच—

अलक्ष्ये लक्ष्यता कार्या लक्ष्ये वाऽलक्ष्यता न किम् । आद्ये त्वसंभवो देव त्वनुवादो
 द्वितीये ॥ २ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

सर्वप्रमाणसिद्धत्वाभ्यालक्ष्यं ब्रह्म भूपते । सन्मात्रं न विशेषोऽस्य यत्र संप्रार्पते मनः ॥३॥
 सन्मात्रे संशयच्छेदो न सम्भवभिजायते । स्थानुर्वा पुरुषो वेति न निर्धारयितुं क्षमः ॥
 विशेषोऽस्य सतो राजन्निःसंदेहकरो मतः । विशेषे धारणायोगो निर्विशेषे न ज्ञस्यते ॥
 सन्मात्रे दोषरहिते दोषवद्बहुः परंतप । मासमानो विशेषो हि मासते न कथंचन ॥ ६ ॥

राजोवाच—

पुरुषः सविशेषो वा निर्विशेषोऽथ वा प्रभो । विचार्य मम वक्तव्यं भगवद्वशरणार्थिनः ॥

श्रीरुद्र उवाच—

प्रश्नोऽयं तव राजेन्द्र सविशेषं प्रवच्छति । सप्रकारकतापन्ने संदेहो जायते यतः ॥ ८ ॥
 निर्विशेषे विषाणादौ संदेहो न कदाचन । जायते नृपशार्दूल ह्यवस्तुरवाद्रिमर्शतः ॥ ९ ॥

राजोवाच—

शशो विषाणरहिते कर्णाभ्यां दूरदोषतः । शृङ्गप्रतीतिर्मवति देव तद्वदिहापि हि ॥ १० ॥

श्रीरुद्र उवाच—

शृङ्गप्रकारतापन्न एकदेशे शशस्य तु । शृङ्गबुद्धिः प्रभवति न तु साऽकर्णके शशे ॥ ११ ॥
 किं सादृश्यविषा राजन्ब्रह्मणि प्रतिमाति ते । तादृशे धर्मसद्भावे सविशेषो न संशयः
 शशस्य शृङ्गमावेऽपि शृङ्गमावविधायके । कर्णे स्यातां महाराजन्निष्प्रकारे कथं भ्रमः ॥

राजोवाच—

के ते विशेषाः पुरुषे येषां ज्ञानाग्निरवर्तते । संसारो दीर्घरोगोऽयं येन दुःखं पदे पदे ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्तृत्वमस्य जगतस्तथा च परिपालनम् । संनिरोधो विमोक्षश्च विशेषोऽयं परात्मनः ॥

किं ब्रह्मेति पुरा पृष्टे श्रुतिरेवोत्तरं जगौ । यतो भवन्ति भूतानि येन जीवन्ति सर्वतः ॥
यत्पश्यन्ति विशन्तीति तद्ब्रह्मेत्यवधार्यते । लक्षणं ब्रह्मणस्तावच्छीतं भवति भूमिप ॥

राजोवाच—

सत्यं भवति देवेश लक्षणं श्रुतिबोधितम् । एतैस्तु लक्षितं ब्रह्म लक्ष्यं भवति योगिनः ॥
अदृष्टो भवति द्रष्टा विज्ञातोऽज्ञात एव च । अश्रुतो भवति श्रोताऽमृतो मन्ता प्रकीर्तितः
अकर्तृव तथा कर्ता ह्यधर्ता धारको मतः । अमोक्ता सर्वमश्नाति निर्विशेषो विशेषवान्
यद्यद्विलोक्यते लुब्धं सर्वं मिथ्येति गीयते । अतोऽस्य कारणं ब्रह्म ह्यकर्तृव निरूपितम् ॥
अकर्तृत्वं तु देवेश लक्षणं प्रतिभाति मे । रूपं च लक्षितं तत्र धारणाऽपि भविष्यति ॥
निर्विशेषं निराधारं निर्गुणं च निरञ्जनम् । इत्येषं भावना साक्षाद्धारणं गिरिजापते ॥
किं न स्यादिति मे शङ्का जायते सुबुद्धा प्रभो । तां निवर्तय सद्युक्त्या यदि योग्योऽस्मि
भाषितुम् ॥ २४ ॥

भीरु उवाच—

स्वातन्त्र्येणास्य नो द्रष्टा श्रोता मन्ता च विद्यते । अतो विशेष्यते राजज्ञैतैरेव विशेषणैः
अयं यमनुगृह्णाति परमात्मा सनातनः । स एव तं विजानाति यास्यत्यखिलसंश्रयम् ॥
मन्ता स एव भवति नान्यो राजन्कदाचन । प्रसादादेव देवस्य विशेषो ह्यवधार्यते ॥ २५ ॥
आत्मत्वात्सर्वभावानामन्तः सूक्ष्मस्वरूपतः । प्रविष्टः पुरुषश्चेष्टस्तस्मान्नैवोपलक्ष्यते ॥ २६ ॥
शरीरभूतमसिलमात्मानं पुरुषोत्तमम् । न विजानाति राजेन्द्रेत्याहुर्माध्वं विनास्तु तम् ॥
यः पृथिव्यादिषाक्येषु विद्विष्यति विशांपते । आकाशवत्समन्वेति तदेतद्वयमासयन् ॥
अदृष्टो ह्यात्मरूपत्वाद्द्रष्टा भवति चिन्तय । पारतन्त्र्यस्वभावत्वादनयोर्दृष्टिदृश्ययोः ॥
द्रष्टा न चेतो भो राजन्त्यं विना प्रभवत्यलम् । अतो द्रष्टा हरिः साक्षाद्यथा धीणारवो मतः
अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥
सर्वत्र सर्वभूतोऽयं तथाभूतो विराजते । द्रष्टाऽप्यदृष्टो राजेन्द्र दृश्यते चापि पश्यताम् ॥
मिथ्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृद्रे परावरे ॥
यदा पश्यः पश्यतेति श्रुत्वा दृश्यत्वमप्युत । प्रसादेनैव जायेत विष्णोरेवावलोकनम् ॥
सर्वात्मत्वेन सर्वेषां रूपत्वेन च तत्त्वतः । विशेषरूपविज्ञानं दर्शनं नृपसत्तम ॥ ३७ ॥
विशेषं रूपविज्ञानाद्भिद्यते ग्रन्थिरात्मनः । छिद्यन्ते चापि कर्माणि क्षीयन्ते सर्वसंशयाः
स्वरूपं वैभवं शक्तिबलपौरुषमस्य च । साकल्येन न संश्रोतुं शक्यतं नृपसत्तम ॥ ३९ ॥
अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वाक्यैर्वेदान्तसंभवैः । तं त्वोपनिषद् देवं पृच्छामीति श्रुतबलात् ॥
इयत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः । यं विना मीयते नैवामदमेतच्चराचरम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः । यस्मिन्नाभाति विश्वस्य स चाऽऽधार-
तया मतः ॥ ४२ ॥
आनन्त्याख्यो विशेषोऽयमाधारारयस्य भूपते । न मितो वासुदेवस्य तस्मादमत उच्यते ॥
विज्ञातं स्याद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम् । कस्तमन्यो विजानीयादविज्ञातस्ततः
ईशोऽस्ति सर्वजगतो न गोप्ता त्वस्य भासते । अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः ॥
स्मृतः ॥ ४४ ॥

अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वावयैर्धेदान्तसंभवैः । तं त्वोपनिषदं देवं वृच्छामीति श्रुतेर्बलात् ॥
 इषत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः । यं विना गीयते नैवमिदमेतच्चराचरम् ॥
 आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः । यस्मिन्नामाति विश्वस्य स चाऽऽधार-
 तया मतः ॥ ४८ ॥

आनन्त्याख्यो विशेषोऽपमाधाराख्यस्य भूपते । न मितो वासुदेवस्य तस्मादमत उच्यते
 विज्ञातं स्थाद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम् । कस्तमन्यो विजानीयादविज्ञातस्ततः
 स्मृतः ॥ ५० ॥

ईक्षोऽस्ति सर्वजगतो न मोक्षो त्वस्य भासते । अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः
 पथाऽहमिति भूतानां प्रतीतिः खलु भूपते । अद्य प्रसूतादारभ्य चाऽऽज्ञतान्तात्प्रतीयते ॥
 तथातिपामरेणापि प्रोच्यते पुरुषोत्तमः । विज्ञात एव राजेन्द्र प्रतीत्याऽनुभवेन च ॥
 पथाऽन्यन्नास्ति धाम्नेन शून्यमाकाश एव हि । परिस्फुरति सर्वेषां भूष जानीहि सर्वतः
 आकाशमस्तीति पुनश्चोत्तरं किं न दीयते । विशेषास्फुरणाच्चात तद्भाष इह युज्यताम्
 देहादिप्राणमनसां सहैवाहंकृतेर्ग्रहः । विशेषाग्रहणाख्यस्य तद्भाष इह युज्यताम् ॥ ५६ ॥
 नाहमन्यो नचाऽऽमानो विशेषः परजीवयोः । अज्ञसर्वज्ञरूपेऽन्यो विशेषोऽपि न गृह्यते
 जीवस्य कर्मकर्तृत्वं कर्मणा प्राक्तनेन हि । तथा हरेर्न कर्तृत्वं कर्मलेपो न विद्यते ॥ ५८ ॥
 तेन कर्ता महीपाल परमात्माऽयमीरितः । प्रकृतेरपि कर्तृत्वं यदायत्तं रमापतेः ॥ ५९ ॥
 रमापतेस्तथा नैव ह्यकर्ता तेन माधवः । न कर्ता माधवा ज्ञेयः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥
 कर्तृत्वं यास्तवं पुंसो वासुदेवस्य भूमिप । उभयोः परतन्त्रत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते ॥
 अज्ञानेन यथा धर्ता देहस्य पुरुषो मतः । देहोऽहमभिमानेन न तथा पुरुषोत्तमः ॥ ६२ ॥
 धर्ता विशेषणीभूतचिदचिद्देहयोर्हीरः । विधृतिः सेतुरूपेण श्रुतिराह विशांपते ॥ ६३ ॥
 अवश्यभोक्ता जीवः स्वाप्ताजन्स्वीपस्य कर्मणः । कलं शुभाशुभस्यातः संसारेऽस्ति-
 न्निबध्यते ॥ ६४ ॥

अप्राकृतस्य भोक्ताऽयं भक्त्या भक्तापित्तस्य च । हेयप्राकृतरूपो यो विशेषस्तत्रैव यजितः
 महदादिविभवेन कार्यावस्थासु रूपतः । स्वानन्तशक्तियोगेन नित्यः स्वामापिऊस्तु यः
 हेयांशवजितो राजन्विशेषस्तत्र संयुतः । चिदचिच्छब्दाच्यो यो विशेषणतया स्थितः
 सर्वावस्थाप्रयस्तस्मिन्विशेष्ये परमात्मनि । विशेषः सर्वकालेषु न निवर्तत कर्हिचित् ॥
 धारकः प्रेरको भर्ता सर्वस्यास्य प्रकाशकः । सदनन्तगुणावासः श्रीभर्ता मोक्षकृत्स्वयम्
 अन्यथाप्यतर्कानेकविशेषणविशेषवान् । विमाति भगवानेको निर्विशेषो न भूमिप ॥ ६४ ॥
 अनादिवासनाबन्धो जीवः सकुचितस्मृतिः । विशेषं वासुदेवस्य न जानाति कृपां विना
 अयं पमनुगृह्णाति स्वाद्वीकर्तुमिहेच्छति । शास्त्रसङ्को मवेत्तस्य सदाचार्यस्य संनिधी ॥
 विशेषं तस्य विज्ञाय तत्राऽऽरोप्य मनो धिया । विमुक्तो भवति क्षिप्रं जन्मसंसारबन्ध-
 नात् ॥ ७३ ॥

सदैकरूपामावाप्तुं जगन्मिथ्येति गीयते । न मिथ्याऽन्यादृशं नैव धर्मो रज्जुमुजङ्गवत् ॥
 राजन्कार्यस्य मिथ्यात्वं नेर्गुण्यं परमात्मनः । आमासबाधो जीवस्य पापघ्नेरुपकल्पितः

नेतद्विश्वसनीयं ते मयोक्तमपि मायया । आज्ञया वासुदेवस्य मोहनाय सुरद्विषाम् ॥
 प्रवर्तितमसच्छास्त्रमयथार्थस्य शासनात् । तर्कसिद्धाद्विशेषेण तामसानां प्रियं हि तत् ॥
 अयं वेपो महामाग जटामस्मास्थिकल्पितः । श्मशाननिलयावासोऽमेध्यमोगो मदाश्रितः
 तामसं सर्वमेतद्धि स्याद्विष्टं पिशिताशिनाम् । नारायणसमत्वेन देवतान्तरचिन्तनम् ॥
 मायाविद्याविभागेन चेशजीवविकल्पनम् । मायाविद्याविनाशे तु नेशो जीवो न विद्यते
 यथा घटमटामावे तथाऽऽकाशो न विद्यते । बन्धमोक्षौ भ्रमः स्यातां न स्यातामीश-
 जीवकौ ॥ ८१ ॥

निर्विशेषं निराभासं ब्रह्म निर्धर्मकं तथा । ध्याता ध्यानं न ध्येयं हि त्वस्ति नास्तीति
 नैव हि ॥ ८२ ॥

अनिर्वाच्या हरेः शक्तिर्मिथ्या मायेति पार्थिव । मायावादमिदं शास्त्रं मायामोहप्रवर्ति-
 तम् ॥ ८३ ॥

सांत्त्वतैर्नाऽऽहृतं सद्भिर्ज्ञात्वा मोहनमात्मनः । मुमुक्षुभिर्न संधार्यं न श्राव्यं मुक्तिमि-
 च्छताम् ॥ ८४ ॥

पाखण्डमयथार्थं च श्रुतिस्मृतिविरोधतः

॥ ८५ ॥

गौतम उवाच—

निर्विशेषे महादेव विशेषोऽयं भवेद्यादि । को दोषः स्यादुमाकान्त वद मे वदतां वर ॥ ८६ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

निर्विशेषं प्रवदतां भवतां कोऽयमाशयः । निर्विशेषे विशेषस्तु मतो ध्यावर्तको न वा ॥
 आद्ये व्यावर्तको धर्मो निर्विशेषोऽपि सिध्यति । द्वितीयो निर्विशेषोऽपि न सिध्यति
 महामते ॥ ८८ ॥

अव्यावृत्तैर्विशिष्टस्तु निर्विशेषः किमुच्यताम् । निर्विशेषं न वस्त्वस्ति सदसत्त्वपि किञ्चन
 लक्ष्यं लक्षणनिर्विष्टं सर्वं भवति गौतम । ध्यावर्तकत्वं सर्वत्र स्वेतरस्य द्विजोत्तम ॥ ९० ॥
 सधर्मकत्वं संसिद्धं तेन सर्वत्र सर्वदा । आधारं सर्ववस्तूनां भासकानां च भासकम् ॥
 ब्रह्मवस्तु कथं ब्रह्मन्निर्विशेषं भवेदिदम् ॥ ९१ ॥

गौतम उवाच—

सर्वस्य सविशेषत्वात्सधर्मत्वात्कृपानिधे । सर्वतो हि विजातीयमुक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥
 अतो निर्धर्मकं ब्रह्म निर्विशेषं विनिश्चितम् । सविशेषस्य नष्टत्वं दृष्टं प्रत्यक्षतो मया ॥

श्रीरुद्र उवाच—

विशेषस्यैव विप्रेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः । विजातीयत्वमारयातं विशेषादन्यनिष्ठितात् ॥
 सर्वेतरविजातीयविशेषेण विशेषितम् । सर्ववेदान्तसिद्धान्तसंसिद्धमिति चिन्तय ॥ ९२ ॥
 चेतनोऽचेतनश्चेति विशेषोऽयं महामते । विशेषणतया तत्र पर्येति परमात्मानि ॥ ९६ ॥
 विशेषश्चिदचिन्निष्ठः परतन्त्रोऽयमीरितः । तस्माद्विलक्षणो धर्मभूतो देवस्य शार्ङ्गणः ॥
 अनन्तानित्यनिःसीमगुणदोषविवर्जितः । अहेया भावनातीता गुणा विष्णोर्निरूपिताः ॥

धर्मभूतास्तु ते सर्वे कल्याणादिकसंज्ञिताः । सच्चिदानन्दरूपाश्च कृतिशक्त्यादिरूपिणः ॥
 नान्यत्रैवंविधगुणाश्चिदचित्सु द्विजोत्तम । नैवंविधगुणैः पुष्टः पुरुषोऽन्यो मया मतः ॥
 परिच्छिन्नविशेषान्तु गुणाद्वा पुरुषादपि । सविशेषगुणापन्नो भिन्नोऽयं पुरुषोत्तमः ॥
 विष्णोर्गुणानां वैजात्यमस्ति चान्यगुणैः सह । विष्णोरपेतदोषस्य ह्यन्येन गुणिना सह ॥
 असांभ्यान्निर्विशेषत्वं गुणानां गुणिनोऽपि वा । विशेषान्मुनिशार्दूल न विशेषत्वसंक्षयः ॥
 निर्विशेषे विशेषोऽस्तीत्येवं वक्तुं न शक्यते । योऽयं विशेषः सोऽप्यत्र कीदृशोऽभि-
 मतस्त्वया ॥ १०४ ॥

निर्विशेषस्य चान्यस्य स्वस्य वेति द्विजोत्तम । आद्ये तु वचसस्तावद्वाघातः स्याद्वि-
 तीये ॥ १०५ ॥

अन्यस्य सत्त्वं वाऽसत्त्वमाद्योऽद्वैतस्य संक्षयः । द्वितीये चासतस्तावत्संबन्धो नैवं सिध्यति
 तृतीये त्वाश्रयमुते विशेषो नास्ति कुत्रचित् । न तु तावद्विशेषोऽयं शुक्तौ रजतवत्स्मृतः
 मिथ्यैव दोषश्च सत इति चेन्नैव सिध्यति । दोषामावस्तव मते दोषः कापि निराश्रयः ॥
 आश्रयो निर्विशेषो हि तथा निर्धर्मकः स्मृतः । दोषस्य सत्त्वे द्वैतं स्यादसत्त्वे नापरो-
 क्षता ॥ १०६ ॥

मिथ्यात्वे त्वनवस्था स्याद्दोषान्तरविकल्पनात् । निर्विशेषे विशेषोऽयमिति भ्रान्तिर्वि-
 चार्यताम् ॥ १०७ ॥

सविशेषस्य विभेद् द्वयं सिध्येद्विगर्शतः । कैश्चिद्विशेषैः संव्याप्तमव्याप्तं कैश्चिदेव हि ॥
 सविशेषे द्विजश्रेष्ठ निर्विशेषत्वसंभवः ॥ १११ ॥

गीतम उवाच—

व्याप्ताव्याप्तत्वंमन्युक्तं सविशेषे दयानिधे । केव्याप्तं केन च व्याप्तमिति मे संशयं नृद ॥

श्रीरुद्र उवाच—

महवादिहृता ये च विशेषास्तेरनावृतम् । सृष्टौ कदाचिद्भवति ध्यापुतं मुनिसत्तम ॥
 प्रधानादिविशेषोऽपि निर्विशेषस्तु कारणे । प्रलीनत्वाविशेषाणां सर्गादौ तु विशेषवान्
 निजासाधारणाकारगुणशक्तिविशेषयुक् । न ज्ञापते मुनिश्रेष्ठ विना भगवतः कृपाम् ॥
 वैशिष्ट्यं वासुदेवस्य न विहन्येत कर्हिचित् । विशिष्टं येन तच्चापि सदेव परमार्थतः ॥
 अस्वातन्त्र्यावृत्तत्वं तु मिथ्यात्वं श्रुतिरुज्जगौ । विशेषस्यापरोक्षस्य प्राकृतस्य विनाशतः
 नित्यानां तु विशेषाणां विनाशो नैव विद्यते । स्वरूपहानिरेव स्याद्वन्यथा मुनिसत्तम ॥
 विशिष्टं ब्रह्मणो रूपं सदसज्ज्ञां विनिश्चितम् । स्वास्मिन्प्रकारतापन्नं सदनन्तगुणान्वितम् ॥
 स्वरूपलक्षणं तावच्छ्रुतिभिः क्रियते द्विज । सत्यं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मेत्यादिमिरेव च ॥
 तथा कर्तृत्ववचनैः स्वरूपं लक्ष्यते यथा । विकारे निर्विशेषस्य तथाऽऽह श्रुतिरेव हि ॥
 सविशेषं परं ब्रह्म धारणैकसमाश्रयम् । विज्ञाप गुरुवाक्येण श्रवणादिमिरेव च ॥ १२२ ॥
 नामसंकीर्तनैश्चैव स्तवनेर्वन्दनेस्तथा । ध्यानेन मक्तियोगेन तत्साम्यमधिगम्यताम् ॥
 तत्साम्यलक्षणो मोक्षः सायुज्यमभिधीयते । यतो नाऽऽवर्तते भूयो भोगसाम्यमुपैति हि

अपिराजश्च विप्रश्च श्रुत्वा शंकरमापितम् । आदाय तौ परं धर्मं शरणागतिलक्षणम् ॥
 द्ययस्थावचनैस्तावन्निःसंदेहो बभूवतुः । स्थूणासंजननन्यायात्संदिहानावपृच्छताम् ॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रपीताया महाविचारो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ४४८२, ॥

अथ चतुर्थपाद नवमोऽध्यायः ।

तावूचतुः—

पञ्चवक्त्र महादेव विशिष्टं ब्रह्म लक्षणैः । लक्षितं तत्र संदेहमावयोस्त्वं निशामय ॥१॥
 सत्याविलक्षणैर्लक्ष्यं कीदृशं ब्रह्म शंकर । सत्यादिमिस्तु किं वाक्यं स्वरूपं धर्म एव वा
 सत्यस्वरूपं चेद्ब्रह्म धितरैः किं प्रयोजनम् । इति सर्वं समाचक्ष्व विष्णुसिद्धान्तगर्भितम्
 श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् । न निर्विशेषं निर्धर्मं निष्क्रियं तावद्विप्यते ॥
 सत्यादिभिरनु सत्यत्वधर्मवत्त्वं प्रपञ्च्यते । तावुशो ब्रह्मणो रूपं सत्यत्वादिभिरुच्यते ॥
 अन्यथा तु विरोधः स्याच्छ्रुत्या स्मृत्या च युक्तिभिः । विरुन्धतोऽपरुन्धन्ति सन्तः
 सिद्धान्तशसिनः ॥ ६ ॥

तावूचतुः—

अन्यथा को विरोधः स्याद्ब्रह्म नो वदतां वर । सत्तात्त्वतागमाभ्याससिद्धान्तार्थावरो-
 धकः ॥ ७ ॥

सत्यादिभिः स्वरूपं किं नोच्यते दूषणं च किम् । स्वरूपमात्रकथने धर्मवत्त्वं निवार्यते
 श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं यदि स्यादितरदृष्टम् । तदाऽसत्त्वं प्रसज्येत न तु सत्यस्वरूपकम् ॥९॥
 नीतिः सत्यादिशब्दानां सामानाधिकरण्यजा । अपेक्षिता तु सर्वेषां तदमावः प्रसज्यते
 ये च सत्यादयः शब्दाः सामानाधिकरण्यतः । बोध्यन्ति विशिष्टं हि सत्यादिकविशे-
 षणैः ॥ ११ ॥

न च सत्यादयो राजन्प्रतिकूलेन वर्त्मना । एकस्य ब्रह्मणस्तावन्निर्विशेषत्वमुज्जगुः ॥
 एकार्थपरता सिध्येद्यावृत्तीनां बहुत्वतः । न चेदसत्यव्यावृत्तिः सैव स्यादन्पयोरपि ॥
 न व्यावृत्तिबहुत्वं स्यादिति चेन्नोपयुज्यते । असद्व्यावृत्तिमात्रेण द्वयोर्व्यावृत्तिरेव चेत् ॥
 ब्रह्मस्वरूपसिद्ध्यत्वादन्ययोः किं प्रयोजनम् । तत्तद्व्यावृत्त्यवच्छिन्नं स्वरूपं परमात्मनः
 अतश्चैकार्थपरता त्रयाणामभिधीयते । इति चेदागतो मार्गं सविशेषप्रसङ्गतः ॥ १६ ॥
 स्वरूपस्य विशेषः क इति चेदुच्यते द्विज । व्यावृत्तीनां स्वरूपस्य व्यवच्छेदकता हि या
 स विशेषो हि राजेन्द्र सत्यादिभिरुदाहृतः । यथा सत्यादिभिर्ब्रह्म कर्तृत्वादिभिरप्युत ॥
 तथैव बोध्यते राजन्निजवर्णस्वरूपतः ।

तावूचतुः—

शोधकैर्बोधकैर्वाक्यैः स्वरूपं यदि बोध्यते । पौनरुक्त्यं कथं न स्यादिति नो संशयो
 महान् ॥ १९ ॥

भीरु उवाच—

कर्तृत्वादिकवाक्यैस्तु निमित्तं ब्रह्म चोच्यते । उपादानं च जगतो बोधितं नृपसत्तम ॥
यथा बोधकवाक्यैश्च प्रोक्ता कारणरूपता । तथा शोधकवाक्यैस्तु साजात्यं दोष एव च ॥
वार्यते नृपशार्दूल मुने तर्कविदां वर । तेन शोधकवाक्यानां न वैषम्यं भवेदिह ॥ २२ ॥
उपाध्यां ब्रह्मणो रूपं निर्दोषमवसीयते । मा भूयादिह शङ्कः वां यथा नो ब्रह्मनिश्चयः
न तु बोधकवाक्यैस्तु घैलक्षणं निरूप्यते । चेतनाचेतनाभ्यां च शोधकैः किं भवेदिह ॥
तत्र साजात्यदोषो हि कथं प्राप्नोति वार्यते । श्रूयतामिति चेत्सत्यं हिताद्वा प्रवक्ष्याम्यहम्
प्रकृतेः पुरुषाद्वाऽपि भिन्नेऽपि परमात्मनि । विकारोऽपि हि साजात्यादायाति किल
केपले ॥ २६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च पदानि क्रमतो नृप । ब्रह्माऽऽहुर्धारणामूलं विमुक्तिर्येन जायते ॥
तत्र सत्यं पदं तावदाह ब्रह्म सनातनम् । निरुपाधिकसत्सत्तायोगि तेन निवारितम् ॥
अचेतनं विकाराणामास्पदं चेतनं पुनः । तत्संसृष्टं महाभागी ततो ज्ञानपदं च यत् ॥
असंकुचितबोधैकाकारमाह परात्परम् । पूर्वं संकुचितज्ञाना मुक्तास्तेन निवारिताः ॥
आह्वानन्तपदं ब्रह्म परिच्छेदविबर्जितम् । तेन नित्यास्तु व्यावृत्ताः पूर्वकोटिविलक्षणाः ॥
स्वरूपेण गुणैश्चैवाऽऽनन्त्यमस्ति हरी यतः । नित्यमुक्तनिबन्धेषु नैवभूतोऽस्ति कश्चन ॥
तस्मात्सत्यादिकपदैर्गुणभूतविशेषणैः । विजिज्ञास्ये परं ब्रह्म सर्ववस्तुविलक्षणम् ॥ ३३ ॥

तादृचतुः—

कथं निमित्तता चास्य तथोपादानता कथम् । ब्रह्मणो वद विश्वेश गङ्गाधर महेश्वर ॥

भीरु उवाच—

चिदचिदप्रकृतिर्द्वैधा विशेषणतया हरी । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म भुतिराह महामते ॥ ३५ ॥
सदेवेदं पूर्वमासीदेकमेवाद्वितीयकम् । तदैक्षतामृजलोकान्मूर्ध्निभूतान्स्वसंस्थितान् ॥ ३६ ॥
अमृजज्ञानरूपाभ्यां तत्र तत्रान्वगात्स्वयम् । तत्तन्नामाभवद्वाजज्ञाकारान्तरसंग्रहात् ॥
विशिष्ट एवमवति प्रकारान्तरमाश्रितम् । स्थूलावस्थो चिदचित्तो प्रकारान्तरसंस्थितौ ॥
तत्तन्निपमनार्हत्वमुपादानं च कीर्तितम् । यं विशन्तीति वाक्येन प्राग्विलीनमिदं जगत्
स्थूलाकारपरित्यागो लयो नाम निरूप्यते । स्थूलाकारानुकरणं प्रभवो नाम गौतम ॥
न च द्रव्यान्तरोत्पत्तिराकारान्तरमेव च । वाचारम्भणवाक्येननिर्णीतं परमर्षिभिः ॥ ४१ ॥
उपादायेदमसितं निर्विकारतया स्वयम् । नामरूपविभेदेन परिणामो व्यपस्थितः ॥
तद्भागित्वमुपादानं सत्यसंकल्पता हरेः । निमित्तत्वं तु निर्णीतं चेतसा ह्यलोक्यताम्
निमित्तत्वं चिदचित्तोविशेषेण विभूतयोः । स्थूलाकारप्रघटना योग्यत्वं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥
यतः संकल्परूपेऽयं सृष्टिरुक्ता द्विजोत्तम । अतो निमित्तं भगवान्संकल्पश्च निरामयः ॥
येन पदं जगद्विदं निपीतं प्रविलापितम् । उत्ससर्ज तमेवैकं संकल्पं लपकारणम् ॥ ४६ ॥

पुनः संकल्पयन्स्वस्मिन्विलीनं बहिरुत्सृजन् । एकोऽहं नामरूपेण बहु स्यामित्यचि-
न्तयत् ॥ ४७ ॥

संकल्पेनामृजत्तस्मान्निमित्तं स्वयमेव च । स्वयमेवामवत्पश्चात्पविश्यान्तः प्रकाशयन् ॥
उभयत्वं समान्नातं सर्वशक्तेः परात्मनः । सांकर्यं जायते नैव न च दोषस्य संश्रयः ॥
न चास्य ज्ञानसंकोचः प्रकृतिं पर्यणामयत् । सूते सा महदादिभ्यः प्राकृताण्डं नरोत्तम
स चाशेषस्य जगतः प्राकृतस्य प्रयोजकः । महापुरुषनामाऽसौ सहस्राननशीर्षवान् ॥
सहस्ररुरवाह्वद्भिः संचिन्त्योऽस्ति मनीषिभिः । तस्य नामिसरोजातं पङ्कजं तु हिरण्म-
यम् ॥ ५२ ॥

तस्मादमृजत्तुर्वक्त्रो ब्रह्मा लोकपितामहः । समस्तजीवजातानां निलयः पुष्करासनः ॥
तस्मादहं तामसानां जनकः समजायत । तस्य प्रसादाञ्जिजगत्संहरामि हराह्वयः ॥ ५४ ॥
मनुः समभवत्तस्माद्यस्तु स्वायंभुवाह्वयः । मनुष्याणामशेषेण धर्मानाह सनातनान् ॥
दक्षोऽप्यस्तथा चान्ये ये प्रजापतयोऽभवन् । तेभ्यो मरीचिरभवद्यः सृष्ट्याद्यो विलोक्यते
मरीचेः कश्यपो जातस्तस्मात्संस्थिरजङ्गमाः । अदितेर्द्वादशाऽऽदित्या दितेर्देव्याः प्रकी-
र्तिताः ॥ ५७ ॥

दनोस्तु दनुजा जाता दानवा ये प्रकीर्तिताः । कद्रोः समभवन्सर्पा विनतायाः पतत्रिणः
तथा चैकशफा जाता द्विशफाश्च परंतप । यादांसि सरितश्चैव पर्वताः सागरास्तथा ॥
ऋषयः पितरो देवा मनवः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणाश्च ये ॥
कलाः सर्वे भगवतो विष्णोरेतुलतेजसः । शरीरभूता विज्ञेयाः पुरुषस्य महात्मनः ॥
आत्मा तु भगवान्राजन्त्यः प्रविश्य प्रवृत्तिदः । उपास्यः स्थूलरूपेऽस्मिन्तद्वेदधिया
मुने ॥ ६२ ॥

अस्य लोकस्य रक्षार्थं धत्ते विष्णुर्महाकृतीः । यः समाराध्य पुरुषो याति नैर्गुण्यता-
मयम् ॥ ६३ ॥

प्रकृतेर्गुणविस्तारः सप्तावरणवेष्टितः । निर्गुणः पुरुषोऽन्योऽस्माद्विव्याप्राकृतविग्रहः ॥
असंख्यातोऽपरिच्छिन्नो लोकातीतो ह्यकर्मकः । नित्यो ह्येवमुणातीतः पञ्चोपनिषदा-
त्मकः ॥ ६५ ॥

असंख्यातोऽपरिच्छिन्नो मुक्तिस्थानमितीरितम् । प्राकृताप्राकृतौ हेतौ बन्धमुक्तनिकेतनौ
अनयोर्लोकयो राजन्नाधारो भगवान्हरिः । स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण सर्वं यन्नावतिष्ठते ॥
एतद्विशेषणाविष्टं ब्रह्म वेदान्तसंमितम् । मासकं सर्वकार्यस्य धारकं मुनिसत्तम ॥ ६८ ॥
येनेदं च यतश्चेदं यत्रेदं च यदात्मकम् । विश्वमेतन्महामागौ प्राप्यं भोग्यं तदेव हि ॥
गन्तव्यमथर्न साक्षाद्देवो नः प्रणतेः पदम् । वयमंशकलाः सर्वे तदायत्तप्रवृत्तयः ॥ ७० ॥
स च स्वामी वयं दासा दासाः स्वामी स्वरूपतः । तस्यैवाहं स चास्माकमनन्यार्हः
परस्परम् ॥ ७१ ॥

चिदर्धेन्द्रि सजातीयं साक्षादात्मतनौ स्थितम् । परमैकान्तिभिर्ध्येयं विशिष्टं ब्रह्म केव-
लम् ॥ ७२ ॥

ईषणात्रयनिर्मुक्ता बाह्यदेवकृतायनाः । उक्तानुसंधानपरास्तस्मिन्नेव विशन्ति ते ॥ ७३ ॥

हेयं मायिकमाज्ञाय हित्वा तन्मननोचितम् । आत्मानं तदसंश्लिष्टं ब्रह्मभावमुपागतम् ॥
 आत्मसर्वस्वरूपेण प्रेमातिशययोगतः । परमात्मानमात्मस्थं चिन्तयेत्तदवाप्तये ॥ ७५ ॥
 इति वेदान्तसिद्धान्त उपदिष्टो मयाऽनघो । निवर्तयामतोऽन्यस्मात्सिद्धान्तैर्द्वावपि
 प्रभूः ॥ ७६ ॥

आहितो यो मया पूर्वं मोहनाय सुर द्विपाम् । विवर्तारम्भको वादो वादोऽन्यः कापि-
 लस्तु यः ॥ ७७ ॥
 तं विहाय महात्मानाविदं ज्ञानं मयोदितम् । स्वी कुर्यात् विमोक्षाय नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ७८ ॥

तावूचतुः—

मगवन्वासुदेवस्य शरीरं समुदाहृतम् । सर्वं यदि ह पे किंचित्स्थूलसूक्ष्मस्वरूपतः ॥ ७९ ॥
 तद्भावनाशक्तिमतां विमूर्तिं यद् शंकर । केण केण च मावेण चिन्त्योऽयं मगवान्हरिः ॥
 श्रीरुद्र उवाच—

विष्णुश्चिविक्रमात्सो यो ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिश्चन्द्रमा नागो वामदेवो महार-
 मुनिः ॥ ८१ ॥

शंकरः पावकः स्वच्छः सामवेदो बृहस्पतिः । स्कन्दः कुबेरो मेरुश्च कामधेनुर्द्विजोत्तमः
 अकारः प्रणवो मन्त्ररत्नमष्टाक्षरो द्वयम् । गायत्री सागरो गङ्गा विरजा सरयूस्तथा ॥
 यमुना चाथ कावेरी नारदः कपिलो मुनिः । उच्चैःप्रवा हयो नाग ऐरावत इति स्मृतः
 गरुडो नित्यमुक्ताश्च प्रह्लादो ध्रुव एव च । वरुणश्चार्यमा चैव कामः संकर्षणस्तथा ॥
 कालो मृगेन्द्रः पवनो रामः परशुधारकः । अवताराश्च मत्स्याद्याः पुण्या मक्तास्तु
 सर्वशः ॥ ८६ ॥

गोवर्धनश्चित्रकूटो नरनारायणाश्रमः । वेङ्कटाद्रिः पुष्करश्च श्रीमद्वृन्दावनं तथा ॥
 सूकरार्यं महाक्षेत्रं नैमिषं च कुशस्थली । काश्यपोध्यापुरी वसन् नीलपर्वत एव च ॥
 स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षान्तिर्व्यासो विष्णुजनाश्रयः । स्वाचारवाञ्छनो यज्ञो राजाऽर्वा
 मरुतः सुतः ॥ ८९ ॥

वसन्तो मार्गशीर्षश्च हरेरेता विभूतयः । असंख्याता मया राजन्निज यस्तु न शक्यते ॥
 प्रधानं यस्तु चैवोक्तं नान्तो वर्षशतैरपि । श्रातः श्रातर्विभूतीनां स्मरणं पापनाशनम् ॥
 यद्यद्विभूतिमस्तत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव या । तत्तदेवावगच्छेत्तं विष्णुतेजःसमुद्भवम् ॥ ९२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ४५८१ ॥

अथ चतुर्थपादे दशमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

मगवन्देवदेवेश यदुक्तं भवताऽऽवयोः । ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपस्य वाक्ष्यैः शोधकयोधकैः ॥ १ ॥
 ब्रह्माद्वितीयं वैशिष्ट्यं कथं स्याद्ब्रह्म विस्तरात् । कुतो ये दृश्यते द्वैतमद्वये परमात्मनि ॥

अखण्डतैलधारावहधार गतसाध्वसः । अन्तर्दधे महादेवः पार्षदप्रवरैः सह ॥ ५२ ॥
सिद्धान्तं न्यायनिर्णीतं नानातर्कगणावृतम् । हित्वा भाग्यतं धर्ममास्थितो गौतमो
मुनिः ॥ ५३ ॥

अम्बरीषादिमुखेभ्यस्तत्त्वमेतद्विधास्यति । परमैकान्तिकं धर्मं दुर्लभं मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥
आस्थितोऽहं हरेर्ज्ञात्वा हरिसंतोषकारणम् । अस्यां च गन्दरद्रोण्यां वैष्णवं वेषमुद्वहन् ॥
भवन्तो मुनयः सर्वे श्रीमन्नारायणोदिते । सिद्धान्ते कृतसिद्धान्ताः प्रविशन्तु विमुक्तिदे
भवद्भिः सह संवादो मया योऽयं प्रकीर्तितः । संहितेयं समाख्याता भविष्यति हिताय वै
सिद्धान्ते मामके विद्या रहस्यं प्रवदामि वः । नामक्ताय प्रदातव्यं नास्तिकाय शठाय च
विष्णुभक्ताय शान्ताय दातव्यं मुनिसत्तमाः । सिध्यन्ति हरिसंबन्धात्तीर्थानि नियमा
यमाः ॥ ५९ ॥

कर्माणि दानयज्ञाश्च स्वाध्यायो योग एव च । हरिं विना न सिध्यन्ति काम्यान्यपि
मुनीश्वराः ॥ ६० ॥
तस्यैव शरणं भूत्वा हित्वाऽन्यत्साधनान्तरम् । भावयेच्चेतसा तस्य संबन्धं परमात्मनः ॥
प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः । इत्येकान्तित्वमालम्ब्य चेतसा भावयेन्मुहुः ॥
लोकपात्रां च नः स्वामी करिष्यत्येव सर्वथा । इति विश्वासमालम्ब्य भरन्वासं प्रव-
तयेत् ॥ ६३ ॥

साष्टाङ्गं प्रणतौ सर्वकर्माणि परिभावयेत् । प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः ॥ ६४ ॥
उच्चारणमिदं साङ्गं स्वाध्यायमनुभावयेत् । श्रीमत्प्रसादसेवां च भावयेत्सर्वभोजनम् ॥
सर्वतीर्थाभिगमनं पादतीर्थाभिषेचनम् । आचार्यसंनिधिं तायद्भावयेदमृताम्बुधिम् ॥
संसारतापशान्त्यर्थं महाविश्वासपूर्वकम् । प्रतिकूलजनावसं दवाग्निमिव संत्यजेत् ॥
इत्येवं गुह्यसंदेशः कथितो मुनिसत्तमाः । एतदर्थमिहाऽऽगम्य धृतं मौनव्रतं मया ॥ ६८ ॥
कृष्णाग्निगोत्रप्रभवो द्विजः कश्चिद्वतन्द्रितः । ग्राहयिष्यति शिष्येभ्यः संहितां च मही-
तले ॥ ६९ ॥

कृष्णात्रेयीति विख्याता भविता ब्रह्मसंहिता । बृहत्पूर्वा महाभागा यस्यां धर्मः सना-
तनः ॥ ७० ॥
य इमां संहितां पुण्यां सर्ववेदार्थगुप्तिनाम् । श्रद्धया परयोपेता भविष्यन्ति समाहिताः
तेषामैकान्तिकी मक्तिरचिरात्संभविष्यति । श्रोष्यन्ति पुण्ड्रालेषु तेषा नैवास्ति पात-
कम् ॥ ७२ ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वेमां ब्रह्मसंहिताम् ॥
अधीत्य मुनयः सर्वे प्रणिपत्य पितामहम् । गृहीत्वा वैष्णवीं दीक्षां प्रजग्मुः सर्वतो-
दिशम् ॥ ७४ ॥

हारीताद्याश्च मुनयः श्रुत्वेदं ब्रह्मभाषितम् । प्रवर्तयामासुरिमे स्मृतीरेकान्तिनां प्रियाः ॥
यस्मिन्नित्यसदेकधाम्नि भगवत्याम्नायगीतोदये
स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगच्च सकलं सन्नामकं चाभवत् ।

यस्मादेव पुनः प्ररोहति जगद्गीजाद्यथेवाङ्कुर-
 स्तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय हृदये नित्यं नमः कुर्महे ॥ ७६ ॥
 यो विष्णुर्मजताममीष्टगतिदो गीतोऽपि नीतो भव-
 त्यग्रे व्यग्रकरः करीन्द्रकरुणारावे विराजं यिना ।
 आयात्युन्मदमानराजमश्वने यः सापराधे जने
 नत्यैवामिमुत्तः प्रपच्छतु रतिं लक्ष्मीधरावल्लभः ॥ ७७ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे इन्द्रगीतायां तत्त्वनिश्चयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४६५८॥

इति चतुर्थः पादः ।

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता बृहद्ब्रह्मसंहिता समाप्ता ।